

Бібліотека:
E-Journal of Eighteenth-Century Russian Studies,
vol. 10 (2022)

Table of Contents

From the Editors i-iii

ARTICLES

- Mykola Symchych, "An Analysis of the Note on Languages in Philosophical Courses at Kyiv-Mohyla in the Seventeenth and Centuries" 1-24
- Nadieszda Kizenko, "Ruthenian and Russian Innovations in the Sacrament of Penance and their Early Eighteenth-Century Consequences" 25-37
- Віктор Горобець, "Традиції самоврядності козацької України в контексті інтеграційних практик Російської імперії: новації XVIII ст." 38-59
- Олексій Сокирко, "Малоросійські "Табелі про ранги" XVIII ст.: форми й практики" 60-101
- Volodymyr Sklokin, "Cossacks, Empire, and the Enlightenment: From Orientalization to Republican Reappropriation" 102-112
- Yelena Severina, "Crimean Tableaux of Catherine II's Court as the Visual Record of the Russian Empire's Southern Expansion" 113-140
- Colum Leckey, "From Frontier to Borderland: Border Actors in Orenburg Province, 1735-1775" 141-161

BOOK REVIEWS

- Александра Б. Ипполитова, "Колдовство перед лицом суда в украинских воеводствах Речи Посполитой" 162-168
- Наталия Карева, "Революция или эволюция? Взгляд на русский XVIII века сквозь призму источников 1740-х гг." 169-176
- Colum Leckey, "Birth of the Thick Journal: Gerhard Müller" 177-183

and *Monthly Compositions*”

Robert Collis,

“Emperor Alexander I and the Nobility in the Russian Empire, 1801-1825” 184-187

From the Editors

Gary Marker
State University of New York, Stony Brook
gary.marker@stonybrook.edu

Ernest A. Zitser
Duke University
ernest.zitser@duke.edu

Robert Collis
Drake University
robert.collis@drake.edu

The current (2022), tenth issue of *Vivliofika*, is special in a couple of different ways. First, it marks a significant milestone for the annual publication itself, which was founded as an open access, international, scholarly journal exactly a decade ago. Second, in fulfilment of the journal's initial charge—to cover the length and breadth of the eighteenth-century Russian Empire, its many peoples, experiences, diverse histories, religions, and cultures—this issue features recent Ukrainian scholarship on the eighteenth century. Needless to say, the circumstances in which the issue now appears have been dramatically impacted by the Russian Federation's full-scale invasion of Ukraine. The world is a very different place than it was less than a year ago, much less ten years ago, most painfully of course on the ground in Ukraine, where millions of people—our colleagues included—struggle daily to defend their country and to sustain their very lives against the onslaught that began with the illegal annexation of Crimea, back in 2014.

Back in 2020, long before any of us imagined what was to come, the editorial board of *Vivliofika* redoubled its efforts to expand the journal's coverage of the non-Russian peoples of the empire, especially in light of the flowering of scholarship on the long eighteenth century that has taken place in several of the former Soviet republics. Imperial Russia would still constitute the primary geopolitical *space*, but within that space were multiple histories, no one of which was reducible to the empire itself, not even as *Росси́йский*.¹ The present volume, which includes a special forum on Ukraine and one masterful article on the non-Orthodox peoples of the Volga-Ural region, is a deliberate, if only initial step in that process for our journal.

The special forum came about largely thanks to the generosity and resilience of our Ukrainian colleagues. In particular, the editors of *Vivliofika* are grateful to [Maksym Yaremenko](#), a Professor of History at the National University of Kyiv-Mohyla Academy, and a significant scholar of eighteenth-century Ukraine, who briefly joined the editorial board and accepted the responsibility of organizing an issue based upon the scholarship that a new generation of historians had been producing since Ukraine's declaration of

¹ "From the Editors: Вивліюєка2.1," *Вивліюєка: E-Journal of Eighteenth-Century Russian Studies*, vol. 8 (2020): i-ii. <https://iopn.library.illinois.edu/journals/vivliofika/article/view/799/675>

independence from the Union of Soviet Socialist Republics in 1991. It is through his efforts that the current issue of *Vivliofika* features a selection of the papers delivered at the [First Conference](#) of the Ukrainian Society for Eighteenth-Century Studies, which was hosted by the Ukrainian Catholic University in Lviv between June 23-25, 2021. In the ecumenical spirit for which *dixhuitièmisme* has long prided itself, the organizers of that conference invited scholars from throughout Europe and North America. This issue of *Vivliofika* is, in part, a testament to the extraordinary commitment of the Ukrainian Society for Eighteenth-Century Studies and its partners (the Department of History, Ukrainian Catholic University, the Peter Jacyk Centre for Ukrainian Historical Research, the Canadian Institute of Ukrainian Studies, and the Wirth Institute for Austrian and Central European Studies, University of Alberta) to international academic cooperation. It is also a sobering reminder of the fragility of institutions that support the academic republic of letters and of the dangers of taking such a commitment for granted.

Almost immediately after Russia’s full-scale invasion, in late February 2022, our profession was torn apart in ways that will be excruciatingly familiar to all readers of *Vivliofika*, nearly all of whom experienced them directly in one way or another. Collaborative work in our field became logistically difficult and politically fraught, if not downright impossible. Numerous Ukrainian academics, experiencing the dislocations and trauma of the war first-hand, understandably refused to remain a part of organizations or initiatives in which scholars from the Russian Federation played a role, and this decision had a direct impact upon our e-journal, most immediately the current issue. When Professor Yaremenko stepped down from *Vivliofika*’s editorial board and two of his fellow contributors withdrew their papers from publication, it seemed that the journal’s projected special forum on Ukraine would never materialize. Luckily for us, and for our readers, the remaining contributors somehow managed to transform their conference papers into peer-reviewed publications under unimaginable wartime conditions, a scholarly feat of which we are in awe and for which we are grateful beyond words. The resulting collection of articles is thematically eclectic. As readers of this issue will see, they constitute a pluralistic approach to the study of the individuals, groups (ethnic, confessional, social), and institutions of the eighteenth-century Russian Empire, including of the state and metropole—two familiar actors that no longer appear as the primary agents of history. None of the contributions indulge in overarching model-building, but they implicitly present a much more complicated and multi-faceted picture of life in this eighteenth-century imperial space.

We deeply thank the contributors for persevering, and we hope and expect that their essays will generate a good deal of discussion. Let us also hope this scholarly conversation continues in the spirit of peace and prosperity encapsulated by the allegorical cartouche that dominates the upper-left section of the eighteenth-century map of Ukraine that was selected as the cover image for the current issue of *Vivliofika* (Figure 1). And may we all be able to attend the [Second Conference](#) of the Society for Eighteenth-Century Ukrainian Studies, which is scheduled to take place in Poltava, Ukraine, between April 19-21, 2023. [Volodymyr Sklokin](#), one of the contributors to the current, special issue of *Vivliofika*, is also one of the principal organizers of this

upcoming conference, as well as co-editor of the forthcoming collection of articles on eighteenth-century Ukraine,² which we hope to review in the next issue of our e-journal.

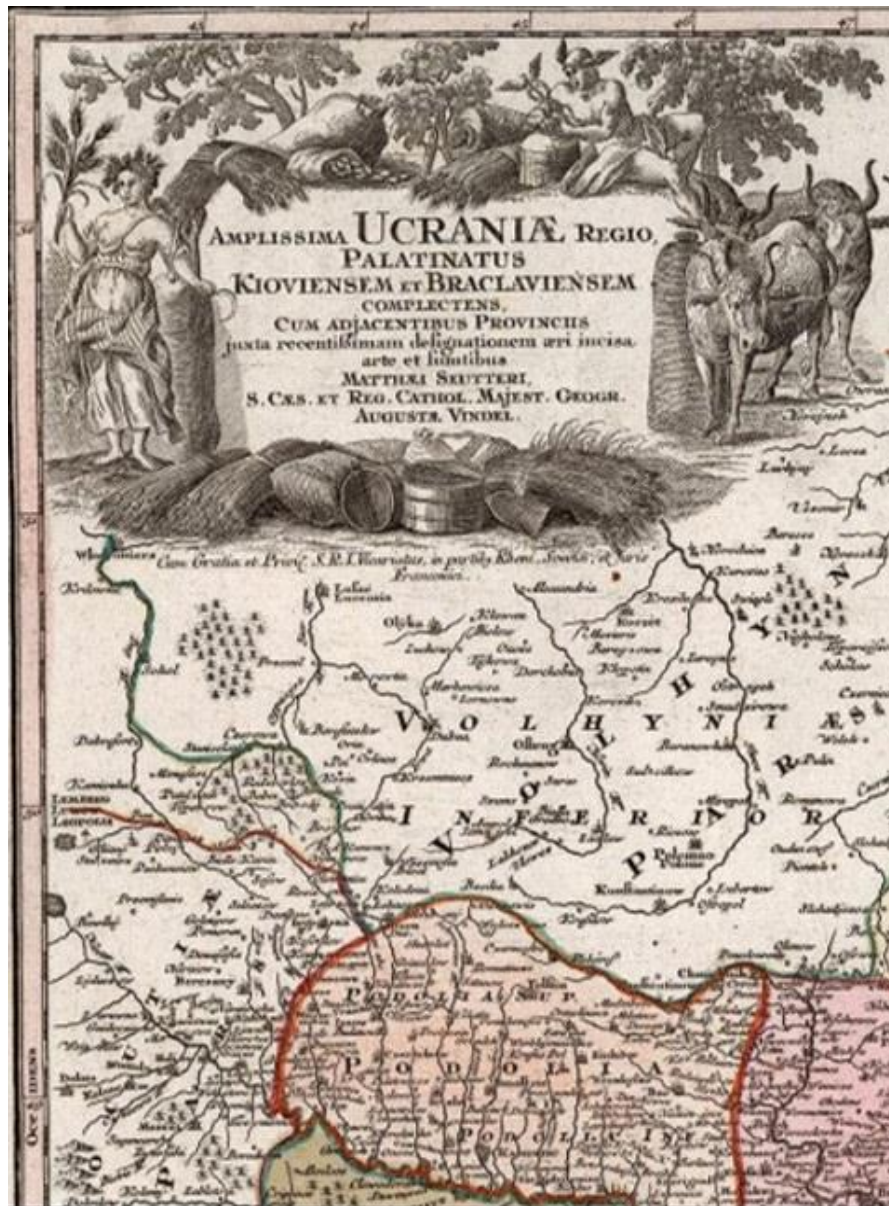

Fig. 1: Cartouche from Matthäus Seutter (1678-1756), *Amplissima Ucraniæ Regio, Palatinatus Kioviensum et Bracaviensum* (Augsburg, 1740).

David Rumsey Map Collection, David Rumsey Map Center, Stanford Libraries.

² *Eighteenth-Century Ukraine: New Perspectives on Social, Cultural, and Intellectual History*, edited by Zenon E. Kohut, Volodymyr Sklokin, and Frank E. Sysyn with Larysa Bilous [The Peter Jacyk Centre for Ukrainian Historical Research Monograph Series, no. 13] (Montreal & Kingston: McGill-Queen's University Press; Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, forthcoming 2023). Five of the articles in this collection (those by Frank Sysyn, Zenon Kohut, Volodymyr Sklokin, Natalia Iakovenko, and Oksana Mykhed) are freely available on the website of the Canadian Institute of Ukrainian Studies: <https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/news-and-events/news-at-the-cius/2020/april/eighteenth-century-ukraine.html>.

Бібліотека:
E-Journal of Eighteenth-Century Russian
Studies,
vol. 10 (2022)

ARTICLES

An Analysis of the Note on Languages in Philosophical Courses at the Kyiv-Mohyla Academy in the Seventeenth and Eighteenth Centuries¹

Mykola Symchych

Skovoroda Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Ukraine

msymchych@gmail.com

Abstract:

This article examines the note on languages in eleven philosophical courses taught in the Kyiv-Mohyla Academy in the seventeenth and eighteenth centuries. This small textual fragment, which discusses from which old languages newer languages came, is studied in the context of the Mohylian doctrine of signs, especially the question whether words are “natural” or “conventional” signs. The author provides a classification of the eleven courses under study and examines the textual differences between them. He also investigates the origin of the note, the ways in which it came to the Mohyilians, and, most importantly, how Mohylian philosophical courses influenced each other. Finally, the author discusses the role of “lingua Ruthenica” and its place in the classification of languages developed by the professors of the Kyiv-Mohyla academy.

Keywords:

Kyiv-Mohyla Academy, early modern scholasticism, philosophy, language, signs, Ruthenian language

The philosophical course taught in 1691-93, at the Kyiv-Mohyla Academy, by Stefan Iavors'kyi, the future Moscow Patriarch *locum tenens* and head of the Most Holy Governing Synod, included one short but interesting note about the classification of the world's languages:

*Sic Haebraica lingua matrix est et genitrix Siriacaе, Chaldaicae, Arabicae;
Graeca lingua matrix est Doricae, Jonicae, Aeolicae, Atticae;
Latina matrix est Italicae, Valachicae, Galicae, Hispanicae;
Sclavonica lingua matrix est Polonicae, Bohemicae, Moravicae, Bolgaricae,
Moldavicae, Lithuanicae, Moschoviticae;
Germanica – Helveticae, Saxonicae, Anglicaе, Scoticae, Sueticae, Belhicae;
Tartarica – Turcicae, Sarzamenicae etc, etc.*²

This note appears in the context of Iavors'kyi's discussion of his doctrine of signs. To historians and linguists, it poses several questions, different by their complexity. Is this classification original to Iavors'kyi himself or did he borrow it from someone else? If the latter, where is its origin? Why do the languages called “Moldavica” and “Lithuanica” belong to the Slavic group? Is there a language that Iavors'kyi considered his native?

This interesting note was already investigated by the prominent linguist Serhii Vakulenko, who wrote two articles about it and, more broadly, about the semiotics in Kyiv-Mohyla

¹ I am very grateful to Prof. Kenneth W. Kemp, Robert Collis, and Ernest Zitser for reviewing the text and to *Vivliofika's* two anonymous readers for useful suggestions.

² Institute of Manuscript Vernads'kyi National Library of Ukraine, fonds 8, 60, fol. 150v. and fonds 306, 152, fol. 164v. Citing this and other quotations from Kyiv-Mohylian philosophical courses, I tried to reproduce as much as I can the orthography of the manuscript. In this case, it is a combined text from two manuscripts (cf. the critical text of this fragment in footnotes 88–95). The punctuation and italicization are mine.

philosophical courses.³ As he pointed out, since similar notes can be found in the philosophy courses of other Mohylian professors, their comparison and analysis can throw light on many aspects of the professors' worldview. Vakulenko's 2010 article tries to show the place of Kyiv-Mohylian classification of languages in the context of scholastic philosophy, especially early modern scholasticism. He studied eight Mohylian courses: Krokovs'kyi (1686-88 a[cademic].y[ear].), Iavors'kyi (1691-93 a.y.), Popovs'kyi (1699-1702 a.y.), Charnuts'kyi (1702-04 a.y.) – in the article wrongly attributed to Turobois'kyi, Charnuts'kyi (1704-06 a.y.) – erroneously attributed to Iaroshevyts'kyi, Levyts'kyi (1719-21 and 1723-25 a.y.), and Dubnevych (1727-29 a.y.). Vakulenko researched not only into the lists of languages in those courses, but also examples of interlingual homonymy. Among other things, he succeeded in tracking the roots of Mohylian classification of languages down to the French Benedictine exegete and Orientalist Gilbert Générard. However, in the dozen years since the publication of Vakulenko's article on "Sprachklassifikationen in den ukrainischen handschriftlichen Logikkursen," new research has revealed important information about Kyiv-Mohylian philosophical courses. For example, while Vakulenko worked with eight Mohylian courses, it is now possible to consider a total of 23 courses that have a section on language signs. Furthermore, because he trusted the erroneous attribution of some courses done by previous researchers, it was nearly impossible for him to understand the textual relations between specific courses (i.e., which Kyiv-Mohylian professors used the courses of their predecessors in their teaching practice). Taking all this into consideration, there are good grounds for a new study of this topic and an opportunity to look at the problem from a different, comparative perspective.

Kyiv-Mohyla Philosophy Courses: General Characteristics

Before approaching this question, I want to give some general information about Mohylian philosophical courses and, in this way, to place the note on languages in a broader context. The Kyiv-Mohyla College, later Academy (KMA), was established by the Kyivan Orthodox Metropolitan Petro Mohyla in 1632. Philosophy was taught there already in the first decade of its existence. Due to this fact, KMA became the first Orthodox educational institution with systematic teaching of philosophy. More than a hundred manuscripts of Mohylian philosophical courses have been preserved in Ukrainian and Russian libraries. Most of them (about 90 manuscripts) are located in the Institute of the Manuscript of Vernads'kyi National Library of Ukraine (IM VNLU). These manuscripts are a perfect source to study Mohylian philosophy and the way it was taught in KMA.

The attribution of the manuscripts reveals that 31 philosophical courses of the seventeenth and eighteenth centuries have survived.⁴ The results of the attribution are presented in Table 1:

Table 1: KMA Philosophy Courses, 1639-1753

³ Serhii Vakulenko, "Slov'ians'ka hrupa mov u klasyfikatsiinykh sprobakh kyivs'kykh profesoriv filosofii (kinets' XVII – persha tretyna XVIII st.)," in *Současná ukrajinská: Problémy jazyka, literatury a kultury Sborník článků IV. Olomoucké sympozium ukrajínistů* 28. – 30. srpna 2008 (Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2008), 555-59. For the much bigger and more substantial version, see Serhij Wakulenko, "Sprachklassifikationen in den ukrainischen handschriftlichen Logikkursen vom Ende des 17. bis zum ersten Drittel des 18. Jahrhunderts," *Language & History* 53, no. 2 (November 2010): 115-26, <https://doi.org/10.1179/175975310X12798962415260>.

⁴ For a detailed discussion of the attribution of Kyiv-Mohylian philosophical courses, see Mykola Symchych, *Philosophia rationalis u Kyievo-Mohylians'kii akademii. Komparatyvnyi analiz kursiv lohiky kintsia XVII – pershoi polovyny XVIII st.* (Vinnytsia: O. Vlasjuk, 2009), 175-229.

	Teacher	Academic years	Surviving parts of courses ⁵
1.	Іосyf Kononovych-Horbats'kyi	1639/40	dialectic, logic ⁶
2.	Inokentiĭ Gizel'	1645/46–1646/47	dialectic, logic, physics, metaphysics ⁷
3.	Іoasaf Krokovs'kyi	1684/85–1685/86	dialectic, logic, physics, metaphysics ⁸
4.	Іoasaf Krokovs'kyi	1686/87–1687/88	dialectic, logic, physics, metaphysics ⁹
5.	Stefan Іavors'kyi	1691/92–1692/93	dialectic, logic, physics, metaphysics ¹⁰
6.	Probably Prokopii Kalachyns'kyi	1693/94–1694/95	dialectic, part of logic, fragment of physics ¹¹
7.	Unknown professor	ca 1700	dialectic, logic, physics, metaphysics ¹²
8.	Inokentiĭ Popovs'kyi	1699/1700–1701/02	dialectic, logic, physics, metaphysics ¹³
9.	Khrystofor Charnuts'kyi	1702/03–1703/04	dialectic, logic, physics, metaphysics ¹⁴

⁵ The list of courses is assembled mainly on the basis of manuscripts preserved in Kyiv. However, the data from Russian libraries are also included. The Russian data were provided by Konstantin Sutorius, to whom I am deeply grateful. Since the level of preservation of the Russian manuscripts is unknown for me, the list does not show which parts of courses are extant in those manuscripts. The manuscripts used in this article are underlined. Later references to those courses will be indicated by the name of professor and the chronological order of the course. In those cases when I worked with two manuscripts of the same course (Іavors'kyi, Charnuts'kyi 1), the signature of the manuscript will be included.

⁶ Kononovych-Horbats'kyi: IM VNLU, fonds 303, 126, fol. 1–446v.

⁷ Gizel': IM VNLU, fonds 303, 128, fol. 1–678v.

⁸ Krokovs'kyi 1: 1) IM VNLU, fonds 306, 88, p. 1–754 – dialectic, logic (incomplete).

2) Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv (CSHAK), fonds 222, catalogue 2, 18a, fol. 1–525v – full course; 3) The National Library of Russia (NLR) (St. Petersburg), fonds of Novgorod Theological Seminary, 6739.

⁹ Krokovs'kyi 2: 1) IM VNLU, fonds 312, 617, fol. 1–398 – logic, physics, metaphysics; 2) CSHAK, fonds 222, catalogue 2, 18a, fol. 526–748 – dialectic, logic, physics (incomplete).

¹⁰ Іavors'kyi: 1) IM VNLU, fonds 305, 152, fol. 1–585v – full course; 2) IM VNLU, fonds 312, 619, fol. I–XXVI and 1–161 – dialectic and logic; 3) IM VNLU, fonds 312, 618, fol. 1–309 – physics (incomplete); 4) IM VNLU, fonds 8, 60, fol. 2–576 – full course; 5) NLR, Fonds of St. Petersburg Theological Academy, BII/9; 6) NLR, fonds of Novgorod Theological Seminary, 6745.

¹¹ Kalachyns'kyi: 1) IM VNLU, fonds 306, 620, fol. 1–191 – dialectic, logic (incomplete), physics (fragment); 2) The Library of the Russian Academy of Sciences (LRAS) (St. Petersburg), fonds of Arkhangel'sk Theological Seminary, 289.

¹² Unknown professor (ca. 1700): IM VNLU, fonds 301, Petrov's catalogue, 42, fol. 1–616.

¹³ Popovs'kyi: 1) IM VNLU, fonds 307, 442, vol. I, fol. 1–256v, vol. II, fol. 257–486v, vol. III, fol. 486–686v – full course; 2) IM VNLU, fonds 307, 443, vol. I, fol. 1–192v, vol. II, fol. 1–176, vol. III, fol. 1–155 – full course; 3) IM VNLU, fonds 312, 622, fol. 1–631 – full course; 4) IM VNLU, fonds 306, 150, fol. 149–597 – physics, metaphysics; 5) IM VNLU, fonds 312, 544, fol. 371–474 – physics (fragments), metaphysics; 6) LRAS, fonds of Arkhangel'sk Theological Seminary, 271.

¹⁴ Charnuts'kyi 1: 1) IM VNLU, fonds 306, 97, fol. 1–739 – full course; 2) IM VNLU, fonds 306, 98, fol. 1–825 – full course; 3) IM VNLU, fonds 312, 625, fol. 1–611 – full course; 4) IM VNLU, fonds 312, 624, fol. 1–322 – dialectic and logic; 5) LRAS, Q 140.

Symchych, "An Analysis of the Note on Languages in Philosophical Courses"

10.	Ilarion Iaroshevyts'kyi i Khrystofof Charnuts'kyi ¹⁵	1704/05–1705/06	Iaroshevyts'kyi: dialectic, logic (fragment) ¹⁶ ; Charnuts'kyi: logic, physics, metaphysics ¹⁷
11.	Teofan Prokopovych	1707/08–1708/09	logic ¹⁸ , physics (incomplete), mathematics, ethics (fragment) ¹⁹
12.	Syl'vestr Pinovs'kyi	1711/12–1712/13	physics (incomplete), metaphysics ²⁰
13.	Syl'vestr Pinovs'kyi	1713/14–1714/15	dialectic, logic ²¹
14.	Ĭosyf Volchans'kyi	1715/16–1716/17	dialectic, logic, physics, metaphysics ²²
15.	Ĭosyf Volchans'kyi	1717/18–1718/19	dialectic, logic, physics, metaphysics ²³
16.	Ilarion Levyts'kyi	1719/20–1720/21	dialectic, logic, physics, metaphysics ²⁴
17.	Platon Malynovs'kyi	1721/22–1722/23	dialectic, logic, physics, metaphysics ²⁵
18.	Ilarion Levyts'kyi	1723/24–1724/25	dialectic, logic, physics, metaphysics ²⁶

¹⁵ The course was started by Ilarion Iaroshevyts'kyi, who taught dialectic and started logic. However, at the very beginning of logic (he had completed about one tenth of it), the professor died (see the note in IM VNLU, fonds 301, Petrov's catalogue, 564, fol. 79). Khrystofof Charnuts'kyi, who was the prefect at that time, finished the course after Iaroshevyts'kyi, teaching logic (from the very beginning), physics, and metaphysics.

¹⁶ Iaroshevyts'kyi: 1) IM VNLU, fonds 301, Petrov's catalogue, 564, fol. 1–79 – dialectic, logic (beginning); 2) IM VNLU, fonds 306, 99, fol. 1–48 – dialectic; 3) IM VNLU, fonds 307, 444, fol. 1–54v – dialectic; 4) IM VNLU, fonds 312, 627, fol. 1–38v – dialectic.

¹⁷ Charnuts'kyi 2: 1) IM VNLU, fonds 306, 100, fol. 1–394v – logic, physics, metaphysics; 2) IM VNLU, fonds 306, 99, fol. 50–254v – logic; 3) IM VNLU, fonds 312, 627, fol. 39–654v – logic, physics, metaphysics; 4) IM VNLU, fonds 312, 628, fol. 1–215v – physics (incomplete); 5) IM VNLU, fonds 307, 444, fol. 56–366 – logic, metaphysics; 6) IM VNLU, fonds 307, 445, fol. 9–528v – physics (incomplete), metaphysics (fragment); 7) IM VNLU, fonds 305, 156, fol. 65–258 – logic; 8) IM VNLU, fonds 305, 157, fol. 1–463v – physics and metaphysics; 9) IM VNLU, fonds 305, 158, fol. 2–503v – physics and metaphysics; 10) IM VNLU, fonds 305, 159, fol. 1–417v – physics, metaphysics (incomplete).

¹⁸ Prokopovych included the traditional course of dialectic in the course on logic (the first four books).

¹⁹ Prokopovych: 1) IM VNLU, fonds 301, Petrov's catalogue, 43, fol. 1–253v – logic (incomplete), physics (defected), mathematics, ethics (fragment); 2) NLR, Fonds of St. Petersburg Theological Seminary, 64, fol. 1–175v; 224. – logic, physics (incomplete), mathematics (fragment).

²⁰ Pynovs'kyi 1: IM VNLU, fonds 307, 446, fol. 65–400v – physics (incomplete) and metaphysics.

²¹ Pynovs'kyi 2: 1) IM VNLU, fonds 307, 446, fol. 1–62 – dialectic; 2) IM VNLU, fonds 306, 103, fol. 1–216 – dialectic and logic.

²² Volchans'kyi 1: 1) IM VNLU, fonds 306, 108, fol. 1–472 – full course; 2) IM VNLU, fonds 301, Petrov's catalogue, 44, fol. 1–467v – full course.

²³ Volchans'kyi 2: 1) IM VNLU, fonds 305, 164, fol. 1–472 – full course; 2) IM VNLU, fonds 305, 165, fol. 1–364 – full course; 3) IM VNLU, fonds 307, 447, vol. I, fol. 1–174v – dialectic and logic; 4) IM VNLU, fonds 307, 450, vol. II, fol. 301–322 – metaphysics.

²⁴ Levyts'kyi 1: 1) IM VNLU, fonds 306, 110, fol. 1–710 – full course; 2) IM VNLU, fonds 306, 111, fol. 1–603 – full course; 3) IM VNLU, fonds 307, 449, vol. I, fol. 1–224 and vol. II, fol. 1–300v – full course; 4) IM VNLU, fonds 301, Petrov's catalogue, 45, fol. 1–417v – dialectic, logic, physics.

²⁵ Malynovs'kyi: 1) IM VNLU, fonds 305, 166, fol. 1–448 – full course; 2) IM VNLU, fonds 307, 450, vol. I, fol. 1–210v; vol. II, fol. 1–300 – dialectic, logic, metaphysics, physics; 3) IM VNLU, fonds 306, 115, fol. 1–264v – dialectic, logic, metaphysics; 4) IM VNLU, fonds 307, 448, vol. II, fol. 1–260 – physics.

²⁶ Levyts'kyi 2: 1) IM VNLU, fonds 305, 167, fol. 1–473 – dialectic, logic, metaphysics (incomplete); 2) IM VNLU, fonds 312, 631, fol. 1–663 – full course; 3) IM VNLU, fonds 307, 451, fol. 1–251 – dialectic, logic, physics (incomplete)

19	Amvrosii Dubnevych	1725/26–1726/27	dialectic, logic (incomplete), physics (incomplete) ²⁷
20	Amvrosii Dubnevych	1727/28–1728/29	dialectic, logic, physics, metaphysics ²⁸
21	Stefan Kalynovs'kyi	1729/30–1730/31	dialectic, logic, ethics (incomplete) ²⁹
22	Ieronim Mytkevych	1733/34–1734/35	dialectic, logic (incomplete) ³⁰
23	Syl'vestr Kuliabka	1735/36–1736/37	dialectic, logic, physics, metaphysics (incomplete) ³¹
24	Syl'vestr Kuliabka	1737/38–1738/39	dialectic, logic, physics, metaphysics, ethics ³²
25	Mykhaïlo Kozachyns'kyi	1739/40–1740/41	dialectic, logic, physics, metaphysics, ethics ³³
26	Mykhaïlo Kozachyns'kyi	1741/42–1742/43	dialectic, logic, physics, metaphysics, ethics ³⁴
27	Mykhaïlo Kozachyns'kyi	1743/44–1744/45	dialectic, logic, physics, metaphysics, ethics ³⁵
28	Hedeon Slomyns'kyi	1745/46–1746/47	dialectic, logic ³⁶
29	Georgii Konys'kyi	1747/48–1748/49	dialectic, logic, physics, metaphysics, ethics ³⁷
30	Georgii Konys'kyi	1749/50–1750/51	dialectic, logic, physics, metaphysics, ethics ³⁸

and metaphysics; 4) IM VNLU, fonds 306, 117, fol. 4–476v – dialectic, logic, physics (incomplete), metaphysics (incomplete); 5) IM VNLU, fonds 306, 116, fol. 1–38v, 275–513 – dialectic, physics, metaphysics; 6) LRAS, Q 521.

²⁷ Dubnevych 1: IM VNLU, fonds 305, 200, fol. 277–528.

²⁸ Dubnevych 2: 1) IM VNLU, fonds 301, Petrov's catalogue, 49, fol. 1–535 – full course; 2) IM VNLU, fonds 306, 119, fol. 1–285v – dialectic and logic (incomplete); 3) IM VNLU, fonds 307, 452, fol. 1–425 – physics and metaphysics.

²⁹ Kalynovs'kyi: 1) IM VNLU, fonds 306, 123, fol. 1–338 – dialectic, logic, ethics (unfinished); 2) IM VNLU, fonds 305, 169, fol. 1–32 – dialectic; 3) NLR, fonds of Novgorod Theological Seminary, 6745.

³⁰ Mytkevych: IM VNLU, fonds 305, 170, fol. 1–321 – dialectic and logic (incomplete); 2) LRAS, Q 563.

³¹ Kuliabka 1: 1) IM VNLU, fonds 306, 124, fol. 1–375 – dialectic, logic, metaphysics (incomplete); 2) IM VNLU, fonds 306, 125, fol. 2–422v – physics.

³² Kuliabka 2: 1) IM VNLU, fonds 301, Petrov's catalogue, 50, fol. 1–820v – full course; 2) IM VNLU, fonds 305, 169, fol. 33–587v – logic, metaphysics, physics.

³³ Kozachyns'kyi 1: 1) IM VNLU, fonds 306, 126, fol. 5–408v – dialectic, logic, ethics; 2) IM VNLU, fonds 306, 127, fol. 2–305v – full course.

³⁴ Kozachyns'kyi 2: 1) IM VNLU, fonds 306, 128, fol. 2–312 – dialectic, logic, metaphysics, physics; 2) IM VNLU, fonds 301, Liebidiev's catalogue, 331, fol. 1–237 – full course; 3) NLR, Fonds of St. Petersburg Theological Academy, 203.

³⁵ Kozachyns'kyi 3: 1) IM VNLU, fonds 301, Petrov's catalogue, 52, fol. 2–239 – full course; 2) IM VNLU, fonds 305, 171, fol. 1–274 – full course; 3) IM VNLU, fonds 305, 172, fol. 1–171v – dialectic, logic, ethics; 4) IM VNLU, fonds 305, 173, fol. 1–184 – physics.

³⁶ Slomyns'kyi: 1) Lobachevskii Scientific Library (Kazan'), 1579 – dialectic and logic; 2) Russian State Library (RSL) (Moscow), fonds 183, 1875.

³⁷ Konys'kyi 1: RSL, fonds 152, 130.

³⁸ Konys'kyi 2: 1) IM VNLU, fonds 301, Petrov's catalogue, 51, c. 1a–334 – full course; 2) IM VNLU, fonds 312, 635, fol. 1–Vv, 1–163v – dialectic, logic, ethics, physics; 3) IM VNLU, fonds 301, Petrov's catalogue, 565, fol. 2–104 – dialectic and logic; 4) NLR, Fonds of St. Petersburg Theological Academy, 202.

31.	Georgii Shcherbats'kyi	1751/52–1752/53	logic, metaphysics, physics, ethics ³⁹
-----	------------------------	-----------------	---

The attributed sources described in Table 1 show an interesting time pattern. There are two courses from the first half of the seventeenth century (1639/40 and 1645/46–1646/47 academic years), when Petro Mohyla was still alive, and Kyiv belonged to the Polish-Lithuanian Commonwealth. After that there is a hiatus of almost forty years. It was the time of the Khmel'nyts'kyi Uprising (the Cossack-Polish War) and the prolonged state of chaos that contemporaries called "the Ruin." It is difficult to say whether the lack of surviving manuscripts is due to bad preservation of documents from that turbulent time or because philosophy was not taught at KMA at that time at all. After 1684, there are a good number of surviving manuscripts, and in the first half of the eighteenth century there are philosophical courses for almost every academic year.

At KMA, the course of philosophy continued for two academic years.⁴⁰ The course consisted of four parts: dialectic, logic, physics, and metaphysics. In 1737, besides these four, ethics entered the curriculum. The parts of the philosophical course differed in length and content. Dialectics was short (the course continued about one-two months); it contained the material of formal syllogistic logic and was structured according to mediaeval textbooks of logic (*summulae*). Logic continued about seven-eight months; it dealt only with some logical problems, but mostly contained metaphysical and epistemological material; it was structured according to the traditional order of books in Aristotle's *Organon*. Physics was the longest part of the philosophical course (lasting about nine-ten months); it contained material of the philosophy of nature, but also some science, such as physics, astronomy, and biology; it was structured according to the traditional order of Aristotle's books on natural philosophy. Metaphysics was the shortest part of the philosophical course (lasting about a month); it dealt with one main question: on being in general. Ethics considered different ethical questions and had a loose connection with the structure of Aristotle's *Nicomachean Ethics*. It varied significantly in length among different professors.

In the second half of the eighteenth century, KMA professors started to use standard textbooks, instead of creating their own course materials. Initially the textbook of the Cartesian Edmond Pourchot (Purchotius)⁴¹ was used by Georgii Shcherbats'kyi (1751/52–1752/53 a.y.); then the textbook of the Wolfian Johann Winckler by Davyd Nashchyns'kyi (1753/54–1754/55 a.y.);⁴² and finally, in 1755, after some dispute between the prefect and philosophy professor Davyd Nashchyns'kyi and the Kyiv Metropolitan Tymofii Shcherbats'kyi, the textbook of the Wolfian Friedrich Christian Baumeister was approved, and was routinely used at KMA up to first decades of the nineteenth century.⁴³

Whereas Wolfian philosophy absolutely predominated at KMA in the second half of the eighteenth century, Jesuit philosophy reigned supreme in the first half of that century. Ever

³⁹ Shcherbatskyi: 1) IM VNLU, fonds 307, 454, fol. 1–183v – full course; 2) IM VNLU, fonds 305, 174, fol. 1–93v – logic (fragment), metaphysics, physics, ethics.

⁴⁰ There is only one exception: the philosophical course of Inokentii Popovs'kyi, which was taught for three years (1699/1700–1700/1701–1701/02). Most probably it was the case because there was no professor who could take over philosophy from Popovs'kyi.

⁴¹ Edmundus Purchotius, *Institutiones philosophicae ad faciliorem veterum ac recentiorum philosophorum lectionem comparatae, editio tertia locupletior* (Lugduni: Antonius Boudet, 1711).

⁴² Johann Heinrich Winckler, *Institutiones philosophiae Wolfianae utriusque contemplativae et activae usibus academicis accomodatae* (Lipsiae, 1735).

⁴³ Friedrich Christianus Baumeister, *Institutiones Philosophiae Rationalis Methodo Wolfii Conscriptae* (Vitembergae, 1742).

since the course by Stefan Iavors'kyi (1691–93 a.y.), it is possible to notice a clear pattern of composition for most courses: different courses went through the same questions and often the answers to those questions were similar. However, the courses of different professors usually were textually different, and sometimes it is possible to find differences in philosophical positions among the professors. Looking at the positions of the Mohylian professors, it is easy to notice the conceptions of a number of Jesuit philosophers: Francisco Suárez, Pedro Hurtado de Mendoza, Rodrigo de Arriaga, Francisco de Oviedo, Thomas Compton Carleton, Francisco Soares (Suárez Junior or Lusitanian Suárez, as he was called by the Mohylian professors), Adré Sémary, etc. The lack of unanimity in this group of philosophers and theologians was reflected in different positions of the Mohylian professors. A comparison of the Mohylian courses with those courses in Jesuit educational institutions of the Polish-Lithuanian Commonwealth has revealed significant similarities, which suggests that the Mohylian standard came from there.⁴⁴

In the period when the Jesuit type of philosophy prevailed at KMA, there were two courses which differed from the general pattern by structure and content: the courses by Teofan Prokopovych (1707–09 a.y.) and Stefan Kalynovs'kyi (1729–31 a.y.). As was established by Mykola Fediaï, Kalynovs'kyi taught his course following the textbook by the French philosopher François le Rées.⁴⁵ It is unknown what Prokopovych's course was based on, but probably on Protestant philosophy. It is reasonable to suppose so from constant accusations against Prokopovych of pro-Protestant sympathies by his Mohylian colleagues and from his further actions later in life.⁴⁶

The departure from Jesuit philosophy occurred in the 1740s. It is first noticeable in the philosophical courses taught by Mykhailo Kozachyns'kyi. He is the only professor who taught three philosophical courses at KMA. The first two courses fitted a traditional model very well, but the third one was different. It turned out that the third course (1743–45 a.y.) followed almost verbatim the textbook on philosophy composed by Gervasius Brisacensis, a Capuchin friar from Alsace, in which Scotistic tendencies are noticeable.⁴⁷

After Kozachyns'kyi, Gedeon Slomyns'kyi taught philosophy in 1745–47 a.y. His course's content and structure are also significantly different from the traditional Mohylian pattern. As its title indicates the course is based on "very prominent authors, especially the most famous logician Bartholomäus Keckermann."⁴⁸ Bartholomäus Keckermann (1672–1609) was a Calvinist author who lived in Gdansk and was the author of several textbooks on logic.

⁴⁴ Symchych, *Philosophia rationalis u Kyievo-Mohylians'kiï akademii*, 84, 89, 96–97.

⁴⁵ Kalynovs'kyi's course corresponds almost verbatim to *François le Rées' Cursus philosophicus*, which was published in four volumes and had several editions. As in Kyiv, only dialectics, logic, and a part of ethics is preserved, which corresponds to vol. 1 and the first part of vol. 2 of *François le Rées, Cursus philosophicus in quatuor tomos distributus, Editio secunda* (Parisii: Mattheus Guillemot, 1648). The turn to a hardly known text of French origin is intriguing, because it shows a deviation from the Jesuit tradition in KMA. For although le Rées was a Catholic, he did not belong to any monastic order and did not directly support any school of scholastic philosophy.

⁴⁶ Andrey V. Ivanov, *A Spiritual Revolution: The Impact of Reformation and Enlightenment in Orthodox Russia* (Madison: The University of Wisconsin Press, 2020), 56–121.

⁴⁷ Gervasius Brisacensis, also known as Gervasius von Breisach, born as Johann Martin Brunk (1648–1717) is known for his two textbooks: philosophy in three volumes (Gervasius Brisacensis, *Cursus philosophicus brevi et clara methodo in tres tomulos distributus* [Coloniae Agrippinae: Joannis Schlebusch, 1699]), initially printed in Solothurn, 1687; and theology in six volumes (Gervasius Brisacensis, *Cursus theologicus, brevi et clara methodo in tres partes et sex tomulos distributus.*, vol. Tomulus primus partis secundae De Deo et visione Dei... [Solodori: Petrus Josephus Bernhardus, 1689]). On Kozachyns'kyi's use of Gervasius Brisacensis' textbook see Symchych, *Philosophia rationalis u Kyievo-Mohylians'kiï akademii*, 61.

⁴⁸ "[...] celeberrimorum authorum commentationibus, in primis clarissimi logici Bartholomaei Keckermanni, quo ad fieri potuit tritus." Slomyns'kyi, fol. 1.

However, Slomyns'kyi's course does not follow any of them. Most probably, he used a textbook of some of Keckermann's followers.

The next two courses were taught by Georgii Konys'kyi. In the first one (1747–49 a.y.), he followed verbatim the course of Teofan Prokopovych.⁴⁹ In the second one (1749–51 a.y.), the influence of Prokopovych is still very significant, and some passages precisely correspond to Prokopovych. However, here Konys'kyi made some changes to Prokopovych's text, and sometimes even deviated from his philosophical position.⁵⁰

Hence, in the 1740–50s, Mohylian teachers gradually stopped using the Jesuit type of philosophy and accepted Wolfianism. They also gradually moved away from the tradition of composing their own courses and accepted a standard textbook, which, probably, everyone could interpret in his own way orally. But before that moment, the originality of their courses was not always very genuine. Each professor had to compose his own course, which he later dictated to his students in class (different manuscripts of the same course are the result of this practice). However, he usually used the text of his predecessors in this process. In doing so, he introduced changes of a different level of complexity and conceptual gravity to the primary text. That is why, for the correct understanding of Mohylian courses, it is very important to find the primary sources and to analyse changes made to them. Table 2 describes what we currently know about the textual connections between the following courses of philosophy:

Table 2: Textual connections between KMA courses on philosophy

Influencing	Depended
Iavors'kyi (1691–93)	Popovs'kyi (1699–1702)
	Unknown professor (ca 1700)
	Pinovs'kyi (1711–13)
	Levyts'kyi (1719–21)
	Levyts'kyi (1723–25)
Charnuts'kyi (1704–06)	Levyts'kyi (1719–21)
	Levyts'kyi (1723–25)
Malynovs'kyi (1721–23)	Mytkevych (1733–35)
Dubnevych (1725–27)	Kuliabka (1735–37)
	Kuliabka (1737–39)

⁴⁹ The text of the first course of Konys'kyi is so close to Prokopovych that it was used for the critical edition of the introductory part of Prokopovych's course. See, Teofan Prokopovych, “*In universam philosophiam prooemium* / Vstup do zahal'noi filosofii: krytychnyi tekst i pereklad,” trans. Mykola Symchych, *Sententiae* 39, no. 1 (2020): 109–25, <https://doi.org/10.31649/sent39.01.109>.

⁵⁰ A very close connection between Prokopovych's course and the second course of Konys'kyi is visible from the treatise “*De infinitio*,” a part of physics. For the comparative edition of that treatise, see Mykola Symchych, “Krytychne porivnial'ne vydannia tekstiv Teofana Prokopovycha i Heorhiia Konys'koho pro neskinchennist' i ikhnikh naiavnykh ukrains'kykh perekladiv,” *Sententiae* 38, no. 1 (2019): 41–121, <https://doi.org/10.22240/sent38.01.041>. For an analysis of the comparison, see Mykola Symchych, “Porivnial'nyi analiz filosofs'kykh kursiv Teofana Prokopovycha i Heorhiia Konys'koho na prykladi rozdiliv “Pro neskinchennist',”” *Sententiae* 38, no. 1 (2019): 122–36, <https://doi.org/10.22240/sent38.01.122>. For an analysis of Prokopovych and Konys'kyi teachings on the soul, which shows that Konys'kyi departed from Prokopovych's scholastic interpretation of the soul and accepted some modern tendencies, see Iaroslava Stratii, “Interpretatsiia dvokh modusiv zhyttia i vital'noho kharakteru piznannia u mohylians'kykh traktatakh “*De anima*” XVII–XVIII st.,” in *Filosofs'ka dumka Ukraïny XI–XVIII st.: vid patrystyky do skholastyky* (Kyïv: Natsional'na akademiia nauk Ukraïny, 2021), 263–416.

Dubnevych (1727–29)	Kozachyns'kyi (1739–41)
	Kozachyns'kyi (1741–43)
Prokopovych (1707–09)	Konys'kyi (1747–49)
	Konys'kyi (1749–51)

The connection between the courses mentioned in Table 2 might vary from almost verbatim copying to retelling with substantial changes. Sometimes a Mohylian professor could use several courses as his primary sources. For example, Ilarion Levyts'kyi (in both courses) used the courses by Charnuts'kyi (1704–06 a.y.) and Iavors'kyi (1691–93 a.y.). Moreover, there is a textual connection between Mohylian courses and courses from Polish Jesuit colleges. It is clear, for example, that the first Charnuts'kyi's course is textually connected to the course taught by Jerzi Gengell in Jarosław Jesuit College in 1690–93 a.y.⁵¹ This connection is not surprising as in his text Charnuts'kyi calls Gengell his teacher and is highly appreciative of him.⁵² All the mentioned connections between courses are important for the direct object of this article, the various interpretations of the note on languages.

Words of a Language as Natural and Artificial Signs

The professors of KMA approached the question of languages mainly in the course on logic and, to a lesser extent, in dialectics. They dealt with it in the second part of logic in the context of the second operation of mind (*iudicio*). This part of the course was structurally connected to Aristotle's *De interpretatione*. However, as the main material of *De interpretatione* was already set forth in dialectics, in logic the chapter *De secunda mentis operatione* is quite short.⁵³ Here only a short list of questions was considered, centred around two topics: the nature of semiotic systems and the truth of propositions. Among others, the following topics were treated: What is a sign? What kinds of signs can exist? What are the properties of linguistic signs (i.e., words)? What do words signify: concepts or things? What is the formal truth of propositions? Can a proposition change from true to false and back? Can propositions about future contingent events be definitely true or false? The discussion of the above-mentioned questions is in all Mohylian courses, except the course by Prokopovych and those of Konys'kyi which depended on him, where the question of signs was not taught.⁵⁴

Considering the question of signs, the professors of KMA mention very different divisions of signs. Among them, the most important is the division into natural (*signum naturale*) and conventional signs (*signum ad placitum* or *signum per conventionem*). Natural signs, as the name implies, are formed by the nature and exist independently of human traditions and conventions. For instance, smoke is a sign of fire, a cough of a cold, a moan of pain, etc. A conventional sign, on the other hand, is culturally related. According to a standard Mohylian example, ivy growing next to the door of a house signals that wine is sold in the house.

⁵¹ There are two manuscripts of Gengell's course in IM VNLU: fonds 1, 4406 (dialectic and logic) and fonds 1, 4408 (metaphysics and dialectic).

⁵² "Meus in philosophicis professor R[everendus] P[ater] Georgius Gengell, vir sublimitate ingenii, sollemnitate doctrinae Polonae Provinciae theologus non postremus." (Charnuts'kyi 1, fonds 312, 625, fol. 97)

⁵³ According to the scholastic tradition, the Mohylians accepted three operations of the mind (*tres operationes mentis / intellectus*): the first is a term (*terminus*), the second a proposition/judgment (*propositio/iudicio*), the third a syllogism.

⁵⁴ The treatise on signs is also absent in courses Kalachyns'kyi, Dubnevych 1 and Mytkevych, since those courses are not preserved in full, and the corresponding parts are lost.

Certainly, this sign has a significant cultural background connected to the ancient god Dionysus, the god of wine and fertility, and is not intuitively understandable to people from other cultures. It is even not known for certain whether this sign was grasped in the Ukrainian culture of the seventeenth and eighteenth centuries. It might well be that the Mohylians just retranslated this example from courses of Western scholastics.

The division of signs into natural and conventional had a long tradition, which went back to St. Augustine. In *De Doctrina Christiana*, Augustine makes a distinction between natural and given signs (*signa naturalia et signa data*).⁵⁵ This division was later accepted in scholastic philosophy. However, while the naming of "a natural sign" was preserved, "a given sign" (*signum datum*) was renamed "*signum ad placitum*." The phrase "*ad placitum*" can be translated as "for convenience," but probably a more correct translation is "by convention." We cannot exclude the possibility that the Latin phrase has both meaning: a conventional sign exists because of a convention, in a very broad sense, among people, and is used for convenience of those who use it. In the courses of the KMA professors, other synonymic phrases with *placitum* are used as well: *ex placito*, *iuxta placitum*, just *placito* (Ablativus) or *ex bene placito hominum*.

The division of signs into natural and conventional is important for the explanation of various types of signs, including language signs (words of a language). In this connection, Mohylian professors, as well as other scholastic philosophers, raised the question of whether words of different languages are natural or conventional signs. Among the main scholastic authorities of the sixteenth—eighteenth centuries, there is almost an absolute consensus on the answer to this question: words are conventional signs. Their courses differ only in how much attention is paid to this question: some philosophers devote entire treatises to this topic,⁵⁶ and some, just a few sentences.⁵⁷ Yet even a short mention is enough to completely reveal their position. That fact they spend so little time on this issue suggests that it was not then considered to be of interest; it was settled in favour of the conventional theory of language. It is possible to suppose that such unanimity among scholastics is connected to the position of Aristotle, who clearly says that names have their meaning not naturally but by convention (*De interp.* 16a19–28). However, the background for the dispute was already formed by Plato. In *Cratylus*, Plato puts a question whether language signs are natural or conventional. The two heroes of the dialogue take opposite positions: Hermogenes defends a

⁵⁵ *De doct. christ.*, II, 1, 2.

⁵⁶ This question is set out in detail in courses by Arriaga, Lynch, John of St. Thomas, Sémer, Soares, Śmiglecki. See Rodericus de Arriaga, *Cursus Philosophicus, Iam Noviter Maxima Ex Parte Actus, et Illustratus, et a Variis Obiectionibus Liberatus, Necnon a Mendis Expurgatus* (Lugduni: Ioannes Antonius Huguetan et Guilielmus Barbier, 1669), 215–16. (Logica, Disp. 8, Sec. 1, Subsec. 3); Richardus Lynceus, *Universa philosophia scholastica*, vol. Tomus primus (Lugduni: Philippus Borde et al., 1654), 207–16. (Logica, Libr. 6, Trac. 2); Joannes de st. Thoma, *Cursus philosophicus Thomisticus, Nova editio ad Lugdunensem anni 1663 accuratissime expressa* (Parisiis: Ludovicus Vives, 1883), 624–31. (Logica, Pars 2, Quaest. 22, Art. 5); Andreas Semery, *Trienium philosophicum, Secunda hac editione ab Authore recognitum et auctum* (Romae: Felix Caesaretti, 1682), 646–50. (Logica, Disp. 5, Quest. 1, Art. 2); Fraciscus Soares, *Cursus philosophicus in quatuor tomos distributus*, vol. Tomus primus (Conimbrigae: Paulus Craesbeeck, 1651), 211–13. ((Logica, Tract. 6, Disp. 5, §6); Martinus Smiglecus, *Logica*, vol. Pars altera (Ingolstadii: Elisabetha Angermaria, 1618), 9–10. (Disp. 12, Quaest. 2).

⁵⁷ Petrus Hurtado de Mendoza, *Universa philosophia* (Lugduni: Ludovicus Prost, 1624), 107 (Logica, Disp. 8, Sec. 1); Thomas Comptonus Carleton, *Philosophia universa* (Antverpiae: Iacobus Mauresius, 1649), 157 (Logica, Disp. 42, Sec. 1. III); Bartholomaeus Mastrius and Bonaventura Belluti, *Philosophiae ad mentem Scoti cursus integer, Editio novissima a mendis, quae prius irreperant, expurgata*, vol. Tomus primus (Venetiis: Nicolaum Pezzana, 1757), 3. (Dialectica, Tract. 1, Cap. 2).

conventionalist position and Cratylus, the naturalistic one. Socrates' position, through whom Plato speaks, criticizes and partially reconciliates both positions.⁵⁸

Some KMA professors solved this problem in a way that was standard for early modern scholasticism, i.e., they supported the theory of conventionality. According to the standard procedure, they defended their position with clear arguments, then put forward counterarguments and refuted them. Early Mohylian professors (Іосyf Kononovych-Horbats'kyi, Inokentii Gizel', Іоасаf Krokovs'kyi) certainly dealt with the question in this way.⁵⁹ For example, after discussing all the subtleties of the question, Inokentii Gizel' briefly summarized his position: "We conclude that human words signify things and objective concepts by convention."⁶⁰ Іоасаf Krokovs'kyi clarified this stance by adding the phrase: "by convention of free human institutions."⁶¹ In essence, a word in a particular human language has its meaning solely because people decided what the word should mean due to their free will.

However, in philosophy courses influenced by Polish Jesuit tradition—from Stefan Іavors'kyi (1691–93) to Mykhaіlo Kozachyns'kyi (1741–43)—the solution of the problem is somewhat different.⁶² These professors agreed that words in contemporary languages have their meanings by human convention. But, as they pointed out, this was not always the case, since the very first language had its meaning due to divine institution. Stefan Іavors'kyi formulated his opinion on the matter in this way: "The articulated words of the first languages have their signification not from human institution, but divine."⁶³ This position was echoed by almost all professors of the above-mentioned period.⁶⁴ It must be noted that in Іavors'kyi's thesis, the term "vox," which can be translated here as "word," has a prime meaning of "voice"—a meaning that, to some extent, was already present in scholastic usage. So, Іavors'kyi used the phrase "articulated word" (*vox articulata*) to indicate that he meant a word as an element of language. He agreed with Gizel' that some of the sounds produced by man (sighs, coughs, groans) are natural sounds. If so, then a cough signifies a cold, a sigh sadness, etc. The second detail present in Іavors'kyi's thesis—the notion of the first languages—is especially interesting and brings us to the question of how languages were classified in Mohylian philosophy courses, which is of direct import to the note on languages that is the object of this article.

According to the Mohylians who supported the divine origin of language, God charged Adam with giving names to all animated souls, as the Bible says (Gen. 2:19).⁶⁵ The first language was Hebraic. Afterwards, during the building of the Tower of Babel, God confused people's tongues and from the original Hebrew there emerged 72 languages—the very same number as the descendants of Noah [= 15 for Japhet's, 30 for Ham's, 27 for Shem's] (Gen. 10)

⁵⁸ Modern researchers still cannot reach agreement how Plato's position must be understood: as a mild semiotic naturalism or to some extent conventionalism. See D. N. Sedley, "Plato's Cratylus," *Cambridge Studies in the Dialogues of Plato* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).

⁵⁹ Kononovych-Horbats'kyi, fol. 319v; Gizel', fol. 124v; Krokovs'kyi 1, c. 755; Krokovs'kyi 2, fol. 121.

⁶⁰ "Concludimus, quod voces humanae ex placito significant res et conceptus obiectivos." Gizel', fol. 124v.

⁶¹ "[...] ad placitum ex liber hominum institutione." Krokovs'kyi 1, p. 755.

⁶² As we will see below, among this group, there are several which resolve the issue in the traditional way: the course by Kalynovsky and both courses by Kuliabka.

⁶³ "Voces articulatae linguarum primarium habent significationem non ex institutione humana, sed divina." Іavors'kyi (fonds 8, 60), fol. 150v.

⁶⁴ Unknown professor (fonds 301, Petrov's catalogue, 42), fol. 215; Popovs'kyi, fol. 188; Charnuts'kyi 1, fonds 312, 625, fol. 235v; Charnuts'kyi 2, fol. 104v; Pinovs'kyi, fol. 200; Volchans'kyi 1, fol. 162; Volchans'kyi 2, fol. 156v; Levyts'kyi 1, fol. 246; Malynovs'syi, fol. 197; Levyts'kyi 2, fol. 221v; Dubnevych 2, fol. 233v–234; Kozachyns'kyi 1, fol. 277; Kozachyns'kyi 2, fol. 118v.

⁶⁵ "[...] omne enim quod vocavit Adam animae viventis, ipsum est nomen eius" (Vulgata Clementina).

and the apostles sent by Jesus to convert different nations (Luke 10:1). Since the words in all those languages emerged due to God's will, they also had their meanings by divine institution. The Mohylians did not typically mention all 72 primal languages. Instead, they named only some of them, and from these primal languages they went on to deduce the genealogy of the other ones. The note on languages cited at the beginning of this article is devoted precisely to this topic.

Here it may be useful to discuss the origins of the theory supported by most Mohylians. Although Stefan Iavors'kyi claimed that his thesis (*conclusio*) on the primary languages was confirmed by the whole Patristic tradition,⁶⁶ in fact, it depended on the work of one Church Father in particular, namely, St. Augustine of Hippo. The first place where the Mohylian teaching about the primary languages depends on this Latin Church Father concerns the very number of languages. This proposition derives from *The City of God*, in which Augustine counted the number of Noah's descendants as 72, or, more precisely, 72 families or nations which had separate languages.⁶⁷ The Mohylians mentioning this number refer specifically to Augustine of Hippo.⁶⁸

The same thing applies for the notion of first languages. Unlike Iavors'kyi, Khrystofor Charnuts'kyi and Ilarion Levyts'kyi gave a much more precise reference to their source for this idea: Book 8, Chapter 16 of St. Augustine's *The Literal Meaning of Genesis*.⁶⁹ In that work, St. Augustine turns to the question of how Adam and Eve were able to understand God's commandment when there was no language at that time. The Bishop of Hippo answers: it was not a problem for God to teach our forefathers the language, i.e., God implanted the knowledge of language in Adam and Eve. Hence, it seems that the theory of the divine origin of language also belonged to Augustine of Hippo.

However, if we look at the same work of St. Augustine and read a bit further (lib. 9, cap. 12, nom. 20), we can see that the Latin Church Father could also argue in support of the opposite conclusion.⁷⁰ In this section of his commentary on Genesis, Augustine raised the question of how to understand the biblical passage describing the way man gave names to different animals. People call animals by different names according to various languages on the Earth. Once there was one language that, after the Tower of Babel, was divided into many: "But is it possible to believe that in that language the names of fish were given not by man, but by God and man learned them from God's teaching?" And the situation is similar for other animals. So, it seems that St. Augustine considered that Adam gave names deliberately; they did not come from divine institution.

⁶⁶ "ita communis SS. Patrum traditio" Iavors'kyi, fonds 8, 60, fol. 150v.

⁶⁷ "Ex illis igitur tribus hominibus, Noe filiis, septuaginta tres, uel potius, ut ratio declaratura est, septuaginta duae gentes totidemque linguae per terras esse coeperunt, quae crescendo et insulas impleuerunt. Auctus est autem numerus gentium multo amplius quam linguarum. Nam et in Africa barbaras gentes in una lingua plurimas nouimus." *De civitate Dei*, lib. 16, cap. 6, in *S. Aurelii Augustini OPERA OMNIA*, accessed November 23, 2022, <https://www.augustinus.it/latino/cdd/index2.htm>.

⁶⁸ Charnuts'kyi, fonds 312, 625, fol. 235v.

⁶⁹ Charnuts'kyi refers to book eight of St. Augustine's commentary on Genesis in both his courses. However, in the first course says: "Ita S. Augustinus lib. 8vo De Genesi cap. 26to." The same is written in different manuscripts of the course (fonds 312, 625, fol. 235 and fonds 306, 97, fol. 252). The second course says: "ita Santus Augustinus, libro 8vo De Genesi, cap 16" (Charnuts'kyi 2, fol. 104v). Levyts'kyi also refers to the 16th chapter of Book 8 (Levyts'kyi 1, fol. 246). For the original Latin text, see "De Genesi ad Litteram libri duodecim," in *S. Aurelii Augustini OPERA OMNIA*, accessed November 23, 2022, https://www.augustinus.it/latino/genesi_lettera/genesi_lettera_o8.htm.

⁷⁰ For the text of the commentary on Gen. 9, 12, 20, see *S. Aurelii Augustini OPERA OMNIA*, accessed November 23, 2022, https://www.augustinus.it/latino/genesi_lettera/genesi_lettera_o9.htm.

Although St. Augustine's position on the divine origin of languages might be ambiguous, in the Middle Ages, certainly, there were theologians who strongly supported it. Galina Vdovina, who studied semiotics in early-modern scholastics, cites a place from the commentary on Genesis by the medieval Franciscan theologian Peter John Olivi (1247/48–1298), where he clearly claims that the Hebrew language was given by God. Moreover, the researcher adds that many medieval authors supported this theory.⁷¹ However, it seems improbable that the professors of KMA used the commentaries by Olivi or any other medieval theologians.

The Note on Language Classification

In his first course on philosophy, Khrystofor Charnuts'kyi, saying that the Hebrew language was the mother of all languages, makes a passing reference to "Genebrard" and "Cornelius de Lapide."⁷² The KMA professor meant, of course, Gilbert Générard (1535–1597), the French Benedictine author of commentaries on various Bible books, in particular the famous *Chronographiae libri IV* (1580), and Cornelius a Lapide, original name Cornelis Cornelissen van den Steen (1567–1637), a Flemish Jesuit exegete and author of commentaries on almost all Bible books, including the Pentateuch (1616). It was Générard who in his *Chronographia* included a note about the classification of languages;⁷³ and a Lapide who cited in his commentary.⁷⁴ As we know, Générard's text was cited by other early-modern commentaries on Genesis, including Benedicto Pereira.⁷⁵ And, as Valukenko discovered, it was also cited by the Mohylians.⁷⁶

It must be pointed out, however, that the note on languages is included only in those philosophy courses that supported the divine origin of the primary language,⁷⁷ rather than in all of them. For the sake of clarity, the list of those courses is represented in Table 3. Note that the eleven courses that have the note on language classification are in bold. The last column indicates the position of the professor on the question of language origin: 1) *ad placitum* – all

⁷¹ G. V. Vdovina, *Iazyk neochevidnogo: Uchenie o znakakh v skholastike XVII v., Bibliotheca Ignatiana - Nauka* (Moscow: Institut filosofii, teologii i istorii sv. Fomy, 2009), 269–70.

⁷² Charnuts'kyi, fonds 312, 625, fol. 235v.

⁷³ Gilbertus Genebrardus, *Chronographiae libri quatuor* (Parisiis: Martinus Iuvenes, 1580), 12: "Hebraica genitrix Syriacae, Arabicae etc.; Latina Italicae, Valachicae, Gallicae et Hispanicae; Graeca Doricae, Ionicae, Aeolicae, Atticae; Slavonica Polonicae, Boëmicae, Moschoviticae etc.; Germanica Helveticae, Anglica, Flandrica etc.; Tartarica Turciae, Sarmacanae etc.; Abyssina Aethiopicae, Sabeae etc."

⁷⁴ Cornelius a Lapide, *Commentarius in Pentateuchum Moysis*, Secunda editio (Venetii: Hieronymus Albritius, 1717), 110. (Genesis, cap. 11).

⁷⁵ Benedictus Pererius, *Commentarii et disputationes in Genesim*, vol. 2 (Lugduni: Ex officina iuntarum, 1598). p. 528. (Lib. 16, Disp. 10.) The authoritative philosophical courses of the seventeenth and eighteenth centuries do not usually have this kind of note; an exception is the eighteenth-century Bavarian Jesuit Anton Meyer. See Antonius Mayr, *Philosophia peripatetica antiquorum principiis et recentiorum experimentis conformata*, vol. Tomus 1 (Ingolstadii, 1739), 359. (Pars 1, Disp. 5, Quaest. 1, Art. 3). However, Mayer's classification differs significantly from both those of Générard and the Mohylians. Unlike the Mohylians, Mayer clearly supported the conventional theory of language.

⁷⁶ A copy of a Lapide's commentary on the Pentateuch (now in the Vernads'kyi National Library of Ukraine) was once held in the library of Ivasaf Krokovs'kyi, the Archimandrite of Kyivan Caves Monastery. And it is very probable that Iavors'kyi could have used the books that belonged to Krokovs'kyi. Wakulenko, "Sprachklassifikationen in den ukrainischen handschriftlichen Logikkursen vom Ende des 17. bis zum ersten Drittel des 18. Jahrhunderts," *op. cit.*, 119.

⁷⁷ Iavors'kyi, fonds 8, 60, fol. 150v; Unknown professor (Petrov's catalogue, 42), fol. 215; Popovs'kyi, fol. 188; Charnuts'kyi 1, fonds 312, 625, fol. 235v; Charnuts'kyi 2, fol. 103v; Pynovs'kyi, fol. 200; Levyts'kyi 1, fol. 246; Levyts'kyi 2, fol. 221v–222; Dubnevych 2, fol. 234; Kozachyns'kyi 1, fol. 277–277v; Kozachyns'kyi 2, fol. 118v.

languages are conventional; 2) *divino instituto/ad placitum* – the first language is instituted by God, but later languages are conventional. An empty line shows either that this course (or a part of it) is not preserved or the professor did not teach on languages. The blue arrows indicate the textual dependence of courses.

Table 3: KMA Philosophy courses with a chapter about signs (languages)

□	Professor□	Academic years□	□
1.→□	Īosyf·Kononovych-Horbatskyĭ□	1639/40□	ad·placitum□
2.→□	Inokentii·Gizel'□	1645/46-1646/47□	ad·placitum□
3.→□	Īoasaf·Krokovs'kyĭ□	1684/85-1685/86□	ad·placitum□
4.→□	Īoasaf·Krokovs'kyĭ□	1686/87-1687/88□	ad·placitum□
5.→□	Stefan·Iavors'kyĭ □	1691/92-1692/93□	divinito·instituto/ad·placitum□
6.→□	□	□	□
7.→□	Unknown professor □	ca·1700□	divinito·instituto/ad·placitum□
8.→□	Inokentii·Popovs'kyĭ □	1699/1700-1701/02□	divinito·instituto/ad·placitum□
9.→□	Khrystofor·Charnuts'kyĭ □	1702/03-1703/04□	divinito·instituto/ad·placitum□
10.→□	Khrystofor·Charnuts'kyĭ □	1704/05-1705/06□	divinito·instituto/ad·placitum□
11.→□	□	□	□
12.→□	□	□	□
13.→□	Syl'vestr·Pinoys'kyĭ □	1713/14-1714/15□	divinito·instituto/ad·placitum□
14.→□	Īosyf·Volchans'kyĭ□	1715/16-1716/17□	divinito·instituto/ad·placitum□
15.→□	Īosyf·Volchans'kyĭ□	1717/18-1718/19□	divinito·instituto/ad·placitum□
16.→□	Ilarion·Levyts'kyĭ □	1719/20-1720/21□	divinito·instituto/ad·placitum□
17.→□	Platon·Malynovs'kyĭ□	1721/22-1722/23□	divinito·instituto/ad·placitum□
18.→□	Ilarion·Levyts'kyĭ □	1723/24-1724/25□	divinito·instituto/ad·placitum□
19.→□	□	□	□
20.→□	Amvrosii·Dubnevych □	1727/28-1728/29□	divinito·instituto/ad·placitum□
21.→□	Stefan·Kalynovskiy □	1729/30-1730/31□	ad·placitum□
22.→□	□	□	□
23.→□	Syl'vestr·Kuliabka □	1735/36-1736/37□	ad·placitum□
24.→□	Syl'vestr·Kuliabka □	1737/38-1738/39□	ad·placitum□
25.→□	Mykhailo·Kozachyns'kyĭ □	1739/40-1740/41□	divinito·instituto/ad·placitum□
26.→□	Mykhailo·Kozachyns'kyĭ □	1741/42-1742/43□	divinito·instituto/ad·placitum□
27.→□	Mykhailo·Kozachyns'kyĭ □	1743/44-1744/45□	ad·placitum□
28.→□	Hedeon·Slomyns'kyĭ □	1745/46-1746/47□	ad·placitum□
29.→□	□	□	□
30.→□	□	□	□

Note that five arrows in Table 3 go to Row 5 (Iavors'kyĭ): from row 7 (Unknown professor), row 8 (Popovs'kyĭ), row 13 (Pinoys'kyĭ), row 16 and row 18 (both Levyts'kyĭ); one arrow goes from row 10 to row 9 (both Charnuts'kyĭ); and two arrows from rows 25 and 26 (both Kozachyns'kyĭ) to row 20 (Dubnevych).

As Table 3 demonstrates, Stefan Iavors'kyĭ was the first KMA professor who included this note in his philosophy course. However, as we can see from a side-by-side comparison (Table 4), Iavors'kyĭ's version of the classification of languages differed significantly from G  nebrard's:⁷⁸

⁷⁸ Genebrardus, *Chronographiae libri quatuor*, 12.

Table 4: Note on Classification of Languages

Génébrard	Iavors'kyi ⁷⁹
<i>Hebraica genitrix Syriacae, Arabicae etc.</i> <i>Latina Italicae, Valachicae, Gallicae et Hispanicae,</i> <i>Graeca Doricae, Ionicae, Aeolicae, Atticae;</i> <i>Slavonica Polonicae, Boëmicae, Moschoviticae etc.;</i> <i>Germanica Helveticae, Anglica, Flandrica etc.;</i> <i>Tartarica Turciae, Sarmacanicae etc.</i> <i>Abyssina Aethiopicae, Sabeae etc.</i>	<i>Sic Haebraica lingua matrix est et genitrix Syriacae, Chaldaicae, Arabicae;</i> <i>Graeca lingua matrix est Doricae, Jonicae, Aeolicae, Atticae;</i> <i>Latina matrix est Italicae, Valachicae, Galicae, Hispanicae;</i> <i>Sclavonica lingua matrix est Polonicae, Bohemicae, Moravicae, Bolgaricae, Moldavicae, Lithuanicae, Moschoviticae;</i> <i>Germanica – Helveticae, Saxonicae, Anglica, Scoticae, Sueticae, Belhicae;</i> <i>Tartarica – Turcicae, Sarzamenicae etc, etc.</i> ⁸⁰

As Table 4 demonstrates, Iavors'kyi made no changes to the Greek and Latin groups. But he not only left out an entire group of languages (Abyssinian), but also made additions to several other groups. Specifically, he added Chaldaic to the Hebraic group of languages (Semitic according to the contemporary classification). Most of the changes, however, were reserved for to the German and Slavic groups. Both authors have English and Helvetic (i.e. Swiss) in the German group; but Iavors'kyi also added Saxonian, Scottish (*Scotica*, presumably Lowland Scottish, since Gaelic belongs to the Celtic languages), and Swedish (*Suetica*), so that now all three of these languages are considered as dialects of German. Finally, he renamed Génébrard's Flemish, deciding to call it *Belhica*, rather than *Flandrica*. It should be noted that in both Iavors'kyi's manuscripts the latter is spelled as *Belhica*, not *Belgica*, casting the light on that phoneme pronunciation in Ukraine in the seventeenth century.

But Iavors'kyi reserved his most significant changes for the Slavic language group. In fact, his additions nearly doubled Génébrard's list. To complement the two West Slavic languages on the original list (Polish and Czech), Iavors'kyi added Moravian (*Moravica*), a dialect of Czech. He also added Bulgarian, which represents South Slavic languages, completely omitted by Génébrard. However, the most interesting development was his decision to include two non-Slavic languages: Moldavian (*Moldavica*) and Lithuanian (*Lithuanica*). As is well known, Moldavian is a variety of the Romanian language and belongs to the Romance languages. Moreover, both Génébrard and Iavors'kyi reasonably include Wallachian, the language of the southern Romanian principality, to the list of languages that derive from Latin. Indeed, because of a substantial influence of neighboring Slavic countries and the Orthodox faith, Romanian was highly Slavicized. But were the languages of Moldova and Wallachia so different? It is possible to suppose that from his personal experience, Iavors'kyi considered the language of Moldova as Slavonic. This might be because Moldavian-speakers used Church-Slavonic in their liturgical tradition. Probably, he did not know much about Wallachia and therefore trusted Génébrard or some other authoritative sources. The Lithuanian

⁷⁹ Iavors'kyi, fonds 8, 60, fol. 150v and fonds 305, 152, fol. 164v.

⁸⁰ Iavors'kyi, fonds 8, 60, fol. 150v and 152, fol. 164v.

language, however, cannot possibly belong to the Slavic group, since, according to the contemporary classification it is part of the Baltic family of languages. Most likely by "*lingua Lithuanica*" Iavors'kyi meant not Lithuanian, but Belarusian, i.e., the Slavic language of the Grand Duchy of Lithuania.

Comparing Iavors'kyi's text to that of G         suggests that that *Chronographia* was not, in fact, the direct source of Iavors'kyi's note. It is more likely that Iavors'kyi used someone else's interpretation of G        . But, at the moment, we do not know who that might have been. There is, however, one seventeenth-century western author who compiled a list of Slavic languages that included both Lithuanian and Moldavian languages. In the introduction to his *Thesaurus Polyglottus*, a multilingual dictionary containing dozens of languages, Hieronym Megiser inserted a series of tables showing different languages families (mostly European, but also some Asiatic). I want to cite his Slavic table in full, preserving text formatting:

Sclavonica seu Illyrica lingua longe lateque patet per Europam et Asiam. Cujus Dialectici potissimum hae sunt:

Dalmatica: Epidauriorum seu Ragusaeorum: Iaderensium, Arbensium, Epirotatum hodierna: Macedonum mediterraneorum.

Serviorum vel Soraborum.

Bessorum vel Bosnensium.

Bulgarorum seu Rasciorum.

Moldavorum, Mysiorum, Gepedum.

Transylvanorum.

Croatia, Istriarum, Carsorum, Jazygum, Illyriorum.

Besiatica, qua propria est Sclavorum Hungariae conterminorum.

Carnorum, Carniolanorum, Iapygum, Goritiensium, Forojuliensium.

Carinthorum, Ciliensium.

Bohemica, Moravorum seu Marcomanorum, Silensiorum partis.

Lusatica.

Polonica, Podoliorum, Plescoviensium, Sarmatica.

Lithuanica, Iaczvingerorum, Samogitarum.

Livonica, Osnensium, Curorum, Culmiorum.

Vandalica, Rugiorum, Cassubiorum, Pomeranica, Obotritarum, seu Meckelburgensium,

Prussica seu Prutenica.

Moscovitica, Hamaxoviorum.

Ruthenica.

Circassiorum, Gazarorum vel Abgezerorum, Mengreliorum.

As we can see, Megiser's list of languages is much more extensive than the usual Mohylian one. But there is no evidence that either Iavors'kyi or any other Mohylian professor used Megiser's very impressive book.⁸¹

Although we do not know who influenced Iavors'kyi, we know for sure that Iavors'kyi himself influenced many Mohylian professors. We can check this additionally in the note on languages. As we can see from the following table (Table 5), this place is almost identical in five philosophy courses taught at KMA:

⁸¹ Hieronymus Megiserus, *Thesaurus Polyglottus Vel Dictionarium Multilingue Ex Quadringentis Circiter Tam Veteris, Quam Novi (Vel Potius Antiquis Incogniti) Orbis Nationum Linguis, Dialectis, Idiomatibus Idiotismis Constans* (Francofurti ad Moenum, 1603), Tabula quinta. I am grateful to one of the anonymous reviewers from *Vivliofika* about the reference to Megiser's work.

Table 5: Note on Classification of Languages at the KMA

Iavors'kyi ⁸²	Unknown professor ⁸³	Popovs'kyi ⁸⁴	Pinovs'kyi ⁸⁵	Levyts'kyi ⁸⁶ 1	Levyts'kyi ⁸⁷ 2
<i>Sic Haebraica lingua matrix est et genitrix Siriaca, Chaldaicae, Arabicae;</i>	<i>Sic Haebraica lingua matrix est Siriaca, Chaldaicae, Arabicae;</i>	<i>Sic Hebraica lingua matrix est et genitrix Siriaca, Chaldaicae, Arabicae;</i>	<i>Sic Haebraica lingua matrix est Siriaca, Chaldaicae, Arabicae;</i>	<i>Haebraica lingua matrix est Syriaca, Chaldaicae, Arabicae;</i>	<i>Hinc lingua Haebraica matrix est Syriaca, Chaldaicae, Arabicae;</i>
<i>Graeca lingua matrix est Doricae, Ionicae, Eolicae, Atticae;</i>	<i>Graeca lingua matrix est Doricae, Ionicae, Eonicae, Atticae;</i>	<i>Graeca lingua matrix est Doricae, Ionicae, Eotricae, Atticae;</i>	<i>Graeca lingua matrix est Doricae, Ionicae, Eolicae, Atticae;</i>	<i>Graeca lingua matrix est Doricae, Ionicae, Eonicae, Atticae;</i>	<i>Graeca lingua matrix est Doricae, Ionicae, Aeonicae, Atticae;</i>
<i>Latina matrix est Italicae, Valachicae, Galicae, Hispanicae;</i>	<i>Latina lingua matrix est Italicae, Valachicae, Gallicae, Hispanicae;</i>	<i>Latina matrix est Valaticae, Italiae [sic], Gallicae, Hyspaniae [sic];</i>	<i>Latina lingua genitrix est Italicae, Valachiae [sic], Galiae [sic], Hispaniae [sic];</i>	<i>Latina lingua matrix est Italicae, Valachicae, Gallicae, Hyspanicae;</i>	<i>Latina lingua genitrix est Italicae, Valachicae, Gallicae, Hispanicae;</i>
<i>Sclavonica⁸⁸ lingua matrix est Polonicae, Bohemicae,⁸⁹ Moravicae,⁹⁰ Bolgaricae, Moldavicae,⁹¹</i>	<i>Sclavonica lingua est matrix Polonicae, Bohemicae, Moravicae, Moravicae, Volgaricae,</i>	<i>Sclavonica lingua matrix est Polinicae, Bohemicae, Moraviae [sic], Bolgaratae,</i>	<i>Sclavonica lingua matrix est Polonicae, Moravicae, Bolgaricae, Moldaviae</i>	<i>Sclavonica lingua matrix est Polonicae, Bohemicae, Lithuanicae, Moschovitica</i>	<i>Sclavonica lingua est matrix Polonicae, Moravicae, Bolgaricae, Moldavicae,</i>

⁸² The text of the note is published with the critical apparatus to show the differences in spelling the names of languages in the manuscripts: Iavors'kyi, fonds 8, 60, fol. 150v and 152, fol. 164v.

⁸³ Unknown professor (Petrov's catalogue, 42), fol. 215.

⁸⁴ Popovs'kyi, fol. 188.

⁸⁵ Pynovs'kyi, fol. 200.

⁸⁶ Levyts'kyi 1, fol. 246.

⁸⁷ Levyts'kyi 2, fol. 221v – 222.

⁸⁸ Sclavonica | Sclawonica (fonds 8, 60).

⁸⁹ Bohemicae | Bohaemicae (fonds 305, 152).

⁹⁰ Moravicae | Morawicae (fonds 8, 60).

⁹¹ Moldavicae | Moldowicae (fonds 8, 60).

Symchych, "An Analysis of the Note on Languages in Philosophical Courses"

<i>Lithuanicae</i> , ⁹² <i>Moschoviticae</i> ; ⁹³	<i>Moldavicae</i> , <i>Lituanicae</i> , <i>Moschoviticae</i> e;	<i>Moldaviae</i> [sic], <i>Litwanicae</i> , <i>Moschoviticae</i> e;	[sic], <i>Litoanicae</i> , <i>Moschoviticae</i> e;	e, <i>Dalmatica</i> e;	<i>Lituanicae</i> , <i>Moschoviticae</i> e;
<i>Germanica</i> – <i>Helveticae</i> , <i>Saxonicae</i> , <i>Anglicae</i> , <i>Scoticae</i> , ⁹⁴ <i>Sueticae</i> , <i>Belhicae</i> ;	<i>Germanica</i> <i>lingua est</i> <i>matrix</i> <i>Helbatica</i> e, <i>Saxonicae</i> , <i>Anglicae</i> , <i>Scoticae</i> , <i>Sueticae</i> , <i>Belgicae</i> ;	< <i>Germanica</i> > – <i>Saxonicae</i> , <i>Anglicae</i> , <i>Scoticae</i> , <i>Sueticae</i> , <i>Bellicae</i> ;	<i>Germanica</i> – <i>Helveticae</i> , <i>Saxonicae</i> , <i>Anglicae</i> , <i>Scoticae</i> , <i>Sueticae</i> , <i>Belgicae etc</i> , <i>etc.</i>	<i>Germanica</i> <i>lingua matrix</i> <i>est</i> <i>Helveticae</i> , <i>Saxonicae</i> , <i>Anglicae</i> , <i>Scoticae</i> , <i>Sveticae</i> , <i>Balficae</i> ;	<i>Germanica</i> – <i>Helveticae</i> , <i>Saxonicae</i> , <i>Anglicae</i> , <i>Scoticae</i> , <i>Sveticae</i> , <i>Belgicae etc.</i>
<i>Tartarica</i> – <i>Turcicae</i> , <i>Sarzamenicae</i> <i>etc, etc</i> ⁹⁵	<i>Tartarica</i> <i>lingua est</i> <i>matrix</i> <i>Turcicae</i> , <i>Sarthamenicae</i> <i>etc.</i>	<i>Tartarica</i> – <i>Turticae</i> , <i>Sarzamolicae</i> <i>etc.</i>		<i>Tartarica</i> <i>matrix est</i> <i>Turciae</i> , <i>Sarmatica</i> e; ⁹⁶ <i>Abissinia</i> <i>lingua matrix</i> <i>est</i> <i>Ethiopiaca</i> e, <i>Sabaae</i> .	

As we can see in Table 5, three KMA professors followed Iavors'kyi's text very closely. The unknown professor, whose course is extant in manuscript form (see IM VNLU, fonds 301, 42), kept the same list as Iavors'kyi. One thing which is different is spelling. The most interesting changes are the following: the Moravian language is spelled as "*lingua Morolica*," Bulgarian "*Volgarica*," which associates with the name of the river where the Bulgars used to live in the distant past. Inokentii Popovs'kyi omitted mention of the Swiss language. However, this might be a mechanical mistake in the manuscript, which also omitted the word "*Germanica*," from

⁹² *Lithuanicae*] *Lythuanicae* (fonds 305, 152).

⁹³ *Moschoviticae*] *Moschowiticae* (fonds 8, 60).

⁹⁴ *Scoticae*] *Scotycae* (fonds 305, 152).

⁹⁵ *Sarzamenicae*] *Sarzamonicae* (fonds 305, 152).

⁹⁶ Among the Mohylians, there are significant differences in the spelling of this language. Here Levyts'kyi spelled it as if it was the language of the Sarmatians, who used to live on the territory of Ukraine and Poland. It might well be that he indeed identified this language in this way. But in other courses it was spelled differently: *Sarzamenica* – Iavors'kyi, fonds 8, 60; *Sarzamonica* – Iavors'kyi, fonds 305, 152; *Sarthamenicae* – Unknown professor (ms 42); *Sarmatica* – Popovs'kyi. Probably, the professors of KMA did not know what that language was. As Vakulenko proved (Vakulenko, "Sprachklassifikationen in den ukrainischen handschriftlichen Logikkursen vom Ende des 17. bis zum ersten Drittel des 18. Jahrhunderts", 121), it was the old language of Samarqand, also known as Chagatai.

More significant changes were made by Ilarion Levyts'kyi in his first course on philosophy. Among the Slavic languages, he omitted Moravian and Moldavian, but added Dalmatian. Most probably, it was the Dalmatian dialect of Croatian, since the Dalmatian language, which was still alive in the eighteenth century, was a Romance language. He also added a new group: the languages which come from Abyssinian. This group was present in Générard's list but absent in Iavors'kyi's one. This suggests that Levyts'kyi used something other than the course of Iavors'kyi at the KMA as the model for his own. In his second course, Levyts'kyi sticks closer to Iavors'kyi's text but leaves out the group of languages originated from Tatar.

Among all Mohylians, Khrystofor's Charnuts'kyi's note of the classification of language is the closest to that of Générard. This text can be found in both of the philosophy courses taught by Charnuts'kyi. However, the list of languages comes to Charnuts'kyi not from Générard but via Jerzy Gengell. As was already mentioned, the first course by Charnuts'kyi greatly depended on the one taught by Charnuts'kyi's Jesuit teacher. This is most apparent from the comparison depicted in Table 6.

Table 6: Charnuts’kyi’s Note on Classification of Languages

Génébrard	Gengell ⁹⁷	Charnuts'kyi 1 ⁹⁸	Charnuts'kyi 2 ⁹⁹
<i>Hebraica genitrix Syriacae, Arabicae etc.</i>	<i>Hebraica est matrix seu genitrix linguae Syriace, Chaldaicae, Arabicae;</i>	<i>Hebraica¹⁰⁰ lingua est matrix seu genitrix linguae Syriacae,¹⁰¹ Chaldaicae, Arabicae;</i>	<i>Hebraica matrix et genitrix est linguae Syriacae, Chaldaicae, Arabicae;</i>
<i>Latina Italicae, Valachicae, Gallicae et Hispanicae,</i>	<i>Latina est matrix Italicae, Valachicae, Gallicae, Hispanicae;</i>	<i>Latina est genitrix Italicae, Valachicae, Gallicae, Hispanicae;</i>	<i>Latina est matrix Italicae, Valachicae, Gallicae, Hispanicae;</i>
<i>Graeca Doricae, Ionicae, Aeolicae, Atticae;</i>	<i>Graeca – Doricae, Ionicae, Aeolicae, Atticae;</i>	<i>Graeca lingua est genitrix Doricae, Ionicae, Eolicae, Atticae;¹⁰²</i>	<i>Graeca – Doricae, Ionicae, Eolicae, Atticae;</i>
<i>Slavonica Polonicae, Boëmicae, Moschoviticae etc.;</i>	<i>Sclavonica lingua est matrix Polonicae, Bohemicae, Moscoviticae;</i>	<i>Sclavonica lingua matrix est Polonicae, Bohemicae,¹⁰³ Moschoviticae;</i>	<i>Sclavonica lingua matrix est Polonicae, Bohemicae,</i>

¹⁰³ Bohemicae | Bohaemicae (fonds 312, 625).

Symchych, "An Analysis of the Note on Languages in Philosophical Courses"

<i>Germanica Helveticae, Anglicae, Flandrica etc.;</i>	<i>Germanica – Elveticae, Saxonicae, Anglica, Flandrica;</i>	<i>Germanica lingua matrix est Heveticae, Saxonicae, Anglica, Flandrica etc.;</i>	<i>Lituanicae, Moschoviticae;</i> <i>Germanica – Helveticae, Saxonicae, Anglica, Scoticae, Sueticae, Belgica;</i>
<i>Tartarica Turciae, Sarmacanicae etc.</i>	<i>Tartarica – Turcicae, Sarmacanicae;</i>	<i>Tartarica lingua genitrix est Turciae, Sarmacanicae;</i>	<i>Tartarica – Turcicae, Sarcamenicae;</i>
<i>Abyssina Aethiopicae, Sabeae etc.</i>	<i>Abyssyna – Aethiopicae, Sabeae etc. etc.</i>	<i>Abissina –¹⁰⁴ Aethiopicae,¹⁰⁵ Sabaeae etc.</i>	<i>Abissina – Aethiopicae, Sabaeae etc.</i>

As we can see from Table 6, in his first course, Charnuts'kyi did not change Gengell's language list; he only made some stylistic changes. However, Gengell himself extended Générbrard's list, adding Chaldaic to the languages coming from Hebrew and Saxonian to the ones from Germanic. In his second course, Charnuts'kyi made three changes. He added Lithuanian to Slavic, and Scottish and Swedish to the Germanic ones. Those changes are interesting as they show that he was not completely satisfied with the text of Gengell and wanted to improve it somehow. We can suppose that he added Lithuanian because it was close to him. However, that seems to be unlikely in the case of Scottish and Swedish. Probably he consulted another text in preparing his new course. It might have been Iavors'kyi's course because, unlike Générbrard, all three languages were on Iavors'kyi's list. However, right now, there is no apparent influence of Iavors'kyi on the second course of Charnuts'kyi.

Nevertheless, Charnuts'kyi himself influenced other philosophy courses at the KMA. Ilarion Levyts'kyi, as already noted, was influenced by Iavors'kyi in his teaching on signs; however, in other parts of the course, especially in the theory of universals, the influence on him by the second course of Charnuts'kyi is easily visible. Thus, when Levyts'kyi adds a group of languages which originates from Abyssinian, it is extremely likely that he is doing so under the influence of the second course of Charnuts'kyi.

The most distant from Générbrard is the note on the classification of languages in the second course taught by Amvrosii Dubnevych. A comparison between the two texts evinces several interesting details. First, Dubnevych limits himself to languages with which he is most familiar: Slavic, Romance, and Germanic. Moreover, the Slavic languages are set down first and the classification seems absolutely correct, even by modern standards. But the most important thing is that to the previously mentioned Slavic languages (Polish and Muscovite, which were included in every course), he adds Ruthenian (*lingua Ruthenica*). Unfortunately, he does not explain what language he meant: the "simple" office language (*prosta mova*) or the ordinary folk language. In any case, no known professor at the KMA before Dubnevych included the *lingua Ruthenica* in the list. How to explain this? Did the Mohylian professors not recognise it before the 1727/1728 academic year? We can answer these questions a bit later

¹⁰⁴ Abissina] Abyssina (fonds 312, 625).

¹⁰⁵ Aethiopicae] Aethyopicae (fonds 306, 97).

but let us first turn to the philosophy courses taught by Dubnevych's student, Mykhaïlo Kozachyns'kyï.

Kozachyns'kyï kept extensive notes of Dubnevych's second course.¹⁰⁶ After graduating from KMA, Kozachyns'kyï was sent to Karlovci Sremski to establish a school. He spent five years in Serbia (1733 until 1738), teaching different subjects, including rhetoric. After his return to Ukraine, in 1739, Kozachyns'kyï began teaching philosophy. Not surprisingly, he incorporated Dubnevych's course material, which he knew well, into his own teachings practice. A comparative analysis of the second course of Dubnevych and the first and second courses of Kozachyns'kyï demonstrates that the student mainly kept to his teacher's text. However, Kozachyns'kyï did make some changes in Dubnevych's text and compiled it with other as-yet-unidentified texts.¹⁰⁷ As for the note (Table 7), he repeated Dubnevych's text without changes in his first course. However, in the second one, he added the Serbian language to the Slavic group, probably recalling the five years spent in Serbia. Until then, none of the Mohylians had mentioned Serbian.

Table 7: Kozachyns'kyï's Note on the Classification of Languages

Dubnevych 2 ¹⁰⁸	Kozachyns'kyï 1 ¹⁰⁹	Kozachyns'kyï 2 ¹¹⁰
<i>ex Clavonica [sic] orta est lingua Polonica, Rutenica, Moschovitica, Bohemica;</i>	<i>ex Clavonica [sic] orta est lingua Polonica, Rutenica, Moschovitica, Bohemica;</i>	<i>ex Sclavonica orta est lingua Polonica, Ruthenica, Moschowytica, Bohemyca, Serbyca;</i>
<i>ex Latina Gallica, Hyspanica, Valachica, Italica;</i>	<i>ex Latina Gallica, Hyspanica, Walachica, Italica;</i>	<i>ex Latina Gallica, Hyspanica, Walachyca, Italyca;</i>
<i>ex Germanica prodiit lingua Saxonica, Anglica, Svetica etc.</i>	<i>ex Germanica prodiit lingua Saxonica, Anglica, Svetica etc.</i>	<i>ex Germanica prodiit lingua Saxonica, Anglyca, Suetyca etc.</i>

I want to draw attention to another aspect of Dubnevych's teaching oeuvre. Thus far, my analysis of Dubnevych's courses was limited to the second of them. Unfortunately, it was impossible to include the first one in the study because it survives in only one manuscript, which does not represent the whole course (just dialectic and the first part of logic), i.e., the treatise on signs is absent. However, it is possible to have some ideas about Dubnevych's doctrine on signs in the first course. The later Mohylian professor Syl'vestr Kuliabka taught both his courses keeping closely to Dubnevych's first course. Both Kuliabka's courses correspond Dubnevych's course almost verbatim. It is reasonable to suppose that Kuliabka's courses match Dubnevych in those parts that are missing. However, the most interesting is

¹⁰⁶ IM VNLU, fonds 307, 452.

¹⁰⁷ Symchych, *Philosophia rationalis u Kyievo-Mohylians'kii akademii*, 60–61. He did not do this in his third course. Instead, as was mentioned above, he used the textbook of Gervasius Brisacensis, but, quite unexpectedly, almost verbatim.

¹⁰⁸ Dubnevych 2, fol. 234.

¹⁰⁹ Kozachyns'kyï 1, fol. 277–277v.

¹¹⁰ Kozachyns'kyï 2, fol. 118v.

that the note on languages is absent in the courses of Kuliabka. He does not say anything about the divine origin of the first language. Kuliabka is unique among the Jesuit-influenced Mohylians who taught a purely conventional theory of language. If it is supposed that Kuliabka's theory of signs belongs to Dubnevych, then Dubnevych seems to have changed his position. Indeed, it was not something unusual for Mohylians to change their positions, and Dubnevych was not an exception.¹¹¹ In my opinion, nevertheless, this case deserves more study.

As mentioned above, most great scholastic authors of the seventeenth and eighteenth centuries, supported the conventional theory of language.¹¹² Moreover, the conventional theory prevailed even among the courses taught in the Jesuit colleges of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Having looked through a number of handwritten philosophical courses from different Polish and Lithuanian Jesuit colleges of the seventeenth and eighteenth centuries,¹¹³ I found only one where the theory of divine origin of the first language was presented: the philosophical course of Gengell, which (as we saw) was used at KMA. This proves that the theory prevailing at KMA was not popular outside of it. How can that be explained? It is possible to make some suppositions about it. First, the theory of the divine origin of Adam's and Eve's language was rather conservative and theological. According to the Mohylians, it was based on the patristic tradition (as Stefan Iavors'kyi argued).¹¹⁴ This might have been a very important consideration for the Orthodox priests who taught philosophy at KMA. But this supposition does not seem to be convincing enough. Why was this "pious" theory not supported by Iosyf Kononovych-Horbats'kyi, Inokentii Gizel', and Ioasaf Krokovs'kyi, who can hardly be accused of a secular way of thinking?

Second, the theory was introduced into KMA by Stefan Iavors'kyi, whom the Mohylian professors respected. As discussed above, that pattern which predominated at KMA in the first half of the eighteenth century, started with the course of Iavors'kyi. Furthermore, the very text of Iavors'kyi's course was used, to a greater or lesser extent, in five other Mohylian philosophical courses. Here it is worth recalling that in the Russian Orthodox Church of the 1710–1730s, there was a bitter struggle between the pro-Catholic faction of Stefan Iavors'kyi and the pro-Protestant faction of Teofan Prokopovych. This struggle was won by Prokopovych in Russia. However, at KMA, it was Iavors'kyi who won. Teofan Prokopovych taught philosophy at KMA in the academic years 1707–09. This course is significantly different from the courses taught in KMA after him. The Mohylians did not pay any attention to it for forty years (until Georgii Konys'kyi). Instead, they were oriented towards Stefan Iavors'kyi, especially during his lifetime, but also after it. Even when Prokopovych was the rector of KMA, Syl'vestr Pinovs'kyi taught philosophy according to Iavors'kyi's course. Furthermore,

¹¹¹ For example, in the first course Dubnevych considers that the attribution object of logic is the right conclusion in the syllogism (Dubnevych 1, fol. 326v), whereas in the second course, it is the right actions of reason (Dubnevych 2, fol. 119). In the first course he claims that logic is a practical discipline (Dubnevych 1, fol. 315), whereas in the second one, it is practical and theoretical (Dubnevych 2, fol. 96).

¹¹² There is only one known exception among the great, Silvestro Mauro, who developed a theory very similar to the Mohylian one. See Silvestrus Maurus, *Quaestionum philosophicarum libri quatuor*, vol. Liber primus (Romae: Ignatius de Lazaris, 1658), 635 (Lib. 1 Quaest. 56).

¹¹³ The theory on the conventional origin of any language (*ad placitum*) was stated in the courses of Sebastian Kleszczański (Lviv Jesuit College, 1679/1680–1680/1681 a.y.) – IM VNLU, fonds 306, 87, fol. 249; Jan Schiper (Niasvizh Jesuit College, 1687/1688–1688/1689 a.y.) – IM VNLU, fonds 306, 89, fol. 135; Unknown professor (Niasvizh Jesuit College, 1697/98–1698/99 a.y.) – IM VNLU, 95, fol. 77; Tomasz Krüger (Vilnius Jesuit Academy, 1713/1714–1714/1715 a.y.) – IM VNLU, fonds 305, 163, fol. 148; Tomasz Dunin (Lviv Jesuit College, 1718/1719–1719/1720 a.y.) – IM VNLU, fonds 306, 112, fol. 161v

¹¹⁴ Iavors'kyi, fonds 8, 60, fol. 150v.

Iavors'kyi's course is much better preserved in manuscripts than Prokopovych's.¹¹⁵ So, it is reasonable to suppose that Iavors'kyi established a kind of philosophical tradition in KMA and because of the authority of Iavors'kyi it was quite long lasting.

Thus, when in his first course on philosophy, Amvrosii Dubnevych denied the theory of the divine origin of the first language, he appears it to have been going against KMA tradition. In his second course, however, some unknown factors forced him to return to the tradition established by Stefan Iavors'kyi. It is possible that the text on languages, which was included in the second course, was his original contribution and that he inserted this passage when he rearranged his earlier course according to institutional demands. It was then that he created the note on language classification, drawing on his personal ideas about the languages of Europe. At that point, the Slavic languages, among which was his native Ruthenian, assumed first place.

This raises the question: why is the Ruthenian language absent in the lists compiled by previous KMA professors? At this stage of the research, it is difficult to give a conclusive answer. It is possible that by the phrase "*lingua Lithuanica*" they understood the "simple" language, a common language for Ukrainians and Belarusians of the Polish-Lithuanian Commonwealth, used mainly in office administration. If so, then "*lingua Lithuanica*" was used as a synonym to "*lingua Ruthenica*." At the same time, "*lingua Lithuanica*" is completely absent in the lists drawn up by Générard and Gengell. It appears first in Iavors'kyi's text and then in all courses depending on it. This phrase is also absent from the first course of Charnuts'kyi, where the list of languages is the same as Gengell's. But a reference to Charnuts'kyi's native language does appear in his second course, possibly as a personally meaningful addendum to the already existing material.

However, even if a professor did not mention either "*lingua Ruthenica*" or "*lingua Lithuanica*" in his list, it does not mean that he did not recognize the existence of those languages. This can be shown from the examples that KMA professors used to illustrate their philosophical positions. All the courses that argued for the divine origin of the first language claimed that contemporary languages were conventional. One of the arguments that they used to support this claim is the fact of interlingual homonymy. That is to say, when a word means one thing in one language but something else entirely in another, this shows that the meaning of that word is conventional, i.e., it is the result of agreements among people or traditions, but not of the natural order of things. The Mohylians usually supported this argument with different kinds of examples. One of the standard examples was taken directly from prominent philosophers of early modern scholasticism: the word *sus* means a "pig" in Latin, a "horse" in Hebrew, and "silence" in Flemish. But the Mohylians also supplemented such scholastic examples with illustrations from the languages that they knew best. For example, Stefan Iavors'kyi offered three additional examples.¹¹⁶ The first one contrasts the Polish *garbaty* ("bent" [about a person]) with the Italian *garbato* ("polite"). The second one, the Polish personal pronoun *ja* ("I, me") and the German *ja* ("yes"). The third one was *topić* ("to flood something with water" in Polish and "to light a fire" in Ruthenian). It should be noted that all three examples are based on Polish, something that corroborates the importance of that languages in the Mohylian community at the end of the seventeenth century. The first two examples most probably came to Iavors'kyi from Polish sources. The

¹¹⁵ As Table 1 demonstrates, there are four full text and two incomplete manuscripts of Iavors'kyi's course. Prokopovych's course is preserved only partially. Two manuscripts contain only parts of the course.

¹¹⁶ "*nam sus Latinis porcum, Judaeis aequum, Flandris silentium significat; quod Polonis est gibbosus, Italis est egregius; ja Polonis significat pronomen ego, Germanis adverbium ita; itemque Polonis immergere Rutenis est calefacere etc.*" Iavors'kyi, fonds 8, 60, fol. 150v.

illustration with *garbaty*, for example, was used by Śmiglecki.¹¹⁷ However, the last example was most likely Iavors'kyi's own.

Charnuts'kyi, who listed neither "*lingua Lithuanica*" nor "*lingua Ruthenica*" in his first course, did give an example of the Latin-Ruthenian homonymy. The Ruthenian word *stupa* ("a mortar, stamp mill") means "coarse flax" or "oakum" in Latin.¹¹⁸ But to explain this example to his students, Charnuts'kyi translates *stupa* from Latin into Polish *zgrzebie*. This, then, is one more example of the role of Polish at KMA at the beginning of the eighteenth century. Finally, I would like to draw attention to the fact that the example with *stupa* is Charnuts'kyi's own: it is absent from Gengell's text.

Conclusion

This discussion of the note on language classification found in seventeenth- and early eighteenth-century philosophy courses taught by the professors of KMA has advanced three interrelated propositions. First, although the doctrine on the divine origin of the first language is not a novelty of the Mohylian professors, the frequency of its use at KMA is much higher than in other philosophy courses of the time. It can be supposed that presenting this doctrine was an element of the local teaching tradition. The establishment of this tradition and its longevity in Mohylian circles is likely connected to the authority of Stefan Iavors'kyi.

Second, in enumerating different languages, the Mohylians drew on the lists of other authors, but also added some new languages. Among the added languages was *lingua Lithuanica*. It is possible to suppose that KMA professors systematically added this language because they considered it native. In all likelihood, they used *lingua Lithuanica* and *lingua Ruthenica* as synonyms. If we suppose that *lingua Lithuanica* referred to the Belarusian language, which is more logical, then it is difficult to explain why such professors as Iavors'kyi and Charnuts'kyi did not include *lingua Ruthenica*, which is explicitly mentioned in their didactic examples. In the courses of Dubnevych (and related to him Kozachyns'kyi), the term "*lingua Ruthenica*" supplanted "*lingua Lithuanica*" in the list of languages. This fact suggests that by the 1720s–1740s, KMA professors considered *lingua Ruthenica* as a separate language, which cannot be confused with either *lingua Polonica* or *lingua Moscovitica*.

Third, the cases when the Mohylians cited the texts of other authors verbatim show that philosophy at KMA was not always very original. However, knowing the origin of a given text allows us to see what changes were made to it by a Mohylian professor. The identified changes can then serve as a means of determining both the philosophical position and the general worldview of the professor in question.

¹¹⁷ Śmiglecius, *Logica*, Pars altera: 9 (Disp. 12, Q. 2).

¹¹⁸ "Unde *stupa* Latinis alias *zgrzebie* significat, *Rutenis* significat *vas*, in quo funditur *miliun* etc." Charnuts'kyi 1, fonds 312, 625, fol. 236v.

Ruthenian and Russian Innovations in the Sacrament of Penance and their Early Eighteenth-Century Consequences¹

Nadieszda Kizenko
State University of New York at Albany
nkizenko@albany.edu

Abstract:

Orthodox Christian approaches to the sacrament of penance in the seventeenth and early eighteenth centuries are a story of adaptation, reception, and sometimes unintended consequences. In the middle of the seventeenth century, Ruthenian theologians like Metropolitan Petro Mohyla, Ioannikii Haliatovs'kyi, and Innokentii Gizel' adapted what they thought useful from the confessional diversity of the Polish-Lithuanian Commonwealth into Orthodox practice. Faced with a different set of challenges, contemporary Moscow-based clerics, including Patriarch Nikon, decided to adapt many of these confession-related changes for their own purposes. In the eighteenth century, Ruthenian hierarchs including Dymytrii Tuptalo and Teofan Prokopovych, alternately emphasized or instrumentalized such notions as the secrecy ('seal') of the confession that would become foundational in the Russian empire. The approaches to the sacrament of penance at the turn of the eighteenth century—simultaneously constitutive and transformational—are thus a curious case of *histoire croisée*, with shape-shifting intercrossing at multiple national and confessional levels.

Keywords:

penance, confession seal, Innokentii Gizel', Dymytrii (Tuptalo) of Rostov, Teofan Prokopovych, Peter I, Russia, Ukraine, Orthodox Church

Orthodox Christian approaches to the sacrament of penance in the seventeenth and early eighteenth centuries are a story of adaptation, reception, and sometimes unintended consequences. In the middle of the seventeenth century, Ruthenian theologians like Metropolitan Petro Mohyla, Ioannikii Haliatovs'kyi, and Innokentii Gizel' adapted what they thought useful from the confessional diversity of the Polish-Lithuanian Commonwealth into Orthodox practice.² Perhaps the most extensive such borrowing concerned the sacrament of penance. For the first time, Orthodox service-books like the

¹ Parts of the material in this article were first published in Paul Bushkovitch, ed., *The State in Early Modern Russia: New Directions* (Bloomington, IN: Slavica Publishers, 2019), 163-190 and in Nadieszda Kizenko, *Good for the Souls: A History of Confession in the Russian Empire* (Oxford: Oxford University Press, 2021).

² David Frick, *Meletij Smotryc'kyj* (Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute Publications, 1995); Vasyl Popelyastyi, "Bohoslov'ia sviatoho taïnstva pokaiannia: skhidnyi pravoslavnyi pohliad (druha polovyna XVI-persha polovyna XVII stolit'," *Analecta of the UCU* (Series: Theology), vol. 2 (2015), 224-258; Margarita Korzo, "Pravoslavnoe npravstvennoe bogoslovie XVII v. i ego spetsifika: 'Mir s Bogom cheloveku' (Kiev, 1669)," *Eticheskaiia mysl'* 18:2 (2018), 56-71; *eadem*, "'Myr z Bohom choloviku' Innokentiiia Gizelia v konteksti katolyts'koi moral'noi teolohii kintsia XVI-pershoi polovyny XVII st.," *Inokentii Gizel'. Vybrani tvory u 3kh tt.*, Larysa Dovha, ed. (Kyiv: "Svichado," 2010), 3: 195-262; *eadem*, "Osvoenie katolicheskoi traditsii moskovskimi i kievskimi knizhnikami XVII veka: Innokentii Gizel' i Simeon Polotskii," in *Pravoslavie Ukrainy i Moskovskoi Rusi v XV—XVII vv: obshchee i razlichnoe*, ed. M. V. Dmitriev (Moscow: "Indrik," 2012), 290-301; *eadem*, "Pravoslavnye posobiia o podgotovke k ispovedi XVII v. i ikh istochniki: 'Nauka o taine Sv. Pokaiannia' (Kyiv, 1671)," *Vestnik PSTGU*, Ser. II: Istoriia: Istoriia Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi, vyp. 78 (2017), 9-21.

Trebnik (Book of Needs) and *sluzhebnik* (priest's liturgical service-book) reflected Roman Catholic theological notions like satisfaction, merits, and seven deadly sins.³ Faced with a different set of challenges, Moscow-based clerics, including Patriarch Nikon, decided to adapt many of these changes for their own purposes. This mutual borrowing and adaptation regarding the sacrament of penance continued through the eighteenth century, with Ruthenian hierarchs, including the holy Dymytrii (Tuptalo), Metropolitan of Rostov and Teofan Prokopovych, Metropolitan of Novgorod, alternately emphasizing or instrumentalizing such notions as the secrecy ("seal") of the confession that would become foundational in the Russian empire. The Russian adaptations of the Ruthenian adaptations had their own after-life: Orthodox clerics of other nationalities, including the Serbs and Romanians, made their own choices from the array of new possibilities.⁴ The approaches to the sacrament of penance at the turn of the eighteenth century—simultaneously constitutive and transformational—are thus a curious case of *histoire croisée*, with shape-shifting intercrossing at multiple national and confessional levels.⁵ Both the intended and unintended consequences of theology become apparent when we compare Ruthenian and Muscovite borrowings regarding the sacrament of penance in the seventeenth and eighteenth centuries—and the political interpretations of those borrowings in years to come.

Borrowings and Adaptations in the Seventeenth Century

Perhaps the most famous borrowing is the change to the rite of absolution introduced by the Ruthenians in the first printed rubrics for confession, the *Striatinskii* (Ostrog)

³ For Mohyla's liturgical changes, see *Evkhologion ili Trebnik* (Kiev: izd. v sv. Velikoi Chudotvornoi Lavre, 1646; repr. Kyiv: Informatsiino-vydavnychi tsestr Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvi, 2004), 1:387. The *Trebnik* also reflects the 1640 Kiev Council discussion on how to confess villains, and how and whether to absolve them ("Lifos, polemicheskoe sochinenie, vyshedshee iz Kievno-pecherskoi tipografii v 1644 godu," *Arkhiv iugo-zapadnoi Rossii*, [Kyiv: tip. G. Korchak-Novitskago, 1893], ch. 1, t. IX: 68). Ioannikii Haliatovskii, *Kliuch razumeniia s[via]shchennikom zakonnyim i svetskim nalezhachy* (Kyiv: druk. Kievno-Pecherskoi Lavry, 1659; repr. Kyiv: Naukova Dumka, 1985). For Gisel', see a facsimile of the 1669 edition, Archimandrite Innokentii (Gisel'), *Mir s bogom chelovieku ili pokaianie sviatoe, primiriashchee bogovi chelovieka ucheniem ot pisaniia sviatogo i ot uchitelei tserkovnykh* (Kyiv-Lviv: Vyd. "Svichado," 2009), t. 1, kn. 2.

⁴ The Serbs, for example, adopted the practice of annual confession, but not the undermining of confessional secrecy. See, for example, Vladislav Puzovic, "Utitsaj Dukhovnog Reglamenta (1721) na Sveshtenicka i Monaska pravila Mitropolita Beogradsko-Karlovaskog Vikentija (Jovanovica)," *Zbornik Matitse Srpske za Istoriju* 90, Novi Sad (2004), 37-54. For Romanian approaches, see Mircea Pacurariu, *Geschichte der Rumänischen Orthodoxen Kirche* [Oikonomia 33] (Erlangen: Lehrstuhl für Geschichte und Theologie, 1994), 208-14, 257-62, 321-6.

⁵ Michael Werner and Bénédicte Zimmermann, "Beyond Comparison: *Histoire Croisée* and the Challenge of Reflexivity," *History and Theory*, 45:1 (February 2006): 30-50. For the classic pre-revolutionary study of Ruthenian influence, see K. V. Kharlampovich, *Malorossiiskoe vlianie na velikorusskuiu zhizn'* (Kazan', 1914; repr. The Hague and Mouton, 1968). For one of the first arguments for mutual influence, see Edward Keenan, "Muscovite Perceptions of Other East Slavs before 1654: An Agenda for Historians," in *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter*, eds. Peter J. Potichnyj, Marc Raeff, Jaroslaw Pelenski, and Gleb N. Zekulin (Edmonton: CIUS, 1992), 20-38. I am grateful to the two anonymous reviewers for their comments on this article.

Trebnik of 1606, followed by the Vilno (Vilnius) edition of 1618 and a Kyivan one in 1620.⁶ These and other printed confession rites by Ruthenian writers began to circulate in Russia from the start of the seventeenth century.⁷ The Muscovites first decided to adopt a combination of Greek and Ruthenian penance rubrics based on *Trebniks* from Vilnius and Kyiv, then the celebrated 1646 one published by Petro Mohyla. Compared to earlier expansive Moscow rubrics, the confession rite became significantly shorter. Unlike Muscovite practice but like contemporary Latin practice, the Mohyla *Trebnik* told the sinner to “Go, and sin no more.” It insisted that the penitent (“as one accused”) *stand*, and the father-confessor (“as judge”) *sit*. It also changed the wording of the absolution formula from the original deprecatory formula used elsewhere in Orthodoxy (“May God forgive you”), to the declarative, giving more power to the priest (“I forgive and absolve you”) introduced earlier in the Roman Catholic Church.⁸ This change moved confession in Slavic Orthodoxy away from previous Ruthenian and Russian practice, away from that which the Greek Orthodox continued to use, and closer to contemporary Roman Catholic practice.⁹ The Greeks would denounce this as a Latin error that shifted the emphasis away from God and His mercy; still later, Georges Florovsky condemned it as a borrowing that seemed to emphasize an all-powerful priest instead of the Holy Spirit.¹⁰

From a *practical* point of view, however, it is worth noting that Mohyla’s changes did not cause alarm among the Orthodox who consulted it, at least partly because confessional rubrics had continued to evolve even after the introduction of print.¹¹ Moreover, Mohyla’s rite had clear advantages over those that had come before it: the clarity of the rubrics, the easy-to-follow nature of the ordo, and not least Mohyla’s own high reputation. The use of the imperative formula may even have been seen as lessening a possible competitive advantage on the part of the Roman Catholic priests in the Polish-Lithuanian Commonwealth: the Council of Trent depicted the penitent as a culprit before the tribunal, the minister as a judge, and the absolution as “a judicial act in which a verdict is

⁶ *Trebnik* (Ostrog, n.p. 1606); A. I. Almazov, *Tainaia ispoved’ v pravoslavnoi vostochnoi tserkvi. Opyt vneshnei istorii*, 3 vols. (Odesa: tip-lit. Shtaba Odesskago Voennago Okruga, 1894), 1: 526. See the description of these revisions in “*Lifos*,” *op. cit.*, ch. 1, t. IX: 29-30.

⁷ They included Lavrentii Zyzanii Tustanovs’kyi’s *Bol’shoi katekhizis* (Moscow, 1627), Meletii Smotryts’kyi’s *Hrammatika* (1648), and *Kniga o vierie* (Moscow, 1648).

⁸ In the Roman Catholic context, stressing the confessor’s unique juridical power of the keys reinforced the cleric’s authority. See Herbert Vorgrimler, *Buße und Krankensalbung. Handbuch der Dogmengeschichte. Band IV, Sakramente, Eschatologie*, 2nd ed. (Basel-Vienna: Herder, 1978), 171-5.

⁹ The 1439 Council of Florence required the phrase “*ego te absolvo*,” which indicated that the absolution came from the priest. See W. David Meyers, *Poor, Sinning Folk: Confession and Conscience in Counter-Reformation Germany* (Cornell: Cornell University Press, 1996), 126.

¹⁰ Prot. Vasilii Petrov, “Razreshitel’naia molitva v grecheskoi tserkvi kontsa XVII veka na primere knigi prep. Nikodima Sviatogortsa ‘Rukovodstvo k ispovedi’,” *Relihiia v Ukraini: mirkui razom iz namy. Nezaleznyi internet-resurs*, accessed November 21, 2022, https://www.religion.in.ua/zmi/foreign_zmi/20860-razreshitelnaya-molitva-v-%20grecheskoj-cerkvi-konca-xviii-veka-na-primere-knigi-prep-nikodima-svyatogorca-rukovodstvo-k-ispovedi.html; Georges Florovsky, *Puti russkogo bogosloviia* (Paris: YMCA Press, 1937), 49.

¹¹ Vasyl Popelyastyi, “The Post-Tridentine theology of the sacrament of penance on the basis of the *Rituale Romanum* (1614),” in *The Council of Trent: Reform and Controversy in Europe and Beyond (1545-1700)*, Wim François, Violet Soen, eds., 3 vols. (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018), 1: 192.

pronounced."¹² Perhaps because of these advantages, Mohyla's *Trebnik* was reprinted numerous times in both Lviv and Kyiv.¹³ The *Trebnik* also included a prayer of absolution to be placed in the hands of the dead, a practice shared with the Balkans and Western Europe.¹⁴

In the same year that Mohyla's *Trebnik* appeared, a new abbot named Nikon came to Moscow. Nikon impressed Tsar Aleksei, who asked him to stay to join the work of the Russian Orthodox Church reformers. This meant, among other things, new opportunities for the Ruthenian Orthodox clergy. During the 1620s, in their appeals to Moscow for protection against the Polish-Lithuanian Commonwealth's persecution, they had developed language emphasizing the unity of "Little" and "Great" Russians as part of an Orthodox East Slavic people.¹⁵ Moreover, unlike most of their Muscovite counterparts, these Ruthenian clerics had received an education that allowed them to compete with the skilled Roman Catholic and Protestant propagandists.¹⁶ From their neighbors, they could observe the importance of discipline and organization in establishing conformity to proper practice, and the necessity of getting the secular authorities to back their program. More than a few came to Moscow to work on the reforms of now-Patriarch Nikon. With their support, in 1651, the Muscovites decided to adopt a combination of Greek and Ruthenian penance rubrics based on the 1639 *Potrebnik*.¹⁷ In 1658, Nikon—in one of his last acts as

¹² Council of Trent, "Teaching Concerning the Most Holy Sacrament of Penance and Anointing," in Tanner and Alberigo, eds., *Decrees of the Ecumenical Councils*, 2 vols. (London: Sheed & Ward; Washington, DC: Georgetown University Press, 1990), 2: 704, 707; Alfons Brüning, "Peter Mohyla's Orthodox and Byzantine Heritage: Religion and Politics in the Kievan Church Reconsidered," in *Von Moskau nach St. Petersburg: Das russische Reich im 17. Jahrhundert*, herausgegeben von Hans-Joachim Torke [Forschungen zur osteuropäischen Geschichte, Bd. 56] (Wiesbaden: Harrassowitz, 2000), 63–90.

¹³ One such reprint was *Evkhologion ili trebnik* (Lviv: Drukarnia Bratska, 1698).

¹⁴ "K riesheniiu voprosov iz oblasti pastyrskoi praktiki," *Rukovodstvo dlia sel'skikh pastyrei* 3: 50 (December 2, 1899), 356–8. For a more exhaustive discussion of the absolution prayer for the dead, see Iu. K. Guguev, "Obychai klast' razreshitel'nye dokumenty v mogilu umershego v drevnei Rusi, na Balkanakh, i v Zapadnoi Evrope," in *Fakty i znaki. Issledovaniia po semiotike istorii*, vyp. 4 (2020), 130–158; Nikolaos Chrissidis, "Between Forgiveness and Indulgence: Funerary Prayers of Absolution in Russia," in *The Tapestry of Russian Christianity: Studies in History and Culture*, eds. Nicholas Lupinin, Donald Ostrowski & Jennifer B. Spock [Ohio Slavic Papers, vol. 10, Eastern Christian Studies, vol. 2] (Columbus, OH: Department of Slavic and East European Languages and Cultures, Ohio State University, 2016), 261–93. For posthumous absolution in Roman Catholicism, see Robert W. Shaffern, "Learned Discussions of Indulgences for the Dead in the Middle Ages," *Church History*, 61:4 (December 1992): 367–381.

¹⁵ Frank E. Sysyn, "Orthodoxy and Revolt: The Role of Religion in the Seventeenth-Century Ukrainian Pprising Against the Polish-Lithuanian Commonwealth," in *Religion and the Early Modern State: Views From China, Russia, and the West*, eds. James D. Tracy & Marguerite Ragnow (Cambridge: Cambridge University, 2004), 154–184.

¹⁶ Frick, *Meletij Smotryc 'kyj*.

¹⁷ A manuscript version of the 1651 printed *Trebnik* confession rite (ll. 135–143), Nauchno-issledovatel'skii otdel rukopisei Rossiiskoi gosudarstvennoi biblioteki, f. 304.I, ms. no. 238, ll. 1–27, contains two variants of the closing confession prayer to be read at the end of the Apostles' Fast (ll. 390b–42) and penitentials for Orthodox tsars, nobles, priests, laymen, and laywomen (ll. 53–2100b), corresponding to ll. 144–198 of the printed 1651 *Trebnik*. Kievan versions of the Lenten *Triodion* reproduced the changes of the 1640 revision till 1791; Muscovite versions of the *Triodion* were changed in 1663, 1672, and again in 1777, in accordance with the new Synodal translation of the Bible. The latter edition, *Triodion, siest' Tripesniets* (Moscow: Sinodal'naia tip.,

Patriarch—presented this version as the *only* acceptable one.¹⁸ Nikon was thus proceeding both in the line of those Roman Catholic reformers who attempted to impose a uniform confession rite and a single formula of absolution while rejecting other, even non-heretical versions, and the similarly exclusionary Anglican approach to the 1662 revision of the Book of Common Prayer.¹⁹

Both the changes and Nikon's intransigence caused alarm. Although changes had been made to Muscovite rubrics of confession throughout the century in manuscript and print alike, at least two master versions had existed side by side in Russia in 1650: the ones based on the 1639 version with the Ruthenian translation of the Greek supplement, and the ones based on the 1636 (without that supplement). Nikon kept the new supplement but cut the material that had followed it, rejecting the original expansive Russian variants altogether. The focus of the sacrament now became not the eliminated long penitential prayers, but new formulas of introduction and absolution which placed the center of emphasis on the priest's authority and power to absolve rather than his telling the penitent that he is a fellow sinner. A comparison of the two introductions to the confession is illuminating:

1651 version (condensed from ten pages)	1658 (taking up less than a page)
“And you, my child, do not be ashamed of [speaking before] this human face [witnessing you], <i>for we are all sinners</i> ; do not conceal within yourself a single sin you have committed from youth to this hour. Be not shamed of my face, but confess all to me, for the Lord God knows everything... <i>confess without shame, for I am a person like you, and am more sinful than all people.</i> ” ²⁰	‘Behold, my child, Christ standeth here invisibly and receiveth thy confession: wherefore, be not ashamed, neither be afraid, and conceal thou nothing from me: but tell me, doubting not, all things which thou hast done: and so shalt thou have pardon from our Lord Jesus Christ. Lo, His holy image is before us: and I am but a witness, bearing testimony before him of all things which thou dost say to me. But if thou shalt conceal anything from me, thou shalt have the greater sin.’ ²¹

The difference is obvious. Even without the Mohylan formula of absolution, the priest is no longer “a person like you, and more sinful than all people,” but, as in contemporary Roman Catholic rubrics, the uniquely empowered representative of Jesus Christ. This

1777) remained standard through 1917. I. A. Karabinov, *Postnaia Triod': Istoricheskii obzor eia plana, sostava, redaktsii i slavianskikh perevodov* (St. Petersburg: tip. V. Smirnova, 1910), 248-92.

¹⁸ *Evkhologii, siest' molitvoslov ili trebnik* (Moscow: [vo tipografii], 1658); Almazov, *Tainaia ispovied'*, I: 534-7.

¹⁹ Timothy Rosendale, *Liturgy and Literature in the Making of Protestant England* (Cambridge University Press, 2007); Joris Geldhof, “Trent and the Production of Liturgical Books in its Aftermath,” in *Council of Trent, 175-90*; Paul Meyendorff, *Russia, Ritual, and Reform: The Liturgical Reforms of Nikon in the 17th Century* (Crestwood: SVS Press, 1991).

²⁰ *Trebnik* (Moscow: [vo tipografii], 7160 [1651]), ll. 1470b-150. See also Natalia I. Sazonova, “Nekotorye tendentsii ispravleniia bogoslužhebnykh knig pri patriarkhe Nikone (na materialakh Trebnika),” *Bogoslov.RU. Nauchnyi bogoslovskii portal*, accessed November 21, 2022, <https://bogoslav.ru/article/35158>.

²¹ *Trebnik* (1658), Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv drevnikh aktov [hereafter RGADA], BMST/SPK 5651, 65.

appears also to be a step away from the idea expressed by John Climacus that the spiritual father was someone who was "able and willing to labor with you in bearing the burden of your sins."²² Moreover, Nikon insisted that the old prayers could no longer be used *at all*. Even as other hierarchs and clerics agreed with the overall emphasis on confession, Nikon's rigidity over the use of the new *Trebnik* sparked protest and would lead to his downfall.²³ The 1662 *Trebnik* shortened the confession rite even further.²⁴ The 1671 *Trebnik* version added Mohyla's absolution formula, as did the 1677 and 1688 rubrics: those remained in all subsequent Church Slavonic versions of the *Trebnik* down to the present.²⁵ Thus, as in the Roman Catholic world earlier,²⁶ the rite of confession in Russian Orthodoxy in the second half of the seventeenth century became streamlined and standardized, with a greater emphasis on the unique power of the priest to absolve. From 1699 on, editions of the priests' service book (*sluzhebnik*) printed in Russia also included a text called the *Uchitel'noe izviestie*, which enlarged upon Mohyla's *Trebnik* by describing pre-communion requirements for laity as well as for ordained clerics: confession, seven days' fasting and church attendance (which could be shortened to three days, or in extreme cases, to one day), a detailed prayer rule including prayers after communion, and no eating after midnight the day before one communed. This text, outlining the sequence of pre-confession, confession, and post-confession components of *govienie* (the term for the entire penitential process), would become the basis of lay *govienie* requirements in the Russian empire.²⁷

But all Muscovites did not simply accept such Ruthenian texts and approaches passively. The Old Believer objection to them is well-known—and indeed Old Believer refusal to adopt the changes became one of the reasons Russian church councils would come to emphasize participation in the rites of confession and communion as a sign of both Orthodoxy and political submission.²⁸ Within the official "Nikonian" Church, at the heart of the matter was the degree to which practices might be consistent with Orthodoxy. In 1689, after the court coup that overthrew the supposedly "Latinophile" government of Regent Sofia Alekseevna, Ioakim (Savelov), Patriarch of Moscow (a member of the victorious faction), called a new Council which condemned Ruthenian texts, including

²² Claudia Rapp, "Spiritual Guarantors at Penance, Baptism, and Ordination," in *A New History of Penance*, ed. Abigail Firey (Leiden: Brill, 2008), 138. See also Alexis Torrance, *Repentance in Late Antiquity: Eastern Asceticism and the Framing of the Christian Life ca. 400-650 CE* (Oxford: Oxford University Press, 2013), 159-61.

²³ N. I. Sazonova, "Liturgicheskaia reforma Patriarkha Nikona 1654-1666 gg: Antropologicheskii aspekt (na materiale Nikonovskogo ispravleniia *Trebnika* i *Chasoslova*)," *Vestnik RUDN*, ser. *Istoriia Rossii*, No. 4 (2010): 62-74.

²⁴ *Trebnik* (Moscow, 7197 [=1683]), 540b.

²⁵ The rites of confession in *Trebnik* (Moscow, 7197 [i.e. 1683]) and *Trebnik* (Moscow: Sinodal'naia tipografiia, 1915) are identical.

²⁶ Thomas N. Tentler, *Sin and Confession on the Eve of the Reformation* (Princeton: Princeton University Press, 1977), 21-27.

²⁷ A. V. Petrovskii, "Uchitel'noe izviestie pri slavianskom sluzhebnike," *Khristianskoe Chtenie* 4 (1911), 571-2.

²⁸ N. Vinogradskii, *Tserkovnyi sobor v Moskve 1682 goda: opyt istoriko-kriticheskogo issledovaniia* (Smolensk, 1899), 54; Georg Michels, *At War with the Church: Religious Dissent in Seventeenth-Century Russia* (Stanford: Stanford University Press, 2000).

Haliatovs'kyi's, for their "soul-rotting poison of Latin evil teaching and innovation."²⁹ Gizel's *Mir s Bogom* was dismissed, not unfairly, as "being all translated from Latin books."³⁰ In his 1690 testament, Ioakim enjoined the new co-Tsars, Ivan and Peter, to be true to the holy Eastern Church and to defend it from all corruption.³¹

Still, Ioakim did not challenge any of the seventeenth-century Ruthenian changes to the rite of confession. The Mohyla *Trebnik* with the "I absolve you" formula remained the norm in the Russian Orthodox Church. Moreover, Ioakim found merit in many of the Ruthenian approaches. With the help of Evfimii, a pupil of Epifanii Slavnetskii's, he put together the *Uchitel'noe izvestie*, a text based on the 1617 *Nauka iereom do poriadnogo otpravovaniia sluzhby Bozhoe vel'tse potrebnaiia* published in Lviv and the Eucharistic section in the *Trebnik* of Petro Mohyla.³² This guide to requirements for confession and communion appeared for the first time in the Muscovite *sluzhebnik* of 1699.³³ Although it is aimed mostly at clerics, reminding them that they too should confess regularly to other priests, it also includes requirements for laity: confessing and communing four times a year (i.e., during the major fasts of the Orthodox church), fasting for seven days (or three, or one) beforehand (which includes abstaining from sexual relations with one's spouse), not eating from midnight, and reading or listening to the rule before communion.³⁴ This text became a permanent fixture of Russian *sluzhebnyks*.

In sum, all sides borrowed and adapted: Ruthenians adopted what they thought useful from Polish and Latin and Greek sources printed in Venice, and the Muscovites adopted what they thought useful from the Ruthenians. Each side had its own rich traditions—the first half of the seventeenth century was a particularly fertile and distinct time for both Ruthenians and Muscovites, as Isolde Thyrêt and others have shown—and neither side was a passive absorber of the other.³⁵

Borrowings and adaptations in the early eighteenth century

²⁹ N. I. Kostomarov, "Epifanii Slavnetskii, Simeon Polotskii i ikh preemniki," in *Russkaia istoriia v zhizneopisaniakh ee glavneishikh deiatelei*, 6th ed. (St. Petersburg: tip M. M. Stasiulevicha, 1912), t. 2.

³⁰ Gizel' did draw on contemporary Catholic handbooks of moral theology by Juan Azor, Hermann Busenbaum, and Mikolaj Mosicki. See Margarita Korzo, "Vneshniaia traditsiia kak istochnik vdokhnoveniia. K voprosu ob avtorstve kievskikh i moskovskikh pravoslavnykh tekstov XVII v. Dva primera," *Studi Slavistici* VI (2009): 59-84. For the quote, see K. Tikhomirov, "Opis' Suzdal'skogo Spaso Evfimieva monastyria v 1660 g." *Vremennik imperatorskago Moskovskago obshchestva istorii i drevnostei rossiiskikh*, kn. 5 (1850), 50-19.

³¹ *Zhitie i zaveshchanie sviatishhego patriarkha Ioakima* (St. Petersburg: tip. V. S. Balasheva, 1879), 119-138.

³² Ibid.; A. P. Bogdanov, *Russkie patriarkhi (1589-1701)* (Moscow: Terra, 1999), t. 2: 297-303.

³³ See the discussion in P. V. Gidulianov, "Vopros o tainoi ispovedi i dukhovnikakh vostochnoi tserkvi v noveishei russkoi literature," *Vizantiiskii vremennik* t. 14 (1907): 409-13.

³⁴ Petrovskii, "Uchitel'noe izvestie pri slavianskom sluzhebnike," *op. cit.*, 571-2.

³⁵ Isolde Thyrêt, *Saint-Making in Early Modern Russia: Religious Tradition and Innovation in the Cult of Nil Stolobenskii* (Washington, DC: New Academia Publishing, 2019), 496-517. For a larger discussion of Ukrainian specificity and historiography, see Liliya Berezhnaya, "Does Ukraine have a Church History?" *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 10: 4 (Fall 2009): 897-916; Alfons Brüning, "'Kyivan Christianity' and 'Churches of the Kyivan Tradition': Concepts of Distinctiveness of Christianity in Ukraine before and after 2019," in *Orthodoxy in Two Manifestations? The Conflict in Ukraine as Expression of a Fault Line in World Orthodoxy*, eds. Thomas Bremer, Alfons Brüning & Nadieszda Kizenko (Berlin: Peter Lang, 2022), 145-172.

Confession continued to be channeled in other ways. Metropolitan Dymytrii (Tuptalo) of Rostov is particularly notable. Dymytrii admired Gizel' but placed more of an emphasis on incorporating repentance into Lenten homiletics and Lenten liturgy.³⁶ His first innovation was a series of sermons on confession for every important day in Lent. One might think there was little new here: a quarter-century earlier, Simeon Polotskii had written his own collection of homilies for every Sunday of the year, with a special section for the Sundays of the Lenten *Triodion*.³⁷ But, while Polotskii had treated many Lenten penitential themes, and although he discussed the need for repentance generally, he did not emphasize confession, whether during Lent or at all. Rather the opposite: it was tears and, above all, almsgiving that "rescued one from every sin and from death." Polotskii explicitly mentioned confession only twice in his homilies, and—remarkably—*not* as part of the Lenten cycle. Confession appeared only first in the context of the feast of Theophany, and second as the fifth, most necessary, aspect of the upbringing of children.³⁸ True, the second reference occurred on August 6, during the Dormition fast, a fasting period during which the Orthodox devout occasionally timed a second period of fasting, church attendance, confession, and communion—but still it was not Great Lent.

Dymytrii, then, seems to have been the first East Slavic Orthodox hierarch to pen something that would, in future centuries, become a staple: a series of sermons linking every pre-Lenten, Lenten, and—this was the real innovation, given that anyone who went to confession tried to go during a fasting period—*post*-Paschal sermon theme to the necessity of repentance and specifically of confessing one's sins. On the Saturday of the Akathist of the Mother of God, for example, Dymytrii did not interpret Mary as a merciful intercessor, but warned his listeners that every time they sinned, they trampled upon Her Son and pierced Him in the heart, so they should expect no more mercy from Her than they would from a mother whose child they killed before her eyes. Thus, he called his listeners to *first* make their peace with God at confession; then and only then would they find mercy with the Mother of God. On Palm Sunday, he called penitents to be like the ass on which the Savior rode into Jerusalem ("Whosoever does not confess his sins has locked the doors of his heart: Christ will not enter there and will not live with him [Matthew 4:17, Revelation 3:20])...If we confess the transgressions with which we angered our Creator and perform satisfaction for them, then He will enter our heart to live there as in a beautiful chamber.") Even on the Paschal feast itself, when liturgical texts abandon all references to penance in favor of joy, Dymytrii urged his listeners to resurrect themselves from spiritual

³⁶ Dymytrii, Metropolitan of Rostov, "Piramida ili stolp, vo blazhennoi pamiat prestavl'shagosa vysotsie k Bogu prevelebnago, ego milosti, gospodina otsa Innokentiiia Gizelia," in *Sochineniia sviatago Dimitriia, Mitropolita Rostovskago*, izd. 7 (Moscow: v Sinodal'noi tipografii, 1848), ch. 3: 601-639.

³⁷ The *Trebnik* dealt with extra-liturgical individual rites that were not part of the standard communal liturgical cycle, such as confession, baptism, and house-blessings. The Lenten *Triodion* dealt with services that were served in church for the entire Lenten period. For the evolution of the *Triodion*, see Karabinov, *Postnaia Triod'*.

³⁸ Simeon Polotskii, *Obied dushevnyi* (Moscow: v tipografii verkhnei, 1681), ll. 701-2.

death “that is, repent for sins [...] just as Christ does not die again after His resurrection, so let us not return to our previous sins after our repentance.”³⁹

In explicitly linking confession to the newly revised Lenten *Triodion*, Dymytrii was not maintaining an existing practice of confession during Lent; he appears rather to have been *seeking* to get his flock to go to confession during Lent, and also seeking to get them to identify with the *Triodion*’s themes. That is, although earlier hierarchs may have called their flocks to go to confession and communion during Lent, Dymytrii’s sermons show that this practice had not yet become widespread. In urging his flock to make good confessions during Lent, he was both trying to impress upon his flock the thematic richness of the *Triodion* and to link observance to liturgy. Similarly, in eulogies at the funerals of noblemen, Dymytrii stressed how important it is to prepare for death by repenting of sins in a timely fashion, and for survivors to commemorate the departed: “In this way they will obtain forgiveness of sins.”⁴⁰ Thus, the first three seventeenth—early eighteenth-century changes coming from Ruthenians and embraced by Muscovites and Ruthenians alike were (1) changing the wording of the absolution in a way that resembled the Latin one, (2) insisting upon, and spelling out, the preliminary requirements for confession and communion, and (3) and explicitly linking confession to the Lenten liturgy.

One point, however, would have lasting political consequences. Besides linking confession to Lenten liturgy, Metropolitan Dymytrii insisted on the need for maintaining strict secrecy of confession. In 1704, he issued a declaration reminding his clerics of both the theological and practical need for the confessional seal.⁴¹ This insistence is striking both because it indicates that the confessional seal had not, in fact, been taken seriously, in Muscovy at least—something confirmed in at least one case—and also that his Ruthenian predecessors had not been unequivocal on this point.⁴² Gizel’, after all, had told father-confessors that anyone who confessed to having written or distributed writings filled with “dishonor, ill-fame, lies, slander, or *blasphemy* against Kings, Bishops, Nobles, and other honorable authorities” must be reported to the bishop. If even one such sin has been committed, other sins could not be absolved until the bishop is informed.⁴³ True, the priest was reporting to the bishop, not to a secular authority—but this still opened a window for

³⁹ Dymytrii, Metropolitan of Rostov, “Poucheniia i propovedi,” *Azbuka very. Pravoslavnaia biblioteka Sviatykh ottsov i tserkovnykh pisatelei*, accessed November 21, 2022, http://azbyka.ru/otechnik/?Dmitrij_Rostovskij/poucheniia-i-propovedi.

⁴⁰ See Dymytrii’s graveside sermons for the courtiers (*okol’nichii*) Timofei Borisovich Iushkov (1705) and Ioann Semenovich Griboiedov (1706) in *Sochineniia sviatago Dimitriia, Mitropolita Rostovskago*, izd. 7 (Moscow: v Sinodal’noi tipografii, 1848), ch. 3: 561-578.

⁴¹ Dymytrii, Metropolitan of Rostov, “Poslanie k iereiam,” in M. A. Fedotova, *Epistoliar’noe nasledie Dimitriia Rostovskogo: issledovanie i teksty* (Moscow: “Indrik,” 2005), 201-207.

⁴² V. E. Borisov, “Taina ispovedi, protsedura sudoproizvodstva, i povsednevnaia zhizn’ gosudarevykh masterovykh v otdel’no vziatom dele o semi rubliakh (1666 g.): publikatsiia i issledovanie,” in *Sbornik statei i publikatsii posviashchennyi Andreiu Alekseevichu Bulychevu* (Moscow: Drevlekhranilishche, 2019), 17-37. I am grateful to Paul Bushkovitch for this reference.

⁴³ Gizel’, *Mir s Bogom*, 300.

instrumentalizing confession as a means of uprooting sedition that Teofan Prokopovych would soon use for Peter's purposes.⁴⁴

The 1722 "Supplement" to the *Spiritual Regulation* Teofan produced at Peter's behest is a monument to all these strands of cross-cultural, and even cross-confessional influence. It is aimed at reforming the adherents of the state Church along the lines that Timothy Rosendale has noted in England, that Sara Nalle identified in Counter-Reformation Spain, and that Gizel' had attempted in Orthodox Ruthenia with *Mir s Bogom*—that is, getting people to apply key moral notions in their own lives by using an easier-to-understand language.⁴⁵ Teofan emerges as a prototype of other eighteenth-century religious leaders who, like their Enlightenment Anglican, Calvinist, Lutheran, Catholic, and Jewish counterparts, sought to reform their respective traditions from within. Like the Protestants whom Teofan admired, like the Jansenists in contemporary Europe, and especially like Habsburg Emperor Joseph II, the *Regulation* took issue with anything that smelled of "superstition."⁴⁶ But it was confession that was key to Teofan's new discipline. The *Regulation* began by attacking the tradition of the Kyiv Caves Lavra that any person who was buried there would be saved, even if he had died without confession; this exemplified the sort of "superstition" that Peter and Teofan were trying to root out.⁴⁷ They did not want the Orthodox to put their faith in icons, relics, holy wanderers, or visits to monasteries. Regular confession—analytical, disciplined, reasoned—was the only real means of salvation. The *Regulation* called for the traditional readings of St Ephraim the Syrian during Great Lent to be replaced with newly printed ABC's of the faith, "so that people coming to God's church and preparing for confession and partaking of the Holy Mysteries, by hearing God's commandments and their interpretations, could better prepare themselves for true repentance."⁴⁸ Confession now required education and self-examination, rather than an emphasis on sins, tears, and compunction.

⁴⁴ S. M. Kashtanov, "Eshche raz o meste zakhroneniia ostankov Stepana Razina," *Istoriia: nauchno-obrazovatel'nyi zhurnal*, t. 5, vyp. 8 (31), 2014, accessed November 21, 2022, <https://history.jes.su/s207987840000927-8-1/>.

⁴⁵ Rosendale, *op. cit.*; Sara T. Nalle, "Self-correction and social change in the Spanish Counter-Reformation," in James D. Tracy & Marguerite Ragnow, eds., *Religion and the Early Modern State: Views from China, Russia, and the West* (Cambridge; New York: Cambridge University, 2004), 313.

⁴⁶ For this argument, see David Sorkin, *The Religious Enlightenment: Protestants, Jews, and Catholics from London to Vienna* (Princeton: Princeton University Press, 2008), 19–22. See also Elena Smilianskaia, "The Battle against Superstition in Eighteenth-Century Russia: Between 'Rational' and 'Spiritual,'" in Paschalis M. Kitromilides ed., *Enlightenment and Religion in the Orthodox World* (Oxford: Oxford University Press, 2016), 141–55; and Simon Dixon, "'Prosveshchenie': Enlightenment in Eighteenth-Century Russia," in Richard Butterwick, Simon Davies, and Gabriel Sanchez Espinosa eds., *Peripheries of the Enlightenment* (Oxford: Oxford University Press, 2008), 233–250.

⁴⁷ *Polnoe sobranie postanovlenii i rasporiazhenii po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniia Rossiiskoi imperii* (St. Petersburg: Sinodal'naia tipografiia, 1879–1914) [hereafter *PSPR*], #1, pt. 4: 7; Gizel', *Mir s bogom chelovieku*, t. 1, bk. 2: 205; "Slovo 1," *Paterik*, accessed November 21, 2022, <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4945>; V. I. Okhotnikova, comp., "Povest' o Pskovo-Pecherskom monastyre," *Biblioteka literatury drevnei rusi* (St. Petersburg: Nauka, 2005), t. 13 (XVI vek): 528–30.

⁴⁸ *PSPR*, #1012, 45; *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii* (St. Petersburg: II-e otd. Sobstvennoi E. I. V. kantseliarii, 1830) [hereafter *PSZ*], #4172. The emphasis on learning the ABCs of the faith, and especially the

The *Regulation* told bishops that “any sinner who...does not go to confession and does not receive the Holy Eucharist for more than a year without good reason,” should first be enjoined by his confessor to repent. If the father confessor did not succeed in getting the person to go to confession on the nearest holiday, to accept his penance, and to receive the Holy Eucharist publicly (“so that his transformation may be made manifest and the scandal expunged”), then the bishop was to enjoin him first in the company of the father confessor, and then of others.⁴⁹ Confession also figured prominently among the *Regulation*’s suggested topics for sermons. Preachers were to preach on the following themes in the following order: (1) repentance and confession, (2) improving one’s life, and (3) respecting the powers that be. Following both Gizel’ and Metropolitan Dymytrii, the *Regulation* stressed that father confessors should refrain from mentioning in their sermons any sins that specific people were rumored to have committed, so as to not shame them publicly.⁵⁰ In a break with previous Muscovite practice, where penances had been assigned as a matter of course, priests were now not to bar anyone from communion, even briefly, without the express approval of their bishops. Laity were to go to confession and communion “often, at least once a year.” In that sense, the *Regulation* was the first Russian equivalent of the 1215 Fourth Lateran Council requiring annual confession. Recapitulating earlier legislation identifying refusal to go to confession with the Old Believer schism, the *Regulation* formalized the overall principle of keeping track of who went to confession:

...if some Christian appears to stay away from Holy Communion [and thus from confession] a great deal, he thereby reveals himself to be not in the Body of Christ, that is, he is not a fellow member of the Church, but is a schismatic. And there is no better sign for recognizing a schismatic. Bishops should diligently watch for this, and order parish priests year after year to report their parishioners: who among them did not receive communion during the year, who did not do so for two years, and who has never received communion.⁵¹

By emphasizing regular (annual) confession and communion, Peter and Teofan appeared to be applying contemporary Western Christian models and goals to the Russian empire. Their aims and means were consistent with those of their Western Christian neighbors and their Ruthenian predecessors. Peter and Teofan actually reproduced the language of their Roman Catholic counterparts by appointing “inquisitors” to see that its instructions were

proper observance of the commandments, rather than the prayer of St. Ephraim the Syrian, was repeated in a February 28, 1723 *ukaz* of Peter to Varlaam, Archbishop of Kiev and Galicia, and of Catherine I to Protopriest Evstafii Mogialinskii. See N. S. Leskov, “Velikopostnyi ukaz Petra Velikago,” *Istoricheskii vestnik*, vol. 4 (1882): 233-234.

⁴⁹ *PSPR*, #1, 12-15.

⁵⁰ *PSPR*, #1, pt. 23, II-III, 23-4.

⁵¹ *PSPR*, #1, 26.

followed.⁵² In one key respect, however, Peter and Teofan went beyond Western models. In the best-known development in the political history of the sacraments in the Orthodox tradition, the "Supplement" explicitly enjoined priests to report anything they learned at confession of intended treason or attempts on the life or honor of the sovereign.⁵³

To many historians, theologians, and modern critics of Russian Orthodoxy this breaking of the confessional seal, broke with "age-old tradition" and embodied the reigning narrative of secularization, the submission of the Orthodox Church to the Emperor, and the beginning of the Church's serving as the "handmaiden of the state."⁵⁴ If one is taking Metropolitan Dymytrii in 1704 as a point of departure, it is indeed a rupture. But if one goes back a few decades to Gizel', one sees an opening and even a continuity. Far from being an entrenched practice, the notion of the seal was hardly secure in contemporary Muscovy, and in fact entered Orthodox Christianity relatively late. Although it was generally accepted that the confession should be private, there do not seem to have been any strict penalties for breaking the seal. It was only in the twelfth-century century that the Byzantines started to worry about the seal, and that under Roman Catholic influence: in Byzantium, revealing what was said at confession did not keep you from being made a bishop; unordained monks could hear confession and give absolution until the twelfth century as well.⁵⁵ Nor is there any discussion of breaking the seal in such foundational studies of Russian confession as those of Smirnov, Almazov, or, more recently, Korogodina.⁵⁶ Thus what seems to have been such a break with previous practice on the part of Peter I and Teofan Prokopovych turns out to be part of a complex interweaving prepared both by Ruthenian adaptations of Roman Catholic practices in the Polish-Lithuanian Commonwealth and by earlier Byzantine attitudes.

⁵² PSZ VI, #3870, 496. See Alexander V. Muller, "The Inquisitorial Network of Peter the Great," in Robert L. Nichols & Theofanis George Stavrou, eds., *Russian Orthodoxy Under the Old Regime* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1978), 142-153.

⁵³ PSZ VI, #4012; PSPP (April 22, 1722), #557, 202-205. For a larger discussion of confession in the Russian empire, see Nadieszda Kizenko, *Good for the Souls: A History of Confession in the Russian Empire* (New York: Oxford University Press, 2021).

⁵⁴ For the "handmaiden of the state" argument, see James Cracraft, *The Church Reform of Peter the Great* (Stanford: Stanford University Press, 1971), 120-2; Richard Pipes, *Russia Under the Old Regime*, 2nd ed. (London: Penguin, 1997), 241; Viktor Zhivov, *Iz tserkovnoi istorii vremen Petra Velikogo: issledovaniia i materialy* (Moscow: NLO, 2004). The charges against Peter's domination of the Church also figured prominently in nineteenth century Roman Catholic polemics against Russian Orthodoxy. Heather L. Bailey, "The churches that call themselves *orthodox*': Nomenclature for Russian Orthodoxy in Nineteenth-Century France," *Journal of Orthodox Christian Studies* 2, no. 2 (2019): 149-77. For contemporary Roman Catholic attitudes to the seal in secular law, see Richard Mode, "Beichtsigel und Zeugnisspflicht nach den Reichsprocessordnungen," *Archiv für Katholisches Kirchenrecht* 82 (1902): 480-486 William James Callahan & David Higgs, eds., *Church and Society in Catholic Europe of the Eighteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), 1-12.

⁵⁵ A. S. Pavlov, *Nomokanon pri Bol'shom Trebnike* (Moscow: tip. G. Lissiera i A. Geshlikha, 1897), 246-50; Gidulianov, 'Vopros o tainoi ispovedi,' *op. cit.*, 409-13; Dirk Krausmüller, "Monks who are not priests do not have the power to bind and to loose": the debate about confession in eleventh- and twelfth-century Byzantium,' *Byzantinische Zeitschrift*, 109: 2 (2016): 739-68.

⁵⁶ Almazov, *Tainaia ispoved'*; S. I. Smirnov, *Drevnerusskii dukhovnik. Izsledovanie po istorii tserkovnago byta* (Moscow: Sinodal'naia tip., 1914); Maria V. Korogodina, *Ispoved' v Rossii v XIV-XIX vv.* (St. Petersburg: Dmitrii Bulanin, 2006) 48-90, 329-333.

Russian rulers would continue to instrumentalize confession for their own purposes, with Catherine II and Nicholas I showing particular energy in this endeavor.⁵⁷ Given that this article has focused on the unintended political consequences of the theological and liturgical adaptations of confession, however, it may be appropriate to close with a 1725 case involving Orthodox Christians who had been living in Sweden since the Great Northern War (1700–21). Some were soldiers who had been taken captive by the Swedes; others had fled after the Battle of Poltava (1709) together with the remnants of the Swedish army. After the Russian victory, the newly created Synod began to establish Orthodox churches on those territories, including Fredrikshamn (Hamina) and Nyslott (Savonlinna).⁵⁸ With the new opportunity to partake of the sacraments, some of those Orthodox soldiers (described as “Russians and little Russians”) indicated their desire to go to confession and communion to the local Hieromonk Veniamin. Veniamin, however, was not sure how far his authority extended and asked the Synod for permission. The Synod agreed that Veniamin could hear the soldiers’ confessions and give them communion at his own discretion—with one exception. If those who came to confession were “traitors”—that is, soldiers who had fought with Mazepa and who had fled the empire after Poltava—he should first inquire whether they considered their treason to be a grave sin. If they did, and sincerely repented of it, he could hear their confessions and give them communion. But those who did not regard their “treason” as sinful and stubbornly maintained that their actions had been justified, should not only not be allowed to confession and communion, but even refused entry into church.⁵⁹ Thus, an act of disloyalty to the now-dead Russian emperor committed nearly two decades before, by people who were now subjects of another ruler in another country, still barred them from confessing even their non-political sins in a Russian Orthodox church.⁶⁰ Russian rulers remained concerned with whether officers, soldiers, or others were involved in succession plots or other “treasonous” activity, and sought to learn of this at confession: a few years later, for example, one priest was blamed for not reporting Matviei Nikonov’s sentiments at confession in favor of Ukrainian independence.⁶¹ Thus, a measure initially introduced by a Ruthenian bishop against superstition and as a way of measuring political loyalty turned into a weapon that could be used against soldiers with Ukrainian consciousness. It is hard to imagine a more apt expression of the principles of intercrossing and unexpected echoes across societies.

⁵⁷ Nicholas Bujalski, “Narrating Political Imprisonment in Tsarist Russia: Bakunin, Goethe, Hegel,” *Modern Intellectual History*, 3:3 (2021): 681–707; Kizenko, *Good for the Souls*, 136–7.

⁵⁸ Rossiiskii gosudarstvennyi istoricheskii arkhiv, f. 796, op. 32, d. 163, ll. 31–2, 80–80ob.

⁵⁹ “O razrieshenii dopuskat’ k ispovedi i spodobliat’ Sviatykh Tain Russkikh i Malorossiian, prozhivaiushchikh v Shvetsii,” October 6, 1725, #1662, *PSPR*, v. 5: 195.

⁶⁰ For a discussion of the Battle of Poltava and its emphasis on Ukrainian political loyalty to the Russian empire, see Nadieszda Kizenko, “The Poltava Battle in Language and Liturgy,” *Harvard Ukrainian Studies* 31: 1–4 (2009–2010): 227–244.

⁶¹ See the case of Priest Iakov Savich in RGADA, f. 7, op. 1, d. 2285.

Традиції самоврядуності козацької України в контексті інтеграційних практик Російської імперії: новації XVIII ст.

Traditions of Self-Government of Cossack Ukraine in the Context of Integration Practices of the Russian Empire: Eighteenth-Century Innovations

Віктор Горобець

Інститут історії України Національної академії наук України

Viktor Horobets

Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine

vgorobec940@gmail.com

Анотація:

Автор намагається з'ясувати, від чого залежало і яким чином змінювалося ставлення центральної влади Російської імперії до самоврядних традицій і практик автономної козацької держави, зокрема щодо виборності козацької старшини. Проблема аналізується як на рівні правового регулювання цього питання, так і в площині реальних практик. Акцентована увага звертається на часи правління Петра I, коли значного поширення набули практики прямого призначення на старшинство в Україну указами царя, Сенату та інших владних інституцій Російської імперії в обхід діючим у Гетьманаті правовим нормам і традиціям вільної елекції. З'ясовується, яким чином посилення втручання імперського центру в царину кадрових призначень в Гетьманаті корелювалось із загальними трендами зміни політичного курсу щодо української автономії у пост-мазепинську добу. Чиниться спроба виявити наслідки цього втручання в сенсі владної дезорганізації в Україні та дискредитації самоврядних традицій козацтва.

Abstract:

The author attempts to ascertain the attitude of the central government of the Russian Empire to the self-governing traditions and practices of the autonomous Cossack state, in particular regarding the election of the Cossack administration, as well as examining what depended on this approach. The issue is analyzed both at the level of legal regulation and in the field of real practices. An emphasis is placed on the reign of Peter I, when the practice of direct appointment to seniority in Ukraine by decrees of the Tsar, Senate and other institutions of power of the Russian Empire became widespread, thereby bypassing the legal norms and traditions of the Hetmanate. The intensification of the imperial center's interference in the field of personnel appointments in the Hetmanate correlated with the general trends of changing the political course towards Ukrainian autonomy in the post-Mazepa Age. This article attempts to identify the consequences of this intervention in the sense of power disorganization in Ukraine and the discrediting of the self-governing traditions of the Cossacks.

Ключові слова:

Російська імперія, козацтво; Козацький Гетьманат; Військо Запорозьке; право вільної елекції; козацький гетьман; козацька старшина; козацька адміністрація, політична культура козацтва; права автономії

Keywords:

Russian Empire, Cossacks, Cossack Hetmanate, Zaporozhian Host, right of free election, Cossack Hetman, Cossack sergeant, Cossack, political culture of Cossacks, rights of autonomy.

Визнання козацькою Україною зверхності царя на початку 1654 р. не призвело ані до негайного поглинання Російською державою соціополітичних інститутів щойно народженого в ході Козацької революції 1648-1649 рр. станового державного утворення із самоназвою "Військо Запорозьке,"¹ ані до його швидкої соціокультурної уніфікації до загальноімперських зразків. Збереженню окремішнього устрою козацької України сприяли як композитний характер Московської держави², так й узгоджені в березні 1654 р. договірні статті Богдана Хмельницького з Олексієм Михайловичем щодо умов переходу Війська Запорозького під зверхність царя, що підтверджувались (з певними модифікаціями) упродовж другої половини XVII ст. при сходженні на гетьманство всіх наступників Хмельницького. І якщо в царині зовнішньополітичної репрезентації вже так звані "Нові статті" Юрія Хмельницького 1659 р. серйозно підважили українську автономію, а договори 1665, 1669, 1672 та 1687 років цю опцію нівелювали зовсім, то непорушність внутрішнього адміністрування та соціокультурного укладу автономії гарантували не лише всі перераховані вище гетьманські статті другої половини XVII ст., а й практично всі публічні звернення імперської влади до гетьмана, козацької старшини та всіх українських станів з першої половини XVIII ст. Інша справа, що на практиці це аж ніяк не заважало імперському центру час від часу суттєво втручатись у перебіг внутрішньополітичних процесів у Гетьманаті, обмежуючи тим самим його адміністративну автономію та готуючи остаточну інтеграцію/інкорпорацію до імперського організму.

В якій мірі в ці "стратегії інтеграції"³ (не)вписувались місцеві традиції й уявлення про ідеальне облаштування держави, і яким чином імперський центр формував своє ставлення до таких проявів соціокультурного розмаїття, виразно демонструє й приклад поступового обмеження, а врешті й демонтажу імперією такого важливого елементу самоврядності автономії як виборності козацької старшини. Саме опрідметнене в конкретних діях імперського центру ставлення до засад виборності козацької старшини – як на рівні законодавчих ініціатив, так і приватних практик представників імперської влади, а також трансформації в царині самоврядності, спричинені цими утручаннями, і є предметом розгляду даної статті.

Приклад ставлення імперського центру до виборності в Україні – як важливого елементу самоврядності автономії – є особливо цінним з огляду на те, що він якраз і є доволі промовистим індикатором соціокультурного розмаїття імперії та автономної окраїни. Адже якщо в Російській державі на момент потрапляння козацької України в орбіту владного впливу Москви самоврядні традиції, в тому числі й засади виборності – як щодо участі в роботі представницьких Земських соборів, так і на виборні посади в місцеву адміністрацію, після певного піднесення на початку XVII ст. почали стрімко занепадати, а служба на виборних посадах вже не сприймалась як привабливий соціо-службовий аванс, а лише як певне обтяження, і цей процес

¹ Для означення цього державного утворення в історіографії нині використовуються також і такі назви кабінетного походження як: Українська козацька держава, Гетьманщина, Гетьманат. В сучасній російській історіографії переважно вживаються поліетноніми: Малоросія, Мала Росія.

² Нэнси Шилдс Коллманн, *Преступление и наказание в России раннего нового времени* (Москва: Новое литературное обозрение, 2016), 14–25. (Nancy Shields Kollmann, *Prestuplenie i nakazanie v Rossii rannego novogo vremeni* (Moscow: Novoe Literaturnoe Obozrenie, 2016), 14–25).

³ Нэнси Шилдс Коллманн, *Соединенные чество. Государство и общество в России раннего нового времени* (Москва: Древнехранилище, 2001), 272. (Nancy Shields Kollmann, *Soedinennyye chestyu. Gosudarstvo i obschestvo v Rossii rannego novogo vremeni* (Moscow: Drevnehranilische, 2001), 272).

триватиме аж до початків розбудови станового представництва в часи Катерини II,⁴ то в Гетьманаті ситуація була принципово іншою. Адже право козацького товариства вільними голосами обирати собі старшину від курінного отамана до гетьмана включно було однією з підставових засад соціополітичного життя українського козацтва – спочатку як певної соціальної групи, а згодом й упривілейованого стану Гетьманату. Постала ще в часи зародження козацтва традиція вільних виборів значною мірою формувала сенс такої важливої засадничої лексеми політичної культури козацької спільноти як “старожитні права і вольності.” У світоглядній царині ця лексема легітимізувалась міфічною “золотою грамотою” Стефана Баторія, у площині ж реальної політики оборона права вільної елекції від спроб коронної влади обмежити сферу її застосування виступала в числі тих чинників, що провокували вибухи козацьких повстань, яких було так багато в останні десятиліття XVI – першій третині XVII ст.⁵ Власне й вибух на початку 1648 р. найбільш масштабного повстання на чолі з Богданом Хмельницьким, що дуже скоро переросло у масштабну Козацьку революцію, легітимізувався серед іншого й боротьбою за відновлення права вільного вибору старшини, скасованого перед тим положеннями “Ординації Війська Запорозького” 1638 р.⁶ То ж не дивно, що й повстання розпочинається саме обранням вільними голосами Хмельницького гетьманом Війська Запорозького,⁷ а виборність козацької старшини нижчих ланок від цього часу перестає залежати від волі коронних гетьманів.

“Обирати гетмана по прежним их обычаем самим меж себя”

Якими були прагнення козацтва в питанні виборності старшини на момент переходу козацької України під зверхність царя, виразно демонструють матеріали, що стосуються вироблення договору про умови цього переходу. У пропозиціях української сторони йшлося, аби по смерті теперішнього гетьмана “Войско Запорожское само меж себя гетмана обирали,” лише сповіщаючи царя про результати виборів, й аби йому це “не в кручину было” – адже такою є давня козацька традиція.⁸

⁴ Dmitry Vladimirovich Liseytsev, “Zemsky Sobors of the Late 16th - Early 17th Century in Russia: Historiographical Stereotypes in the Reflection of Historical Sources,” *Studia Historica. Historia Moderna* 37 (2015), 85-86.

⁵ Сергій Лепявко, *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні* (Чернігів: Сіверянська думка, 1996). (Serhiĭ Lepiavko, *Kozats'ki viĭny kintsia XVI st. v Ukraïni* (Chernihiv: Siveriāns'ka dumka, 1996)); Валерій А. Смолій і Валерій С. Степанков, *Українська державна ідея. Проблема формування, еволюції, реалізації* (Київ: Альтернативи, 1997). (Valeriĭ A. Smoliĭ i Valeriĭ S. Stepankov, *Ukraïns'ka derzhavna ideia. Problema formuvannia, evoliutsii, realizatsii* (Kyiv: Al'ternatyvy, 1997)); Віталій Щербак, *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст.* (Київ: KM Academia, 2000). (Vitaliĭ Shcherbak, *Ukraïns'ke kozatstvo: formuvannia sotsial'noho stanu. Druha polovyna XV — seredyna XVII st.* (Kyiv: KM Academia, 2000)).

⁶ *Volumina legum*, t. III. (St. Petersburg: Nakladem i drukiem J. Ohryzki, 1859), 440.

⁷ Валерій А. Смолій і Валерій С. Степанков, *Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності* (Київ: Либідь, 1994), 56. (Valeriĭ A. Smoliĭ i Valeriĭ S. Stepankov, *Bohdan Khmelnyts'kyĭ. Khronika zhyttia ta diial'nosti* (Kyiv: Lybid, 1994), 56)).

⁸ *Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России, собр. и изданные Археографической комиссией* (Акты ЮЗР), т. 10 (Санкт-Петербург: Типография брат. Пантелевых, 1878), 445-452. (Akty, otnosiashchiesia k istorii Iugo-Zapadnoi Rossii, sobr. i izdannyye Arheograficheskoi komissiei (Akty IuZR), t. 10 (St. Petersburg: Tipografiia brat. Pantelevykh, 1878), 445-452); *Документи Богдана Хмельницького (1648–1658)*, упоряд. І. П. Крип'якевич (Київ: Вид-во АН УРСР, 1961), 323-325. (Dokumenty Bohdana Khmelnyts'koho (1648–1658), uporiad. I. P. Kryp'iakevych (Kyiv: Vyd-vo AN URSR, 1961), 323-325); *Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657*, упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич (Київ: Альтернативи, 1998), 64-67.

А ось наскільки негативно козацьке товариство сприймало ігнорування верховною владою, в даному випадку гетьманом, засад вільної елекції, наочно демонструють криваві ексцеси з другої половини 1660-х, коли чинились спроби оминути виборні процедури й призначити на старшинство когось із своїх клієнтів. Зокрема анонімний автор "Літопису Самовидця," описуючи перебіг повстання, що вибухнуло в середині 1666 р. в Переяславському полку і в ході якого найпершим від рук повсталих склав голову місцевий полковник Данило Єрмолаєнко, зауважував, що сталося це тому, що свого полковника "козаки переясловськіє не любили, же насланій бил (виділено мною. – Авт.),"⁹ тобто був не обраний товариством, а присланий Брюховецьким. Аналогічним чином увінчалась доля й іншого призначенця гетьмана – полтавського полковника Григорія Витязенка: коли в червні 1668 р. в Полтаві стало відомо про смерть Брюховецького, тамтешнє товариство не лише відібрало у нього владу, але й "тиранско в смерть позабивали." Й відразу по тому полтавці обрали собі полковником Дем'яна Гуджола, а літописець не забув при цьому зауважити, що владу той отримав "вільними голосами."¹⁰

Офіційне ж ставлення російської сторони до елекційних процедур у Гетьманаті формувалось "Жалуваною грамотою Олексія Михайловича гетьману Богдану Хмельницькому і всьому Війську Запорозькому" 1654 р. У ній Москва погодилась на запропонований гетьманським урядом варіант: "обирати гетмана по прежним их обычаем самим меж себя."¹¹ Водночас, аби включити в елекційний процес і царя (засвідчивши тим самим його владу над Україною) внесеним до українського проекту доповненням було передбачено обов'язкове інформування монарха про обрання гетьмана, а також складання останнім присяги вірності в присутності присланого государем уповноваженого. Стосовно ж порядку обрання інших козацьких старшин у документах не згадувалось,¹² трактуючи це питання як винятково внутрішню справу автономії.

Першу спробу ревізії умовленого формату джерела фіксують уже навесні 1657 р. Причому, ініціатива впровадження новації виходила від гетьмана, але з готовністю була підхоплена й оточенням царя. Але якщо Хмельницький, намагаючись впровадити в політичну систему Гетьманату елементи монархічної моделі організації владних відносин, чинить спробу ще за свого життя добитися визнання сина Юрія спадкоємцем булави, в тому числі й через легітимізацію такого нововведення авторитетом царя. То оточення Олексія Михайловича, прямо не заперечуючи гетьману, у своєму внутрішньому листуванні обговорює принципово інший алгоритм ставлення до проблеми гетьманських виборів. Зокрема царський посол в Україну окольничий Федір Бутурлін, реагуючи на клопотання гетьмана щодо затвердження царем і благословення патріархом акту визнання гетьманича офіційним спадкоємцем булави, у листі до Олексія Михайловича зауважував, що по смерті

(*Universal Bohdana Khmelnyts'koho 1648-1657, uporiad. I. Kryp'iakevych, I. Butych* (Kyiv: Al'ternatyvy, 1998), 64-67).

⁹ *Літопис Самовидця* (Київ: Наукова думка, 1971), 100. (*Litopys Samovydtzia* (Kyiv: Naukova dumka, 1971), 100).

¹⁰ Самійло Величко, *Літопис*, т. 2 (Київ: Дніпро, 1991), 161. (*Samiilo Velychko, Litopys, t. 2* (Kyiv: Dnipro, 1991), 161).

¹¹ *Акты ЮЗР*, 490 (*Akty IuZR*, 490); *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3 тт*, т. 3 (Москва: АН СССР, 1954), 568. (*Vossoedinenie Ukrainy s Rossiei. Dokumenty i materialy v 3 tt, t. 3* (Moscow: AN SSSR, 1954), 568).

¹² Див, *Акты ЮЗР*, 445-452 (*Akty IuZR*, 445-452); *Документи Богдана Хмельницького*, 323-325. (*Dokumenty Bohdana Khmelnyts'koho*, 323-325); *Воссоединение Украины с Россией*, 560-565. (*Vossoedinenie Ukrainy s Rossiei*, 560-565).

гетьмана “буде тому слову відміна», та – найголовніше – “те все буде на волі твоїй великого государя: кого ти, великий государ, пожалуєш бути над Військом Запорозьким гетьманом, той і буде.”¹³

Однак на практиці намагання Москви перебрати на себе вирішальну роль при обранні наступника Хмельницького провокує глибокий конфлікт у стосунках з Гетьманатом. Обрання Івана Виговського у серпні 1657 р. на гетьманство царський уряд визнати відмовився, оскільки вибори відбулися без царського дозволу¹⁴. Загострення ж конфлікту вже за рік призвело до розриву Виговського з Москвою та порозуміння з Річчю Посполитою. Утім, коли Гадяцька угода 1658 р. за рік безславно закінчила своє життя, Виговський втратив булаву, а на гетьманство зійшов Юрій Хмельницький, Москва восени 1659 р. зуміла нав'язати останньому угоду, що суттєво звужувала автономні права Гетьманату, в тому числі й у питанні гетьманського обрання. Зокрема до так званих “Прожних статей Богдана Хмельницького” (що насправді являли собою сфальсифікований варіант договору 1654 р.)¹⁵ було включено норму, що зобов'язувала новообраного реґіментаря по завершенню виборів їхати до Москви “видети его государскія пресветлыя очи,” а вже під час аудієнції цар “пожалует гетмана по чину, булаву и знамя, и на гетманство свою государеву жалованную грамоту.”¹⁶ За умови ж недотримання цього ритуалу – вибори визнавались нелегітимними.

Тоді ж Москва вперше втрутилася і в царину виборів старшини нижчого рівня. Щоправда, це втручання мало консервативний характер – заграючи з широким козацьким загалом і волюючи не допустити зміцнення гетьманської влади, представники царя наполягли на внесенні до так званих “Нових статей” 1659 р. норму, у відповідності з якою обрання полковників, як й інших старшин, обов'язково мало відбуватись не за вказівкою гетьмана, а з волі товариства – “на раде, кого меж себя излюбят.”¹⁷ Вводився також ряд заборон і регламентацій щодо процедур призначення та звільнення старшин. Зокрема заборонялось без узгодження з царським урядом звільняти цілий ряд козацьких старшин, котрі особливо прислужилися Москві у справі повернення України під зверхність царя. А до того ж на полковництво заборонялось обирати кандидатів з інших полків, а також іновірців і новохрещених православних, “потому что от новокрещенных многая в Войске смута и междоусобіе zaczynaється, да ими [...] козакам чинятся налоги и тесноты.”¹⁸

¹³ Акты ЮЗР, т. II, прибавл. №1 (Санкт-Петербург: Типография брат. Пантелеевых, 1879), 682. (Akty IuZR, t. II, pribavl. no. 1 (St. Petersburg: Tipografiia brat. Pantelevykh, 1879), 682).

¹⁴ Ширше див., Віктор Горобець, “Волимо царя східного.” *Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава* (Київ: Критика, 2007), 118-127. (Viktor Horobets, “Volymo tsaria skhidnoho,” *Ukrains'kyi Het'manat ta rosiis'ka dynastiia do i pislia Pereiaslava* (Kyiv: Krytyka, 2007), 118-127).

¹⁵ *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687)*, упоряд. Іван Бутич, Вячеслав Ринсевич, Ігор Тесленко (Київ-Львів: НТШ, 2004), 19. (Universaly ukrains'kykh het'maniv vid Ivana Vyhovs'koho do Ivana Samoïlovycha (1657-1687), uporiad. Ivan Butych, Viacheslav Rynsevykh, Ihor Teslenko (Kyiv-Lviv: NTSh, 2004), 19). Ширше про обставини справи див., Андрій Яковлів, “Статті Богдана Хмельницького” в редакції 1659 року,” *Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського*, ч. I (Київ: [б.в.], 1928), 220-234. (Andrii Iakovliv, “Statti Bohdana Khmelnytskoho” v redaktsii 1659 roku,” *Iuvileinyyi zbirnyk na poshanu akademika M. S. Hrushevskoho*, ch. I (Kyiv: [b.v.], 1928), 220-234; Андрій Яковлів, *Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках* (Варшава: Праці Українського наукового інституту, 1934). (Andrii Iakovliv, *Ukrains'ko-moskovs'ki dohovory v XVII-XVIII vikakh* (Warsaw: Pratsii Ukrains'koho naukovooho instytutu, 1934)).

¹⁶ *Універсали українських гетьманів*, 115. (Universaly ukrains'kykh het'maniv, 115).

¹⁷ Ibid., 119.

¹⁸ Ibid.

Поява припис щодо заборони "новокрещеним" посідати старшинство, як видається, обумовлювалась недавніми споминами московського керівництва про роль протестанта (аріанина) Юрія Немирича в розриві стосунків Війська Запорозького з Москвою та укладенні Гадяцької угоди 1658 р.¹⁹ Але на практиці, варто зауважити, він так і не набув істотного значення. Як, власне, й заборона на посідання полкових урядів вихідцями з інших полків. Адже аналіз адміністративних практик Гетьманату другої половини XVII ст. та, особливо, першої половини XVIII ст. засвідчує перебуванні на полковницьких і сотницьких урядах вихрестів з іудейської віри Павла Семеновича (Герцика), Михайла Боруховича, братів Андрія, Івана й Федора Марковичів та інших. Ще численнішими є приклади посідання старшинських урядів у тому чи іншому полку "варягами" з інших полків. Наприклад, сотник Чернігівського полку Леонтій Полуботок очолив Переяславський полк, його наступник – Іван Лисенко попередньо очолював Стародубський полк, а Григорій Карпович Коровка-Вольський перед тим, як посісти в 1682 р. полковий уряд в Київському полку, встиг побувати на полковництві в Чигиринському (1677-1678) та Стародубському (1678-1681) полках.²⁰

Москва ж закріплений в угоді 1659 р. порядок проведення виборів "удосконалювала" в наступні десятиліття переважно лише шляхом фактичного посилення ролі царського уповноваженого в елекційному процесі, але без втручання в політико-правові аспекти відносин. Так, уповноважений царя (котрий на виборну раду традиційно прибував у супроводі потужного війська) рідко коли, а практично ніколи, не обмежувався лише спогляданням перебігу виборчого процесу. Найбільш виразно активна участь царського повіреного простежується під час гетьманських виборів 1663 р., коли окольнічий Данило Велико-Гагін за наказом царя мав "берегти накріпко, щоб Брюховецького не втратити," оскільки той, мовилось в царській інструкції, "насправді вірний."²¹ І врешті саме підтримка Москви справила вирішальний вплив на перебіг і результати виборів 1663 р.²² Менш помітною була роль царського повіреного на гетьманських виборах 1669, 1672 чи 1687 років, але й тоді кандидатура претендента на булаву обов'язково узгоджувалась з ним.

Водночас за потреби Москва демонструвала й політичну гнучкість, іноді відмовляючись від власних вимог, що не приживались на практиці. Зокрема, зважаючи на реалії політичного і соціального буття та наявні логістичні проблеми, норма щодо обов'язковості прибуття новообраного гетьмана на аудієнцію до царя – як один з елементів визнання легітимності обрання, так ніколи й не була впроваджена. Спершу по обранню Брюховецького через складну військово-політичну ситуацію його візит було відкладено на невизначений час, а вже договір 1669 р. (так звані Глухівські статті) цієї вимоги не містив. Й відтепер ознакою легітимності обрання виступав акт вручення гетьману клейнодів царським уповноваженим, як правило, на місці проведення елекційної ради.²³

¹⁹ Див., Stanisław Kot, *Jerzy Niemirycz: w 300-lecie ugody hadziackiej* (Paris: Instytut Literacki, 1960).

²⁰ Детальніше див., Віктор Горобець, "Полковник Війська Запорозького та його влада," *Український історичний журнал*, 4 (2014), 60-62. (Viktor Horobets, "Polkovnyk Viis'ka Zaporoz'koho ta його vlada," *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 4 (2014), 60-62).

²¹ *Записки Отделения русской и славянской археологии Императорского археологического общества*, т. 2 (Санкт-Петербург: Тип. И. Н. Скороходова, 1861), 771. (*Zapiski Otdeleniia russkoi i slavianskoi arkheologii Imperatorskogo arkheologicheskogo obshchestva*, t. 2 (St. Petersburg: Tip. I. N. Skorokhodova, 1861), 771).

²² Ширше див., Віктор Горобець, "Чорна рада" 1663 року. *Передумови, результати, наслідки* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2013), 79-110. (Viktor Horobets, "Chorna rada" 1663 roku. *Peredumovy, rezul'taty, naslidky* (Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2013), 79-110).

²³ *Універсали українських гетьманів*, 467. (*Universalnyi ukrains'kykh het'maniv*, 467).

Проблема ж виборності нижчої в козацькій ієрархії старшини, принаймні в царині політико-правовій, на певний час взагалі випала з поля зору Москви й розвивалась у контексті загального розвитку соціальних і політичних інститутів автономії Гетьманату й політичної культури козацтва загалом – тобто з дотриманням засад вільної елекції. Хоч такий підхід відверто суперечив традиціям Російської держави, де процедура призначення на місцевий уряд воеводи, приказного, стрілецького чи козацького голови передбачала подачу служилим чоловіком відповідного чолобиття в Розряд, яке можна було лише доповнити колективним чолобиттям місцевої громади. Рішення ж про призначення ухвалювалось центральним органом влади – Розрядним приказом.²⁴

Утім стверджувати про повне ігнорування центральною владою цариною реальної кадрової політики автономії також підстав немає. Принаймні, як свідчить запис у щоденнику Патрика Гордона, увага приділялась у контексті недопущення консолідації старшинського корпусу навколо гетьмана, адже це сприяло б небажаний імперському центру концентрації влади в руках очільника Гетьманату. Тож, скажімо, 19 червня 1688 р. оточення цариці Софії, незважаючи на прохання гетьмана Івана Мазепи під якимось зручним претекстом якнайдовше залишити в Москві полковника переяславського Райчу Дмитрашко – “дабы избежать и предотвратить волнения на Украине,” відпустила того в Гетьманат, оскільки “здесь сочтено удобным ставить и меть как можно больше казачьих полковников, в какой то мере независимых от гетмана, и не позволять никакому гетману дорасти до такой власти и величия, как прежний.”²⁵

Задекларована тут “зручність” для Москви від ескалації конфліктності в стосунках гетьмана зі старшиною базувалась передовсім на досвіді використання подібного алгоритму впливу на козацьку старшину в часи гетьманування Івана Виговського (1657-1659), коли оточення Олексія Михайловича, попри неодноразові заклики гетьмана не підтримувати опозицію, робило все для того, аби перетворити останню в потужну потужну військову і політичну силу й через неї істотно послабити гетьманську владу та нав’язати їй вигідні Москві рішення.²⁶ Але й пізніше цей вдалий для московських інтересів прийом з більшим чи меншим успіхом використовувався для тиску на гетьманські уряди Юрія Хмельницького, Яким Сомка, Івана Брюховецького та Дем’яна Ігнатовича.²⁷ А ось довіра, яку Мазепі вдалося здобути в

²⁴ Владимир Н. Глазьев, “Порядок назначения городских воевод южного пограничья во второй половине XVII в. (по материалам Разрядного приказа),” *Русь, Россия: Средневековье и Новое время*, 6 (2019): 485-487. (Vladimir N. Glaz'ev, “Poriadok naznachenii gorodovykh voevod iuzhnogo pogranich'ia vo vtoroi polovine XVII v. (po materialam Razriadnogo prikaza),” *Rus', Rossiia: Srednevekov'e i Novoe vremia*, 6 (2019): 485-487).

²⁵ Патрик Гордон, *Дневник. 1684–1689*, пер., ст., примеч. Д. Г. Федосова; отв. ред. М. Р. Рыженков (Москва: Наука, 2009), 169. (Patrick Gordon, *Dnevnik. 1684–1689*, per., st., primech. D. G. Fedosova; отв. red. M. R. Ryzhenkov (Moscow: Nauka, 2009), 169).

²⁶ Див., Віктор Горобець, “Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII — початок XVIII ст.),” *Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості* (Київ-Запоріжжя: Інститут історії України НАН України, 1997), 33–43. (Viktor Horobets, “Zaporoz'kyi Kish v politychnii strukturi kozats'koï Ukraïny (druha polovyna XVII — pochatok XVIII st.),” *Zaporoz'ke kozatstvo v ukraïnskiï istorii, kulturi ta natsional'niï samosvidomosti* (Kyiv-Zaporizhzhia: Instytut istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 1997), 33–43).

²⁷ Ширше див., Віктор Горобець, “Чорна рада” 1663 року, 43–60. (Viktor Horobets, “Chorna rada” 1663 roku, 43–60); Віктор Горобець, “Волимо царя східного,” 215–250. (Viktor Horobets, “Volymo tsaria skhidnoho,” 215–250); Віктор Горобець, *Гетьман Брюховецький* (Київ: Парламентське видавництво, 2019), 202–212, 327–334. (Viktor Horobets, *Hetman Briukhovetsk'kyi* (Kyiv: Parlaments'ke vydavnytstvo, 2019), 202–212, 327–334).

очах Петра I, пильність Москви у цьому аспекті дещо притлумила. Підтвердженням цьому слугує як відсутність у джерелах згадок про якісь знакові втручання центральної влади в кадрові призначення в автономії, так і промовиста репліка полтавського полковника Івана Іскри в розмові з генерал-фельдмаршалом Б. П. Шереметевим 1701 р. щодо перспектив переміщення старшини на вакантне по смерті Івана Обидовського ніжинське полковництво – "Есть в нас в Батурині властитель, кому схочет, тому и дасть."²⁸ Зрозуміло, що під "властителем в Батурині" полковник мав на увазі саме гетьмана Мазепу.

**"Надобно, чтобы во всех порубежных городех были полковники,
несогласные с гетманом"**

Усвідомлення помилковості втрати контролю над цариною кадрової політики Гетьманату прийшло до Петра I та його оточення вже восени 1708 р. в контексті переходу українського гетьмана на бік шведського короля. Реакція ж проявилась у відвертому зневаженні засад вільної елекції при обранні наступника Мазепи. На ініційованій царем Глухівській раді 1708 р. Петро I на власний розсуд відхилив кандидатуру Павла Полуботка і вказав на Івана Скоропадського, як на того, хто задовольняє його вимоги. Водночас спостерігається активне втручання представників російської влади в кадрові призначення на полковому та сотенному рівні.²⁹

В контексті розвитку нового тренду в політиці щодо України в оточенні царя артикулюється думка про необхідність повернення до курсу, скерованого на пониження гетьманської влади через потурання самовладддю полковників і виведення останніх з-під його контролю. Так, у доповіді київського генерал-губернатора Дмитра Голіцина щодо першочергових заходів по забезпеченню в Україні спокою і гарантуванню непорушності російських інтересів, представлений на розгляд уряду в 1710 р., серед іншого зазначалось таке: "Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом [...] надобно, чтобы во всех порубежных городех были полковники, несогласные с гетманом; если будут несогласны, то дела их все будут открыты."³⁰ Водночас Голіцин пропонував не обмежуватись старими, консервативними підходами, а впроваджувати новий курс, скерований на активне перебирання царською владою на себе прерогатив реалізації кадрової політики в Україні. Зокрема рекомендував змістити з урядів полтавського і корсунського полковників та й загалом звільнити зі старшинських урядів всіх тих, "которые были в измене (тобто брали участь у виступі

²⁸ *Источники малороссийской истории*, собр. Д. Н. Бантышем-Каменским и изд. О. Бодянским, ч. 2 (Москва: Университетская типография, 1859), 29. (*Istochniki malorossiiskoi istorii*, sobr. D. N. Bantyshem-Kamenskimi i izd. O. Bodianskim, ch. 2 (Moscow: Universitetskaia tipografiia, 1859), 29).

²⁹ "Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв.," упоряд. М. Василенко, *Український археографічний збірник*, 1 (1926): 101–102. ("Zbirka materialiv do istorii Livoberezhnoi Ukrainy ta ukrains'koho prava XVII–XVIII vv.," uporiad. M. Vasylenko, *Ukrainskyi arkhеоhrafichnyi zbirnyk*, 1 (1926): 101–102); Центральний державний архів України в м. Києві (ЦДІАУК), ф. 51, оп. 3, спр. 353, арк. 3; спр. 117, арк. 1–131; спр. 117а, арк. 1–125; спр. 482, арк. 1–3; спр. 156, арк. 1–58. (Tsentral'nyi derzhavnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyiēvi (TsDIAUK)), f. 51, op. 3, spr. 353, ark. 3; spr. 117, ark. 1–131; spr. 117a, ark. 1–125; spr. 482, ark. 1–3; spr. 156, ark. 1–58).

³⁰ Ширше про це див., Віктор Горобець, *Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I* (Київ: Інститут історії України НАН України, 1998), 64–66. (Viktor Horobets, *Prysmersh Het'manshchyny: Ukraina v roky reform Petra I* (Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1998), 64–66).

Івана Мазепи. – Авт.) и произвестъ на их место тех, которые хотя малую службу государю показали.”³¹

Звертає на себе увагу той факт, що радикалізм Голіцина в питаннях кадрового облаштування Гетьманату знаходив підтримку й в інших представників імперської влади, задіяних в українські справи. Командувач російськими військами в Україні фельдмаршал Борис Шереметьєв наполягав на негайному звільненні стародубського, лубенського, ніжинського і прилуцького полковників, а царський резидент при гетьманському уряді стольник Федір Протасьєв радив оновити керівництво в Полтавському, Гадяцькому і Ніжинському полках.³²

Однак в умовах критичного загострення стосунків з Османською імперією російський канцлер Гаврило Головін реалізацію таких радикальних пропозицій визнав заняттям “непристойным и небезопасным,” оскільки це могло б спровокувати вкрай негативні наслідки. До того ж, канцлер звертав увагу й на той факт, що наразі “не знаем заочно, кого на их место определитъ добрых и верных.”³³

Відтак і втручання в кадрові призначення в Гетьманаті мало епізодичний характер. Так, наприклад, коли 1712 р. гетьман Іван Скоропадський спробував звести генерального хорунжого Івана Сулиму на вакантний по смерті Федора Вольського-Коровченка уряд київського полковника, то уряд Петра I це рішення українського регіментаря заблокував і призначив на посаду Антона Танського –³⁴ колишнього очільника Білоцерківського полку, котрому довелося скласти з себе полковничі повноваження через розформування цього правобережного полку згідно з умовами прутської капітуляції Петра I 1711 р. І це попри те, що Танський за своє коротке врядування на Білоцерківщині встиг так розорити тамтешню шляхту, що вона, скаржачись на полковницькі утиски, вдавалась до аналогій з античним епосом: “где стояла Троя, там тепер волнуется созревшая жатва!”³⁵ Щоправда, для російської влади критерії оцінки ефективності врядування козацького полковника були зовсім інші. Як писав до Танського в липні 1712 р. Головін, “царское величество, ведая, что вы, будучи в Белой Церкви, служили его величеству всегда верно и постоянно (вид. мною. – Авт.) [...] пожаловать повелел вас определить к Киевскому полку.”³⁶

Значно інтенсифікується втручання імперського центру в кадрові справи автономії із середини 1710-х років. Тоді, по-перше, вдалось відсунути зовнішню загрозу від кордонів Російської держави, а по-друге, завдяки функціонуванню в Україні з 1709 р. інституту царських резидентів – виявити серед старшин “людей добрых і вірних” по відношенню до царської влади. За таких умов 22 січня 1715 р. Сенат видав указ, яким впроваджувався принципово новий алгоритм виборчого процесу в Гетьманаті. Насамперед гетьману наказувалося негайно змістити зі старшинських урядів усіх тих

³¹ Сергей М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, т. 15-16, (Москва: Мысль, 1993), 336. (Sergei M. Solov'ev, *Istoriia Rossii s drevneishikh vremen*, t. 15-16, (Moscow: Mysl', 1993), 336).

³² Ibid., 564-565.

³³ Ibid., 565.

³⁴ Вадим А. Дядиченко, *Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.* (Київ: Вид-во АН УРСР, 1959), 203. (Vadym A. Diadychenko, *Narysy suspil'no-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukraïny kintsia XVII – pochatku XVIII st.* (Kyiv: Vyd-vo AN URSS, 1959), 203).

³⁵ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе, ч.3, т. 2. (Киев: Унив. тип, 1890), 190. (Arkhir Iugo-Zapadnoi Rossii, izdavaemyi Vremennoi komissiei dlia razbora drevnikh aktov, vysochaishe uchrezhdennoi pri Kievskom voennom, Podol'skom i Volynskom general-gubernatore, ch. 3, t. 2. (Kyiv: Univ. tip, 1890), 190).

³⁶ Ibid., 768.

осіб, "которые были в какой измене," маючи на увазі співпрацю з гетьманом Мазепою. При заміщенні ж існуючих вакансій полкової і сотенній старшині дозволялось вибирати лише 2-3 претендентів на старшинство, з числа яких гетьман спільно з царським резидентом і мали проводити призначення, "усматривая, кто з них к тому уряду годне быть может, и которые всегда были к нам, великому государю, во всякой верности."³⁷

На практиці прерогативи імперської влади у процесі заміщення полкових вакансій не обмежувались лише закріпленою відтепер і в правовому полі Гетьманату активною участю царського резидента у процесі ухвалення кадрових рішень. Адже уряд Петра I в цей час почав активно послуговуватись і практиками прямого призначення своїх довірених осіб на старшинство в Україні, ігноруючи тим самим указ 1715 р. та вдаючись до видання відповідних сенатських чи іменних царських указів. Саме таким чином на уряд козацького полковника було призначено сербського шляхтича Михайла Милорадовича, а на сотників – його земляків Степана Требинського, Гаврила Милорадовича, Василя Кіцеша, Степана й Миколу Афендиків, "волохів" Василя Кирика, Самійла Спафарія та інших. Визначальними при таких призначеннях ставали заслуги балканських шукачів старшинства під час Прутського походу царя 1711 р., коли "сербский народ [...] показал к России службу поднятием с своей стороны оружия против оных турков," через що був змушений "оставя [...] дом и деревни и протчии свои пожитности" покинути батьківщину.³⁸ В якийсь момент Україною навіть ширились тривожні чутки про наміри царя призначити на гетьманський уряд одного з найбільш відомих своїх балканських перебіжчиків – колишнього молдавського господаря Димитрія Кантеміра, котрий у серпні 1711 р. разом зі своїми "дворянами" – "мечниками," "двораками," "медельничарами," "конюшеними" – прибув до Києва. Проте до такого зневажання засад виборності українського гетьмана справа все ж не дійшла. Можливо, не в останню чергу із-за спротиву Олександра Меншикова, котрий, відмовляючи царя від цього кроку, аргументував свою позицію наступним чином: "От волошских начальников управление над подданными – сурово, малодушно и деспотическое."³⁹ Утім, на нижчих адміністративних щаблях аргументи "світлішого князя" не брались до уваги й владні амбіції оточення Кантеміра було вдоволено царем як у Гетьманаті, так і ще більшою мірою на теренах Слобідської України, яка гетьманською владою не адмініструвалась.⁴⁰

³⁷ Материалы для отечественной истории, собранные и изданные М. Судьенком, т. 2 (Киев: Университетская типография, 1855), 276. (*Materialy dlia otechestvennoi istorii, sobrannye i izdannyye M. Sudienkom*, t. 2 (Kyiv: Universitetskaia tipografia, 1855), 276).

³⁸ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України, Інститут рукопису (НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України, ІР), ф. II, спр. 1615, арк.1-2; спр. 1706-1862, арк.9, 54-543в., 232, 352-3523в. (*Natsional'na biblioteka Ukraïny im. V. I. Vernads'koho NAN Ukraïny, Instytut rukopysu (NBU im. V. I. Vernads'koho NAN Ukraïny, IR)*), ф. II, spr. 1615, ark. 1-2, spr. 1706-1862, ark. 9, 54-54zv., 232, 352-352zv.).

³⁹ Филарет, *Историко-статистическое описание Харьковской епархии*, Отд. II (Москва, 1857), 68. (*Filaret, Istoriko-statisticheskoe opisaniye Khar'kovskoi eparkhii*, Otd. II (Moscow, 1857), 68).

⁴⁰ Практика призначення "прутських емігрантів" на старшинство в Україні викликала неабияке роздратування місцевої української старшини. Утім, з плином часу балканські вихідці родичались з українською правлячою верствою і входили в український простір. Так, скажімо, гадяцький полковник Михайло Милорадович одружився з донькою генерального осавула Степана Бутовича, його син від першого шлюбу Степан Милорадович узяв за дружину дочку генерального осавула Михайла Гамалії, а своїх доньок видав за сина чернігівського полковника і наказного гетьмана Семена Полуботка та нащадка переяславських полковників і генеральних старшин – Андрія Горленка. Так само і брат Михайла Милорадовича – Гавр (до речі, успадкував від першого полковницький уряд у Гадячі) доводився сватом генеральному судді Якимові Горленку. Ширше див., Віктор Горобець, "Старшина

Такий алгоритм здобуття старшинства – навіть без хоч би формального дотримання процедури виборів, а лише через публікацію сенатських чи іменних царських указів – був доступним і для окремих вихідців з України: Григорія Шишкевича, Петра Назаренка, Федора Лісовського, Павла Ждановича, Семена Соболевського та інших. При цьому номінанти не обов'язково мали якісь вагомі заслуги перед Військом Запорозьким, натомість вони “хоча би малую службу государю показали” та зуміли знайти впливових патронів в оточенні царя. Переважно йшлося про “верную службу [...] в случае измены нам, великому государю, бывшего гетмана Мазепы.”⁴¹ Стосовно ж служби у Війську Запорозькому то тут їх успіхи не були настільки очевидними. Так, наприклад, Шишкевич перед тим, як стати сотником, служив цирульником в Андрія Войнаровського, небожа Івана Мазепи. А Лісовський престижний сотницький уряд у Новгород-Сіверському обійняв у статусі попа-розстриги. Причому, вчинені ним службові зловживання та навіть кримінальні злочини під час перебування на кафедрі гадяцького протопопа за інших обставин мали всі шанси увінчатися суворим судовим вироким.⁴²

Звичайно ж, зважаючи на пануючі в петровські часи тенденції розвитку уявлень про царську владу, коли на зміну московській ідеології дорадчості та “патримоніальної взаємодії” царя та народу приходить поняття абсолютної, не обмеженої християнськими традиціями влади як чистого насильства,⁴³ в очах Москви подібного роду соціальні ліфти в Гетьманаті не виглядали шокує. Дослідники навіть знайшли вповні переконливе пояснення фактам нагородження царем після полтавської перемоги 1709 р. боярськими чинами своїх “дураков” (блазнів) – як своєрідний спосіб приниження прибічників “честі боярської” й боярської думи як такої.⁴⁴ Цікаво, що чи не найбільш епатажні кадрові інтервенції царя в українській автономії – того ж цирульника Шишкевича чи розстриги Лісовського – випадають якраз на середину 1710-х років, тобто час, коли Петро I, жалуючи І. О. Голіцина боярським чином, в указі від 14 жовтня 1715 р. зазначає, що та честь йому надається “за службу жены его [...] светлейшей княгини.”⁴⁵ “Служби” ж “светлейшей княгини” Анастасії Петрівни Голіциної полягали в тому, що вона була наближеною “шутихой” цариці Катерини і під час блазенських “соборів” Петра I грала роль “князь-ігумені.”⁴⁶ Можливо, в контексті такого сприйняття “служби” й “честі”

Гетьманщини: неслужбовий вимір службової кар'єри провідної соціальної верстви,” *Український історичний журнал*, 4 (2012), 52-66. (Viktor Horobets, “Starshyna Het'manshchyny: nesluzhbovyi vymir sluzhbovoi kar'ieri providnoi sotsialnoi verstvy,” *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4 (2012), 52-66).

⁴¹ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 353, арк. 3. (TsDIAUK, f. 51, op. 3, spr. 353, ark. 3); НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України, IP, ф. VIII, спр. 232, арк. 44. (TsDIAUK, f. 51, op. 3, spr. 353, ark. 3; NBU im. V. I. Vernads'koho NAN Ukrainy, IR, f. VIII, spr. 232, ark. 44).

⁴² Віктор Горобець, *Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні. Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715-1722* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2016), 46-56. (Viktor Horobets, *Konflikt i vlada v rann'omodernii Ukraini. Sotnyk novhorod-siver'skyi proty het'mana Viis'ka Zaporoz'koho, 1715-1722* (Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2016), 46-56).

⁴³ Коллманн, *Преступление и наказание*, 415. (Kollmann, *Prestuplenie i nakazanie*, 415).

⁴⁴ Евгений В. Анисимов, “Верхи русского общества начала петровской эпохи,” *Правящая элита Русского государства IX - начала XVIII вв.* (Санкт-Петербург: Дмитрий Буланін, 2006), 470-497. (Evgenii V. Anisimov, “Verhi russkogo obshchestva nachala petrovskoy epokhi,” *Pravyashchaya elita Russkogo gosudarstva IX - nachala XVIII vv.* (St. Petersburg: Dmitrii Bulanin, 2006), 470-497).

⁴⁵ Цит за. Андрей В. Захаров, “Государев двор’ и ‘царедворцы’ Петра I: проблемы терминологии и реконструкции службы,” *Правящие элиты и дворянство России во время и после петровских реформ (1682-1750)* (Москва: РОССПЭН, 2013), 29. (Andrei V. Zakharov, “Gosudarev dvor” i “tsaredvortsy” Petra I: problemy terminologii i rekonstruktsii sluzhby,” *Praviashchie elity i dvorianstvo Rossii vo vremia i posle petrovskikh reform (1682-1750)* (Moscow: ROSSPEN, 2013), 29).

⁴⁶ Ibid., 29, прим. 2. (prim. 2).

виборні посади полковника чи сотника Війська Запорозького в очах царя не меншою мірою, аніж боярські чини, виглядали як рудименти попередньої епохи, що потребували публічного приниження та заперечення того пієтету, який традиційно їх оточував.

І це, варто наголосити, неабияк контрастувало з тим ставленням до засад вільної елекції, який козацька еліта артикулювала в "Пактах й Конституціях законів і вольностей Війська Запорозького" 1710 р., де проблема кадрового забезпечення Гетьманату отримала доволі чітке, комплексне правове вирішення саме в контексті гарантування непорушності права козацького товариства обирати старшину вільними голосами.⁴⁷ У документі зокрема констатувалось, що "всякіє на людей бѣдныхъ тяжести, утыски и здырства походятъ найбарзѣй от властолюбныхъ накупневъ, которіи, не фундуючися на заслугахъ своихъ, а прагнучи несытою пожадливостю для приватного своего пожитку урядовъ войсковыхъ и посполитыхъ, прелщаютъ срдце гетманское коррупціями и оными тыскаются без волного избранія, над слушност и право," й, аби уникнути цих утисків і здирств на майбутнє, "всеконечнѣ" конституювалось: "лечъ всегда якъ войсковые, такъ и посполитые урядники мѣють быти волными голосами, особливе зась полковники, обираны, а по избранію владзою гетманскою потверживаны [...] Тоє жъ право должны будуть и полковники заховати и не постановляти без волного избранія цѣлой сотнѣ, сотниковъ и иныхъ урядниковъ."⁴⁸

"На их место... выберите людей добрых, которые... желали быть коллегии"

Чи не найбільш масштабним і, що головне, системним втручання імперського центру в царину кадрових призначень в автономії мало місце у часи функціонування на теренах України російської владної структури – Малоросійської колегії (1722-1727). Запровадивши колегію – згідно риторики маніфесту від 16 травня 1722 р. – "не для чего иного, токмо для того, дабы малороссийский народ ни от кого как несправедливыми судами, так и от старшины налогами утесняем не был,"⁴⁹ по смерті Скоропадського (початок липня 1722 р.) Петро I став розглядати її як владний орган, покликаний замінити інститут виборних гетьманів. Відтак проведення нових гетьманських виборів імператор не дозволив, а колегії доручив розпочати процес перебирання гетьманських владних прерогатив.⁵⁰

Уявлення про механізми такої трансформації дає аналіз листування імператора із сенаторами, що мало місце наприкінці липня 1722 р. Зокрема, в листі до імператора, в якому йшлося про порушене генеральною старшиною клопотання з приводу гетьманських виборів, сенатори пропонували оголосити Війську Запорозькому, що

⁴⁷ Авторське бачення проблеми див., Віктор Горобець, "Устроєва модель Гетьманату за Конституцією 1710 року: чи існували внутрішні підстави для реалізації проекту?," *Пилип Орлик: життя, політика, тексти* (Київ: НаУКМА, 2011), 234-248. (Viktor Horobets, "Ustroieva model' Het'manatu za Konstytutsiieiu 1710 roku: chy isnuvaly vnutrishni pidstavy dlia realizatsii proektu?" *Pylyp Orlyk: zhyttia, polityka, teksty* (Kyiv: NaUKMA, 2011), 234-248).

⁴⁸ Валерій Смолій, ред., "Пакти і Конституції" Української козацької держави (Львів: Світ, 2011), 107, 109. (Valerii Smolii, red., "Pakty i Konstytutsii" *Ukrainskoi kozats'koï derzhavy* (Lviv: Svit, 2011), 107, 109).

⁴⁹ *Источники малороссийской истории*, ч. 2, 322. (Istochniki malorossiyskoi istorii, ch. 2, 322).

⁵⁰ Віктор Горобець, *Присмерк Гетьманщини*, 113-114, 171-180. (Viktor Horobets, *Prysmerek Het'manshchyny*, 113-114, 171-180).

вибори начебто відкладено до повернення з походу монарха: “И таким образом никакого сомнения им не будет, и может то тако до воли Его Императорского Величества остаться.”⁵¹ При цьому “воля” Петра I полягала в тому, аби ліквідувати інститут гетьманства загалом. В контексті реалізації цього бажання імперський центр ігнорує прохання української сторони щодо дозволу на проведення нових гетьманських виборів, а сенатори тим часом видають розпорядження, яким забороняють визнавати за Павлом Полуботком, обраним старшиною до проведення нових виборів наказним (тимчасовим) гетьманом, право послуговуватись цим титулом: “в листах черниговского полковника наказным гетманом не писать, а писать черниговский полковник.”⁵² Наступним кроком на шляху ліквідації інституту гетьманства стає імператорський указ від 23 червня 1723 р., який під страхом суворого покарання забороняв навіть порушувати клопотання про нові вибори.⁵³ Власне саме порушення цього указу стало формальною підставою для ув’язнення в Петропавлівській фортеці Петербургу наказного гетьмана Полуботка, миргородського полковника Данила Апостола та ще понад 20 козацьких старшин.⁵⁴

Водночас із середини 1722 р. розпочинається реалізація програми системної заміни виборних козацьких старшин призначеними указами царя урядовцями з числа офіцерів російської армії на полковому рівні. Технологія перебирання владних повноважень передбачала реалізацію проекту в два етапи. На першому етапі в полкові центри Гетьманату призначались російські офіцери в статусі комендантів і вони перебрали на себе лише незначну частину повноважень полковника, зосередившись головним чином на питанні налагодження дієвого контролю за діяльністю полкової влади. А вже на другому, за умови створення сприятливих умов і формування відповідної суспільної думки, планувалось ліквідувати інститут виборних полковників, передавши всю повноту влади до рук колишніх комендантів. Реалізуючи задумане, комендантів було призначено до Полтави, Чернігова, Стародубу і Переяслава. Сенатська ухвала від 12 липня 1722 р., якою було власне санкціоновано запровадження інституту комендантів, наголошувала на тимчасовому характері владних повноважень коменданта (“до определения полковничества”), анонсує їх розширення в майбутньому, коли вони замінять виборних полковників.⁵⁵

У контексті реалізації цієї програми варто розглядати й відправку Петром I в Україну наприкінці 1723 – початку 1724 років місії Олександра Румянцева. Головне завдання Румянцева було пов’язано з розслідуванням опозиційної діяльності наказного гетьмана Павла Полуботка. Однак крім слідчих дій довірений особі імператора доручалось провести широкомасштабну чистку старшинського корпусу Гетьманату. У наказі Румянцеву йшлося про негайне звільнення з урядів усіх старшин, які викликали підозри щодо лояльності трону та призначення “на их место [...] людей добрых, которые к нынешнему их делу (опозиційній діяльності наказного гетьмана Полуботка. – Авт.) не приставали и желали быть коллегии.”⁵⁶ Водночас Румянецев мав розвідувати, “склонны ли обыватели к тому (призначенню російських офіцерів на

⁵¹ Сергей М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, т. 18, (Москва: Мысль, 1993), 827. (Sergei M. Solov'ev, *Istoriia Rossii s drevneishikh времен*, t. 18, (Moscow: Mysl', 1993), 827).

⁵² Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 248, оп. 29, д. 1759, л. 146. (Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv drevnikh aktov (RGADA), f. 248, op. 29, d. 1759, l. 146).

⁵³ РГАДА, ф. 9, оп. 2, д. 32, л. 28. (RGADA, f. 9, op. 2, d. 32, l. 28).

⁵⁴ Віктор Горобець, *Присмерк Гетьманщини*, 154-156, 157-158. (Horobets, *Prysmerek Het'manshchyny*, 154-156, 157-158).

⁵⁵ РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1760, л. 71, 91. (RGADA, f. 248, op. 29, d. 1760, l. 71, 91).

⁵⁶ Цит. за, Сергей М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, т. 18, 835. (Sergei M. Solov'ev, *Istoriia Rossii s drevneishikh времен*, t. 18, 835).

полковництво в Україну. – Авт.), и буде усмотриш, что они великороссийских просить хотят, то их обнадежь." У тих же полках, жителі яких "неусмотрят к великороссийским полковникам склонности, о том умолчатъ."⁵⁷

Реалізуючи накази імператора, Румянцев провів кардинальні "зачистки" прибічників ідеї збереження автономії в Стародубському, Ніжинському, Полтавському, Гадяцькому, Переяславському та Миргородському полках, де від урядів було відсторонено "повних" і "наказних" полковників, полкову старшину, а на їх місце саме призначено розпорядженням Румянцева, без хоч би формального дотримання виборних процедур "доброхотів" імператора. Загалом за неповний місяць відбулося 20 призначень на старшинські уряди, причому 12 з них було здійснено "на место" підозрілих урядовців.⁵⁸ Найбільш резонансними з-поміж них стали відставки миргородського полковника Данила Апостола, наказного стародубського полковника Івана Чорнолуцького, гадяцького полкового судді Григорія Грабянки.

Стосовно ж переміщення російських комендантів на полковницькі уряди автономії, то ця практика утвердилась лише в переважно суміжних з великоросійськими провінціями, північних полках Гетьманату – в Стародубі, Ніжині та Чернігові, де традиції виборності старшини й перед цим шанувались значно менше, аніж у південних полках Лівобережжя.⁵⁹ Та й то призначені у такий спосіб полковники часто-густо виявлялись не на висоті покладених на них сподівань. Як скаржився імператору на початку 1728 р. Данило Апостол, призначений на полковництво в Україну російський офіцер Михайло Хрущов "не толко до правления полковничой должности и до произвождения добрых в полку порядков не есть способен."⁶⁰

Тим не менше, на середину 1720-х років, крім російських офіцерів у Стародубському, Ніжинському та Чернігівському полках, призначені центральною владою серби і "волохи" займали уряди в Гадячі, Києві та Переяславі, а російський комендант Полтавського гарнізону Іван Чичерін виконував водночас і функції полтавського полковника. До того ж полковництво в Прилуках обіймав Гнат Галаган, пожалуваний на старшинство царем за надану ним допомогу в здобутті Запорозької Січі в травні 1709 р. Відтак з наявних у Гетьманаті десяти полків лише в Миргородському і Лубенському полку уряди очолювали старшини, котрі здобули владу в ході виборів (та й то миргородський полковник Данило Апостол, як уже зауважувалось раніше, за наказом Петра I перебував в ув'язненні).⁶¹

Хоч і не настільки радикальні, але все ж доволі принципові зміни відбуваються в цей час і на рівні сотенної старшини та другорядних урядів полкової адміністрації, де

⁵⁷ РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1761, л. 675-675 об. (RGADA, f. 248, op. 29, d. 1761, l. 675-675 ob.).

⁵⁸ Підраховано за, РГАДА, ф. 9, оп. 4, д. 92, л. 475-475 об. (RGADA, f. 9, op. 4, d. 92, l. 475-475 ob.).

⁵⁹ Скажімо, якщо в суміжних з великоросійськими провінціями північних полках Гетьманату при заповненні полковницьких вакансій значну вагу мала позиція гетьманського уряду й старшини подовгу утримували владу у своїх руках, то в Полтавському полку в другій половині XVII ст. перевибори відбувались приблизно кожних два роки (іноді й кілька разів на рік) і вплив гетьмана на їх перебіг та результати були мінімальними. Див., Віктор Горобець, "Полковник Війська Запорозького: право вільної елекції в світлі козацьких традицій, розпорядчих приписів і політичних реалій," *Українська держава другої половини XVII-XVIII ст.: політика, суспільство, культура* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2014), 106-111. (Viktor Horobets', "Polkovnyk Viis'ka Zaporoz'koho: pravo vilnoi elektsii v svitli kozats'kykh tradytsii, rozporiadchych prypysiv i politychnykh realiï," *Ukrains'ka derzhava druhoi polovyny XVII-XVIII st.: polityka, suspilstvo, kul'tura* (Kyiv: Instytut istoriï Ukraïny NAN Ukraïny, 2014), 106-111).

⁶⁰ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 541, арк. 45. (TsDIAUK, f. 51, op. 3, t. 1, spr. 541, ark. 45).

⁶¹ РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1761, л. 676-692. (RGADA, f. 248, op. 29, d. 1761, l. 676-692); Віктор Горобець, *Присмерк Гетьманщини*, 224-225. (Horobets, *Prysmerek Het'manshchyny*, 224-225).

завичай самоврядні практики зберігали свою актуальність навіть в умовах чинності каральної за змістом “Ординації Війська Запорозького” 1638 р. Показово, що ініціатива кадрових призначень і на цьому, нижчому, рівні адміністрування належала переважно центральним органам влади – Кабінету Його Імператорської Величності, Сенату, Таємній верховній раді. Нерідко Генеральна військова канцелярія та, навіть, локалізована в Україні російська владна інституція – Малоросійська колегія довідувалися про заміщення старшинських вакансій уже постфактум, після ухвалення відповідного рішення імперським центром.⁶²

Ще однією характерною рисою кадрової політики імперської влади в Гетьманаті в цей час стає ігнорування прохань місцевих товариств щодо призначення повноправних старшин, натомість передача управлінських функцій в руки старшин “наказних,” тобто виконуючих обов’язки. Згідно з інформацією, що містилася в переданій 1726 р. Малоросійською колегією у Сенат доповідній записці, буквально у всіх полках Гетьманату бракувало повноправних старшин. Зокрема, у Чернігівському полку вакантними були аж 9 сотенних урядів, в Гадяцькому і Ніжинському полках – по 6. Загалом же налічувалось 36 вакансій сотенного рівня.⁶³ Не набагато ліпшою була ситуація і на рівні полкового управління. Зрозуміло, така велика кількість вакансій посилювала розлад державного організму Гетьманату, на що промовисто вказує хоч би той факт, що, наприклад, стародубський полковник Ілля Пашков 1726 р. доручив полковому сотнику Степану Галецькому одночасно виконувати функціональні обов’язки аж трьох посадових осіб полкового рангу – обозного, судді та осавула,⁶⁴ що відверто дисонувало з місцевими практиками урядування, а також негативно позначалось на ефективності управління. Відтак і президент Малоросійської колегії бригадир Степан Вельямінов був змушений просити Сенат негайне виправити становище.⁶⁵

“Выбрать по прежнему гетмана и старшину”?

Ліквідація урядом Петра II Малоросійської колегії та реставрація інституту гетьманства 1727 р. викликали неабиякий прилив ентузіазму в українській автономії. З усіх полків від імені старшини, рядових козаків, міщан, духовенства, посполитих на адресу Петру I надсилались листи зі словами вдячності за “монарші милості” та із запевненням “за те вірно служити, не щадя останньої каплі крови.”⁶⁶ Спостерігаючи за всією цією ейфорією, представники імператора в Україні навіть пропонували на певний час зняти на кордонах Гетьманату прикордонні застави. Адже за їхньою інформацією втікачі з Лівобережної України на Правобережжя, дізнавшись про закриття Малоросійської колегії та відновлення гетьманства, мали наміри повернутися у свої домівки, натомість “полские владелцы, которые отсель переходящими владели и брали с них десятину, ныне то отложили, посыла о гетмане и сами некоторые из ближних мест от рубежа выезжают.”⁶⁷

⁶² ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 114, арк. 1–10. (TsDIAUK, f. 53, op. 2, spr. 114, ark. 1–10).

⁶³ Підраховано за, РГАДА. Ф. 248, оп. 29, д. 1761. л. 676–692. (RGADA, f. 248, op. 29, d. 1761, l. 676–692).

⁶⁴ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 489, арк. 8–13. (TsDIAUK, f. 51, op. 3, spr. 489, ark. 8–13).

⁶⁵ РГАДА, ф. 9, оп. 4, д. 92. л. 475 об. (RGADA, f. 9, op. 4, d. 92, l. 475 ob).

⁶⁶ РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1780, л. 26–53. (RGADA, f. 248, op. 29, d. 1780, l. 26–53); Іван Джиджора, *Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки* (Київ: Історична секція ВУАН, 1930), 130. (Ivan Dzhydzhora, *Ukraine v pershiy polovyni XVIII viku. Rozvidky i zamitky* (Kyiv: Istorychna sektsi VUAN, 1930), 130).

⁶⁷ РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1780, л. 158, 280. (RGADA, f. 248, op. 29, d. 1780, l. 158, 280).

Неабиякі сподівання в контексті реставрації гетьманства українська сторона плекала і щодо реанімування засад виборності. Новообраний очільник Гетьманату Данило Апостол, добиваючись від імператора відновлення виборчих начал в автономії, обґрунтовував доцільність такого кроку тим, що "определены указами старшины, в надежду того, что без указа отставлены не будут, делают подкомандным обиды, налагают неизносимыя тяжести [...] когда ж вольными голосами во власть хто произведен будет, то опасаясь, дабы оной не лишился, содержатимет доброе и безобидливое обхождение и, доволен будучи власною оседлостью своею, подкомандным своим жадного не будет чинит отягощения."⁶⁸

Утім, імперський центр, досягнувши в часи Петра I вражаючих успіхів у справі підпорядкування царини кадрової політики Гетьманату своєму впливу, не мав наміру від них відмовлятися. Й уже за фасадом пишно проведених із дотриманням традиційного ритуалу гетьманських виборів 1727 р. виразно проступали обриси жорстко керованої з центру моделі виборної процедури. Так, ухваливши 20 червня 1727 р. рішення "О бытии в Малой России гетмана и генеральной старшины по прежнему" та оголосивши "о бытии при гетману" в якості міністра таємного радника Федора Наумова, місяцем пізніше Іноземна колегія за дорученням Верховної таємної ради підготувала "особливые секретные пункты" Наумову,⁶⁹ які ідею виборності повністю нівелювали. Зокрема, в них було зазначено, що оприлюднені обіцянки Петра II повернути Війську Запорозькому право "выбрать по прежнему гетмана и старшину" були написані лише "для лица." Насправді ж імператор виказав "соизволение быть гетманом миргородскому полковнику Данилу Апостолу." Виходячи з цього, Наумов мав після прибуття до Глухова і "обяви о сем указу (стосовно проведення гетьманських виборів. – Авт.) и разослав для объявления того ж по полкам, смотреть и разведывать еволь Данила Апостола в гетманы народ будет избирать." Якщо ж міністру стане відомо, що "некоторые из того народа о ином ком намерение имели в гетманы обирает, в таком случае ему [...] того предостерегать и путь к тому предуготовить, чтоб, конечно, ево, Данила Апостола, а не иного кого в гетманы народ избрал." Якщо ж він не зуміє в цьому переконати виборців, наказувалось "то собрание под каким пристойным претекстом остановить и писать Е. И. В. в Коллегию иностранных дел."⁷⁰

Однак застосовувати екстремальні сценарії таємному раднику не довелось – Данило Апостол користувався заслуженим авторитетом серед старшини і козацького товариства, тож елекція 1 жовтня 1727 р. відбулась без ексцесів. Будучи переконаним прибічником ідеї українського автономізму (що серед іншого підтверджує і його взяття під варту з наказу Румянцева на початку 1724 р.) гетьман зумів добитися включення в норми "Решительного указу" Петра II 1728 р. дозволу на відновлення виборних процедур при заміщенні старшинських вакансій в автономії. Щоправда, реставрація виборних начал мала відбутись не в алгоритмі норм, чинних у другій половині XVII – початку XVIII ст., а у версії, що її конститував указ Петра I 1715 р., і до того ж з певними новими обмеженнями. Так, при заміщенні вакансій генеральної старшини та полковників в Україні обиралися лише "кандидатов человека по два и по три," з числа котрих "в те генеральне чины и в полковники по представлению

⁶⁸ Цит. за, Борис Крупницький, *Гетьман Данило Апостол і його доба* (Київ: Україна, 2004), 115. (Borys Krupnyts'kyi, *Het'man Danylo Apostol i yoho doba* (Kyiv: Ukraina, 2004), 115).

⁶⁹ РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1780, л. 92–96. (RGADA, f. 248, op. 29, d. 1780, l. 92–96); *Сборник Императорского русского исторического общества*, 63 (1888), 270, 779. (*Sbornik Imperatorskogo russkogo istoricheskogo obshchestva*, 63 (1888), 270, 779).

⁷⁰ РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1780, л. 97–102. (RGADA, f. 248, op. 29, d. 1780, l. 97–102).

гетманському [...] указом ЕИВ определены будут.”⁷¹ Тобто повноваження гетьмана концентрувались лише на рівні старшини сотенної та полкової, але за винятком, власне, самого полковницького уряду.

Користуючись з цього значною мірою обмеженого права, Апостол навіть поширив його дію на призначення минулих років, ініціювавши створення комісії, покликаної переглянути всі кадрові рішення часів функціонування Малоросійської колегії. У разі виявлення старшин, котрі отримали уряд в порушення процедури виборів, останні мали підтвердити своє право зберегти уряд через проходження відповідних виборних процедур. При цьому процедура полягала не у формальному підтвердженні права на владу діючого, але нелегітимного через нехтування виборних начал, старшини, а наданню виборцям права обрати, згідно норм указу 1715 р., 2-3 претендентів на старшинство, з числа котрих гетьман спільно з офіційним представником імператора й мали номінувати найдостойнішого на уряд. Вельми показово, що вже апріорі до числа нелегітимних старшин гетьманський уряд зарахував усіх тих, кого призначили на уряди Румянцев і Малоросійська колегія.⁷²

“Произвестъ [...] в настоящие сотники без выборов”

Формально норми “Решительного указу” 1728 р. залишились чинними й після того, як по смерті Апостола (січень 1734 р.) уряд Анни Іоанівни за прикладом Петра I не дозволив проведення нових гетьманських виборів, а всю повноту влади передав так званому “Правлінню гетьманського уряду” на чолі з “малоросійським правителем.”⁷³ Але фактично за відсутності інституту гетьманства можливості імперського центру в царині кадрових призначень в автономії суттєво посилились. Набуває поширення практика ігнорування процедури виборів на альтернативній основі та, відповідно, прямого призначення на старшинство – чи то за указами центральної влади, чи то інститутів її місцевого представництва. При цьому, що цікаво, в офіційних документах щодо того чи іншого призначення нерідко фігурують прямі вказівки імперської влади “произвестъ [...] в настоящие сотники без выборов (виділено мною. – Авт.) на первое порожнее сотничое место.”⁷⁴

Важливою передумовою таких призначень, зрозуміло, виступають не заслуги перед Військом Запорозьким, а наявність виданих представниками імперської влади (переважно військової) службових “аттестатів.”⁷⁵ Не менш значимими, аніж військова доблесть у складі російської армії, виступає й служба при імператорському дворі. Яким чином колишні придворні потрапляли у владу автономії промовисто демонструє епістолярна активність з цього приводу канцлера Г. І. Головкина. Так, наприклад, 3 грудня 1730 р. він адресує гетьману Апостолу лист з інформацією, що “один из малоросіян Александр Брежинский чрез несколько лѣтъ был при дворѣ Их Величеств служителем и за ево службу надлежит ему учинить такое награждение, от чего бы он довольство мог имѣть.” Не віддаючи на розсуд гетьмана пошуки хлібного місця для свого клієнта, Головкин конкретно вказував, “дабы он, гетман, велѣл его

⁷¹ Цит. за, Крупницький, *Гетьман Данило Апостол*, 114. (Krupnyts'kyi, *Het'man Danylo Apostol*), 114.

⁷² *Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та укр. права XVII—XVIII вв.*, 107. (Zbirka materialiv do istorii Livoberezhnoi Ukraïny ta ukr. prava XVII—XVIII vv., 107).

⁷³ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України, ІР, ф. II, спр.1706-1862, арк.17-19. (NBU im. V. I. Vernadskoho NAN Ukraïny, IR, f. II, spr. 1706-1862, ark. 17-19).

⁷⁴ ЦДІАУК, ф.108, оп.2, спр. 33. Арк. 37, 101. (TsDIAUK, f. 108, op.2, spr. 33, ark. 37, 101).

⁷⁵ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України, ІР, ф. I, спр. 57325-57343, арк.101. (NBU im. V. I. Vernadskoho NAN Ukraïny, IR, f. I, spr. 57325-57343, ark. 101).

опредѣлѣть в Черниговскому полку сотником в Березинскую сотню, в которой недавно определѣн из молодых незаслуженный человекъ.”⁷⁶ На неабияку важливість особисто для канцлера вирішення цього питання вказує й застереження, що “по определѣнию оното Брежинского в тое Березенскую сотню сотником” Апостол має “надлежащим порядком ево графа увѣдомить.”⁷⁷ Більше того, одночасно з листом до українського гетьмана він відправляє лист і російському міністру при гетьманському уряді князю О. І. Шаховському, в якому інформує про своє прохання/доручення Апостолу, але також і наказує, “дабы он, генерал лейтенант в том ему Брежинскому вспоминал, чтоб гетман неотрицательно сіе здѣлал и в тое Березенскую сотню ево Брежинского надлежащим порядком сотником отправил.”⁷⁸

Протегування Головкіним інтересів Брежинського, а також цілого ряду клієнтів з Балкан не були явищами унікальними в стосунках імперії з автономією. Кілька років по тому, наприклад, донька Петра І Єлизавета просила гетьмана Апостола “по своей к нам благосклонности” за якогось Олексія Яблоновського, котрий служив при дворі царівни, а по виході у відставку претендував на сотництво в Гетьманаті.⁷⁹ Генерал Йоган-Бернгард Вейсбах клопотався перед владою автономії у справі “чоловіка состоянія доброго” Павла Миницького, котрий, на його думку, був “сотнического чина достоин.”⁸⁰ Князь Григорій Волконський (котрий, до слова, не мав жодного стосунку до справ автономії) просив царського резидента при гетьманському дворі Федора Протасєва виявити “свое милосердіе к погарскому сотнику Галецкому в ево нуждах и правде.”⁸¹ А кілька років по тому вже молодший брат фельдмаршала Бориса Петровича Шереметева, Володимир Петрович Шереметєв, клопотався в інтересах цього ж Галецького перед Скоропадським: “упрошаю с стороны сотника погарского пана Галецкого... дабы за памяństwo брата моего покойного и за мое прошение содержался в милостивом презрении.”⁸²

Аналізуючи стратегії кар’єрного зростання представників старшинської корпорації, мимоволі звертаєш увагу на особливий службовий аванс у Гетьманаті, що його таїла в собі служба півчим, особливо, коли мова йшла про придворну півчу капелу Санкт-Петербурга. Так, в іменному списку козацької старшини 1751 р. як джерело легітимації влади зустрічаємо не лише згадки про потрапляння на старшинство “по аттестату генерал-фельдмаршала фон Лессі”⁸³ або ж за службу “камор лакеем Высочайшого ЕІВ двору,”⁸⁴ але й – “в наборе ЕІВ двору певчим.”⁸⁵ Або ж упродовж 1727-1738 років в Новгород-Сіверському сотникує Василь Христичевський, котрий мало того, що перед тим, як обійняти сотницький уряд, був зовсім не пов’язаний з козацькою службою, а служив придворним півчим у царській столиці, так ще й з перших днів свого перебування на уряді відразу ж відзначився “побоями и

⁷⁶ Ibid., ф. II, спр. 1706–1862, арк. 228. (f. II, spr. 1706-1862, ark. 228).

⁷⁷ Ibid., арк. 228. (ark. 228).

⁷⁸ Ibid., арк. 228 зв. (ark. 228 zv).

⁷⁹ Ibid., ф. XIV, спр. 78, арк. 4. (f. XIV, spr. 78, ark. 4).

⁸⁰ Александр Лазаревский, *Описание старой Малороссии*, т. 3 (Київ: Тип. К. Н. Милевского, 1902), 308. (Aleksandr Lazarevskii, *Opisanie staroi Malorossii*, t. 3 (Kyiv: Tip. K. N. Milevskogo, 1902), 308).

⁸¹ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України, ІР, ф. II, спр. 1706–1862, арк. 260. (NBU ім. V. I. Vernadskoho NAN Ukrainy, IR, f. II, spr. 1706-1862, ark. 260).

⁸² Ibid.

⁸³ Ibid., ф. I, спр. 57325-57343, арк. 101. (f. I, spr. 57325-57343, ark. 101).

⁸⁴ Ibid., арк. 63. (ark. 63).

⁸⁵ Ibid., арк. 51. (ark. 51).

грабительствами и протчими обидами.”⁸⁶ 1730 р. пристарілий півчий “при комнате” Катерини I Матвій Подальський клопотався перед Головнім про призначення його відразу полковим суддею Лубенського полку.⁸⁷ 1744 р. імператриця Єлизавета Петрівна віддає наказ тогочасному “малоросійському правителю” генерал-лейтенанту І. І. Бібікову пожалувати “певчаго Фому Петрова, за его при дворе нашей вселюбезнейшей государини матери Императрицы Екатерины Алексеевны и при нас довговременныя службы, в Стародубский полк в сотники Новгородка Северскаго.” І це навіть при тому, що вказаний уряд не був вакантним – “бывшаго по ныне в той сотне сотника [...] перевести в другое место.”⁸⁸ Двома роками пізніше генеральний хорунжий Микола Ханенко занотував: “Пожалован пѣвчій Кирило Иванович Коченевскій именным указом сотником лохвицким.”⁸⁹

Загалом же перелік успішних службових кар’єр колишніх придворних півчих, лакеїв, цирюльників та подібних їм за своїми соціо-служилими характеристиками осіб, котрі починаючи з 1710-х років масово посідали старшинські уряди в українській автономії, набагато ширший. Як і, власне, тих вихідців з козацького війська, котрі здобули старшинство тим не менш не за сукупність заслуг перед гетьманською владою і місцевими корпораціями та не в результаті пройдених ними традиційних виборчих процедур, а лише завдяки вчасно засвідченій перед імператором власній лояльності або ж протекції чільних представників імперської влади чи впливових царедворців.

Зважаючи на масовий характер таких практик, вельми відчутними були і їхні наслідки. Адже якщо раніше заявка на службовий аванс формувалась передовсім лицарськими звितягами претендента й повагою до нього товариства – “всеу войску [...] жичливый и в делах рыцарских взятый,”⁹⁰ “в Войску Запорозком заслужонный, годный и до делностей рыцерскихъ способный муж,”⁹¹ “заслужонный в Войску Запорозком товарищ и справный человек [...]”⁹² якo человек розумный, уметиметь з вами подлуг порадку призвоитого обходится,”⁹³ то тепер визначальними ставали “его к нам, великому государю, верная служба”⁹³ або ж наявність високопоставлених покровителів при імперському дворі. Наслідки ж впровадження таких трендів проявлялись не лише у деформації традиційної політичної культури козацтва й занепаді такого важливого її засадничого імперативу як вільного обрання старшини всіх рівнів. Нові практики творили нові моделі владних відносин у Гетьманаті, в яких помітно нівелювались вибудовані на самоврядних традиціях організаційні засади функціонування автономії, а місцеві владні центри стрімко втрачали свій попередній вплив.

⁸⁶ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 153б, арк. 38. (TsDIAUK, f. 51, op.3, spr. 153-b, ark.38); Александр Лазаревский, *Описание старой Малороссии*, т. 1 (Киев: Тип. К. Н. Милевского, 1888), 206–207. (Aleksandr Lazarevskii, *Opisanie staroi Malorossii*, t. 1 (Kyiv: Tip. K. N. Milevskogo, 1888), 206–207).

⁸⁷ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України, ІР, ф. ІІ, спр.1699, арк.1-2. (NBU im. V. I. Vernadskoho NAN Ukraine, IR, f. II, spr. 1699, ark. 1-2).

⁸⁸ Лазаревский, *Описание старой Малороссии*, т. 1. (Lazarevskii, *Opisanie staroy Malorossii*, t. 1, 208).

⁸⁹ Николай Ханенко, “Дневник генерального хорунжого,” *Киевская старина*, 4 (1886), 286. (Nikolai Hanenko, “Dnevnik generalnogo horunzhogo,” *Kievskaiia starina*, 4 (1886), 286).

⁹⁰ *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России*, изд. Комиссией для разбора древних актов, 1 (Киев, 1911), 28. (*Sbornik statey i materialov po istorii Iugo-Zapadnoi Rossii*, izd. Komissiei dlia razbora drevnikh aktov, 1 (Kyiv, 1911), 28).

⁹¹ *Універсали українських гетьманів*, 734. (*Universalu ukrains'kykh het'maniv*, 734).

⁹² Ibid., 769.

⁹³ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 353, арк.3. (TsDIAUK, f. 51, op.3, spr. 353, ark.3).

Друга реставрація гетьманства 1650 р. і прихід до влади Кирила Розумовського відмічені спробами повернення в адміністративні практики Гетьманату засад вільної елекції. Принаймні, в джерелах, що стосуються початкового етапу гетьманування Розумовського, зустрічаємо чітко артикульовані посили стосовно цього. Зокрема, переконливий приклад прагнення гетьманського уряду впорядкувати царину кадрової політики у відповідності з буквою і духом засад вільної елекції – звісно, в межах дії указів 1715 та 1728 рр. – демонструє позиція офіційного Глухова в розв'язанні 1750 р. конфліктної справи чернігівського полковника Івана Божича з товариством Білоуської сотні щодо виборів/призначення білоуського сотника. Заперечуючи нав'язування полковником на сотництво свого протеже, гетьман сформулював бачення правильної моделі старшинської елекції таким чином: "Згідно з попереднім військовим звичаєм в чини сотничі обиралися вільними голосами люди заслужені й у невірності не підозрілі, і за атестатом полковника, полкової старшини і сотників подавалися до гетьмана для визначення."⁹⁴ Відштовхуючись від цієї моделі, універсалом від 6 вересня 1751 р. Розумовським наказував "згідно з попереднім військовим звичаєм" провести в Білоуській сотні вибори й обрати "вільними голосами із людей заслужених і не запідозрених у невірності 2-х або 3-х кандидатів," після чого представити кандидатури місцевому полковнику, котрий, "зібравши полкову старшину й сотників, усіх разом отих кандидатів особисто повинні засвідчити, про службу кожного і гідність," і вже після цього – "для остаточного вирішення до нас прислати." В універсалі наголошувалось, що запропонований алгоритм стосувався не лише конкретних виборів старшого в Білоуській сотні Чернігівського полку, але й мав визначати порядок виборів усієї козацької старшини в Гетьманаті – "та й надалі на вакантні місця серед полкової і сотенної старшини обирати згідно з вище написаним."⁹⁵

А ось у другій половині урядування Розумовського в адміністративних практиках Гетьманату дедалі частіше помічаємо випадки призначень на старшинські уряди без проведення виборів, а волею гетьманського уряду. Прикладом саме такого алгоритму заміщення старшинської вакансії може слугувати призначення Розумовським Павла Рогуля на сотника козелецького в березні 1757 р. Як можна довідатись з гетьманського універсалу від 22 березня 1757 р., Рогуля, прослуживши військовим канцеляристом в Генеральній військовій канцелярії та Генеральному військовому суді п'ятнадцять років, 29 листопада 1756 р. подав на ім'я Розумовського прохання "о достоинствѣ его чыном асаулства полкового кievского на вакансѣ состоявшего."⁹⁶ Своє подання військовий канцелярист супроводив атестатом, "данном ему з суда Генералного за руками присудствующих," в якому було "показано яко оной войсковой канцелярист Павел Ругол при томъ Генералном судѣ поручаемые ему дѣла і комісіях отпралял со всяким прилежаниемъ і ревностей, безы малѣйшаго порока," та в якому містилася рекомендація Генеральної військової канцелярії "о достоинствѣ одного Руголя того чына асаулства полкового."⁹⁷ Виданий в Генеральній військовій канцелярії та Генеральному військовому суді службовий атестат військовий канцелярист доповнив інформацією і про славу службу його предків: "дедѣ де его и отецъ, имѣя жителство свое в малороссійскомъ Кіевскомъ полку высокославному всероссійскому Ея

⁹⁴ Олексій Путро, *Гетьман Кирило Розумовський і його доба: з історії українського державотворення XVIII ст.* (Київ: ДАККиМ, 2008), 52. (Oleksii Putro, *Het'man Kyrylo Rozumovs'kyi i yoho doba: z istorii ukrains'koho derzhavotvorennia XVIII st.* (Kyiv: DAKKiM, 2008), 52).

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ ЦДІАУК, ф. 63, спр. 63, арк. 3. (TsDIAUK, f. 63, spr. 63, ark. 3).

⁹⁷ Ibid., арк. 3зв. (ark. 3zv).

Імператорського Величства престолу по должности своей козачей многочисленныя по смерти свою вѣрно и радетельно отбывал службы, в разныхъ многих военных бывал походахъ, з поляхъ де отецъ в походѣ і умре,” зауваживши при цьому, що саме “ревнуя предкамъ своимъ,” “поручаєміє ему по должности дѣла ісправлял со всяким прилѣжаннем і ревностях, вѣрно, радетельно і без імалійшого пороку, такъ как вѣрному Ея Імператорського Величства рабу прінадлежитъ.”⁹⁸ Однак поки претендент збирав необхідні атестати, київський полковник Юхим Дараган запропонував гетьману, а той погодився, аби “на оное асаулство полковое кіевское [...] первым асаулом полковым вторым асаулъ Шумъ, а на его мѣсто второго асаула полкового сотникъ козелецкий Барановский.” Зважаючи ж на те, що після призначення Стефана Барановського другим полковим осавулом звільнився уряд козалецького сотника, гетьман – “по данной нам от Ея Імператорського Величства власти” – самочинно заповнив наявну вакансію кандидатурою Павла Руголя. Відразу ж по цьому в Глухові Руголя було “на верной Ея Імператорскому Величеству службѣ к присяги приведено,” а, відтак, полковій і сотенній старшині Київського полку нічого більше не залишалось, як о “опредѣленіи” Розумовського “вѣдать” і “прізнавать его Павла Руголя настоящим козалецким сотником,” а “Козалецкой сотнѣ сотенная старшина і атаманя со всѣмъ товариствомъ отдавали ему яко командиру своему должную честь і повиновение.”⁹⁹ За такого алгоритму заміщення вакансії сотенного рівня роль місцевого козацького товариства зводилась лише до того, аби “за объявленнем сего нашего унѣверсала” прибути на організоване Київською полковою канцелярією зібрання сотні, на якому полкова старшина мала “корогов оной Козалецкой сотнѣ при собраніи той же сотнѣ старшини и казаковъ ему сотнику Руголю” вручити і тим самим “уряд поручитъ.”¹⁰⁰

Як іронію долі можна сприймати той факт, що відновлення засад вільної елекції в Гетьманаті відбулось уже після остаточної ліквідації Катериною II інституту гетьманства 1764 р., коли Петербург у такий спосіб забажав продемонструвати ефективність і справедливість місцевої імперської влади в колишній автономії. Утім, такий стан справ тривав недовго, і вже 1767 р. президент Малоросійської колегії П. О. Румянцев розпорядився “не дозволять нигде сотенных старшин выбирать самим сельским казакам, как до сего чинилось,” натомість підбором кандидатів на

⁹⁸ Ibid., арк 3. (ark 3). Апеляція до славної служби предків – батька й діда кандидата – є вельми показовою для практик Гетьманату, особливо другої третини XVIII ст. У цей час у службових атестах старшини як аргумент для посідання того чи іншого уряду нерідко значаться наступні “заслуги” претендентів: – “по отцу своему в бунчуковых товаришах бывшему,” “за службы отчима його бывшего писаря полкового,” “за службы отца сотника,” “за службы деда і отца в сотничому чину бывших,” “по діду своему в значковых товаришах бывшему.” Ширше див., Віктор Горобець, “Старшина Гетьманщини: неслужбовий вимір службової кар’єри провідної соціальної верстви,” 58-61. (Viktor Horobets, “Starshyna Het’manshchyny,” nesluzhbovyi vymir sluzhbovoi kariery providnoi sotsialnoi verstvy,” 58-61). На той час в Україні вже сформувалося чимало династій, в яких влада передавалася від батька до сина впродовж кількох поколінь. Так, наприклад, Борзненську сотню в 1654–1773 рр. утримували Забіли, Мглинську в 1669–1732 рр. – Єсимонтовські, Топальську в 1669–1782 рр. – Рубці, Лохвицьку в 1679–1727 рр. – Гамалії, Олишківську в 1680–1773 рр. – Шрамченки, Городиську в 1687–1766 рр. – Петровські, Ічнянську в 1687– 1752 рр. – Стороженки, Срібнянську в 1688–1755 рр. – Троцини, Варвинську в 1689–1763 рр. – Тарнавські, Шептаківську в 1692–1777 рр. – Манківські, Дівицьку в 1694–1767 рр. – Селецькі, Хорольську в 1701–1760 рр. – Родзянки, Конотопську в 1707–1750 рр. – Костенецькі. – Див., Олександр Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба* (Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто: Місіонер, 2001), 116. (Oleksander Ohloblyn, *Het’man Ivan Mazepa ta yoho doba* (New York; Kyiv; Lviv; Paris; Toronto: Misioner, 2001), 116).

⁹⁹ ЦДІАУК, ф. 63, спр. 63, арк. 33в. (TsDIAUK, f. 63, spr. 63, ark. 33v).

¹⁰⁰ Ibid., арк.4. (ark.4).

сотницькі уряди відтепер мала перейматися винятково полкова влада, право ж остаточного відбору і призначення сотників на уряди Румянцев залишив собі.¹⁰¹

Загалом же варто відзначити, що політична культура козацтва, представлена як у звичаєвих практиках, так і політичних деклараціях козацької еліти, передбачала шанобливе ставлення до права вільної елекції козацької старшини всіх рівнів, яке, власне, значною мірою й формувало сенс такої важливої засадничої лексеми політичної культури козацької спільноти як "старожитні права і вольності." Реагуючи на таке шанобливе ставлення козацтва до засад вільної елекції, московська правляча династія аж до самого кінця існування української автономії так і не наважилось відкрито його ліквідувати. Утім, починаючи вже з вчиненої восени 1659 р. ревізії договору гетьмана Богдана Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем 1654 р. чинились енергійні спроби налагодити дієвий контроль за процесом обрання на старшинство, конституювати певні обмеження щодо кандидатур на заміщення вакансій і позбавлення влади, передовсім з огляду на рівень їхньої лояльності до династії Романових. Особливо активними й системними дії російського керівництва у цій царині стають уже після переходу гетьмана Івана Мазепи на бік шведського короля Карла XII восени 1708 р. Масштабне ж втручання імперської влади у царину кадрової політики гетьманського уряду не лише спричиняло занепад такого засадничого імперативу політичної культури козацтва як права вільного обрання старшини всіх рівнів, а й виступало важливим чинником процесу цілеспрямованого згортання імперською владою меж української автономії та асиміляції її державних порядків до загальноімперських зразків. Адже приведені у владу без дотримання традиційних виборних процедур старшини, джерело своєї легітимності вбачали вже не в козацькому товаристві і, навіть, не в гетьмані, а в государі та його придворних. Відтак саме на їхні інтереси вони орієнтувалися при виконанні своїх службових обов'язків й відверто толерували згортання меж автономії та асиміляцію її устрою до загальноімперських зразків, що стало реальністю вже у другій половині XVIII ст. в контексті реалізації положень маніфесту Катерини II про ліквідацію в Україні інституту гетьманства 1764 р.

¹⁰¹ Александр Лазаревский, *Описание старой Малороссии*, т. 3, 277–278. (Lazarevskii, *Opisanie staroi Malorossii*, t. 3, 277–278); Путро, *Гетьман Кирило Розумовський*, 142. (Putro, *Het'man Kyrylo Rozumovs'kyi*, 142).

Малоросійські “Табелі про ранги” XVIII ст.: форми й практики

Олексій Сокирко

Київський національний університет ім.Т.Шевченка

Little Russian "Tables of Ranks" of the Eighteenth Century: Forms and Practices

Oleksii Sokyрко

Taras Shevchenko National University of Kyiv

sag@univ.kiev.ua

Abstract:

At the beginning of the eighteenth century, the military and political elite (“starshyna”) of the Cossack Hetmanate confronted a new series of threats from Imperial Russia, which sought to redefine the nature of its relations with the autonomous “Little Russian” polity. Cossack officials attempted to maintain their status, political influence, and wealth in the face of Peter I’s efforts to prohibit the election of the hetman and to control appointments and distribution of lands, in the process transforming themselves into landlords (“new nobility”). After Peter’s death, the starshyna demanded that the Russian government equalize their status with that of the other imperial officers and officials. To that end, Cossack officials drafted and tried to approve three Ukrainian counterparts (1742, 1756, 1762) to Peter I’s “Table of Ranks” (1722). These projects reflected the actual practices of career promotion and seniority in the Cossack corporation. In the future, they became one of the arguments in the Cossack elite’s struggle to obtain the rights of the Imperial Russian nobility.

Keywords:

Cossack Hetmanate, Little Russia, starshyna, Russian Empire, Peter I, Table of Ranks

В середині XVII ст. козацтво в Україні, що почало претендувати на права привілейованого стану й політичне представництво в Речі Посполитій, підняло велике повстання в ході якого домоглося широкої територіальної автономії в польсько-литовській співдружності. Її існування започаткував Зборівський трактат 1649 р., що передавав до рук козаків — Війська Запорозького — владу над трьома

воеводствами (Київським, Брацлавським і Чернігівським).¹ Цей результат спричинив дуже важливі зміни всередині самого козацтва, як соціальної спільноти: з відносно невеликої соціо-професійної групи воно почало перетворюватися на стан, який посів привілейовані позиції в суспільстві, замінивши собою шляхту. В середовищі козацтва пришвидшилися процеси формування власної верхівки — старшини.

Процес формування козацької еліти був дуже складним і суперечливим, розтягнувшись до кінця XVII ст.² Головними донорами нового політичного класу стали одразу декілька спільнот: військові командири реєстрових козаків, лідери щойно показаних повстанців (вихідці з міщанського, селянського та священницького середовища), а також руська православна шляхта, котра перейшла на бік повсталих. До кінця століття старшина перетворилася на відносно гомогенну спільноту, остаточно монополізувавши за собою право на політичне керівництво Гетьманщиною, зосередивши в своїх руках значні економічні ресурси й поступово відтіснивши від влади решту рядового козацтва.

На рубежі XVII - XVIII ст. старшина ще не була закритою спільнотою, але вже з'явилися тенденції до замикання доступу до її лав представників інших станів. Членство в старшинській корпорації поступово стає спадковим привілеєм родин, котрі в кількох поколіннях посідали військові, адміністративні чи судові уряди в Гетьманщині й володіли спадковими земельними маєтностями. Видимим маркером

¹ Детальніше про устрій політичний та адміністративний устрій Гетьманщини (Війська Запорозького): Віктор Горобець, *Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2009). (Viktor Horobets, *Vlada ta sotsium Het'manatu. Doslidzhennia z politychnoi ta sotsial'noi istorii rann'omodernoï Ukraïny* (Kyiv: Instytut istoriï Ukraïny NAN Ukraïny, 2009)); Олександр Гуржій, *Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право* (Київ: Основи, 1996). (Oleksandr Hurzhii, *Ukrains'ka kozats'ka derzhava v druhii polovyni XVII—XVIII st.: kordony, naseleennia, pravo* (Kyiv: Osnovy, 1996)); Вадим Дядиченко, *Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.* (Київ: Видавництво АН УРСР, 1959). (Vadym Diadychenko, *Narysy suspil'no-politychnoho ustroiu Livoberezhnoï Ukraïny kintsia XVII – pochatku XVIII st.* (Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR, 1959)); Leo Okinshevich, *Ukrainian Society and Government, 1648–178* (Munich: Ukrainian Free University, 1978); Віра Панашенко, *Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.)* (Київ: Інститут історії України НАН України, 1997). (Vira Panashenko, *Polkove upravlinnia v Ukraïni (seredyna XVII – XVIII st.)* (Kyiv: Instytut istoriï Ukraïny NAN Ukraïny, 1997)); В. Смолій, ред., *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII-XVIII ст., кн. 1-2* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2018). (V. Smolii, red., *Ukrains'kyi Het'manat: narysy istoriï natsional'noho derzhavotvorennia XVII-XVIII st., kn. 1-2* (Kyiv: Instytut istoriï Ukraïny NAN Ukraïny, 2018)).

² Зенон Когут, “Проблеми дослідження української еліти Гетьманщини (1650-1830)” в Зенон Когут, *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*, пер. зангл. С. Грачової. (Київ: Критика, 2004), 27-45. (Zenon Kohut, “Problemy doslidzhennia ukrains'koï elity Het'manshhyny (1650-1830)” v Zenon Kohut, *Korinnia identychnosti. Studii z rann'omodernoï ta modernoï istoriï Ukraïny*, per. z anhl. S. Grachovoi (Kyiv: Krytyka, 2004), 27-45); Володимир Кривошея, *Козацька еліта Гетьманщини* (Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України, 2008). (Volodymyr Kryvosheia, *Kozats'ka elita Het'manshhyny* (Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. Kurasa NAN Ukraïny, 2008)); В'ячеслав Липинський, *Твори, архів, студії. Твори: Том 2: Участь Шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького* (Філадельфія, 1980). (V'acheslav Lypyn's'kyi, *Tvory, akhiv, studii. Tvory: Tom 2: Uchast' Shliakhty u Velykomu ukrains'komu povstanni pid provodom het'mana Bohdana Khmel'nyts'koho* (Philadelphia, 1980)); Лев Окиншевич, *Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII – XVIII ст.* (Мюнхен: Заграва, 1948). (Lev Okinshevych, *Znachne viis'kove tovarystvo v Ukraïni-Het'manshchyni XVII – XVIII st.* (Munich: Zahrava, 1948)); Віра Панашенко, *Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.)* (Київ: Інститут історії України НАН України, 1995). (Vira Panashenko, *Sotsial'na elita Het'manshhyny (druha polovyna XVII – XVIII st.)* (Kyiv: Instytut istoriï Ukraïny NAN Ukraïny, 1995)).

“аристократизації” козацької знаті стає поява титулів “знатних військових товаришів,” якими наділялися представники старовинних родів, представники яких не обіймали посад в адміністрації чи армії. Козацька верхівка послідовно засвоювала та відтворювала елементи ідентичності та соціальної репрезентації річпосполитської шляхти — гербову традицію та базовану на ній генеалогічну пам’ять, перехресні шлюби у власному середовищі (“рівні з рівними”), люксовий стиль життя й побуту, зростали її культурні та освітні запити.³ Паралельно тривало формування політичних міфологем, котрі мали обґрунтовувати виключність старшин, яко представників “козацького народу” та їх панування в Малій Росії — Гетьманщині. Найбільш відомою з них став “хозарський міф” походження козаків від прадавнього племені “козарів” (хозарів), котрі вірною службою київським і литовським князям, польським королям і московським царям вибороли собі одвічне право на владу й вищість над “народом малоросійським” і землями, на яких він оселився.⁴

XVIII ст. принесло нові політичні та соціальні реалії, котрі поставили перед козацькою верхівкою нові проблеми, часом загрожуючи її привілейоване становище й владні права. Очевидно, що найбільшим потрясінням для Гетьманщини та її еліти цього періоду була спроба розриву з російською протекцією, здійснена гетьманом Іваном Мазепою в 1708-1709 рр. Владний табір козацької держави поділився на дві нерівні частини, більша яких, під тиском зовнішніх обставин, мусила лишатися по бік російського царя. Велика кількість давніх козацьких родів поплатилася за це

³ Олександр Грушевський, “З побуту старшини XVIII в.,” *Науковий збірник за рік 1926* (Київ: ДВУ, 1926), 124-131. (Oleksandr Hrushevs'kyi, “Z pobutu starshyny XVIII v.,” *Naukovyi zbirnyk za rik 1926* (Kyiv: DVU, 1926): 124-131); Олена Дзюба, *Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини)* (Київ: Інститут історії України, 2012). (Olena Dziuba, *Pryvatne zhyttia kozats'koï starshyny XVIII st. (na materialakh epistoliaranoi spadshchyny)* (Kyiv: Instytut istoriï Ukraïny NAN Ukraïny, 2012)); Тетяна Таїрова-Яковлева, *Повсякдення дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини*, переклад з рос. Тетяни Кришталовської (Київ: Кліо, 2017). (Tetiana Tairova-Iakovleva, *Povsiakdennia dozvillia i tradytsii kozats'koï elity Het'manshchyny*, pereklad z ros. Tetiany Kryshchalovs'koï (Kyiv: Klio, 2017)).

⁴ Про політичну культуру та ідеологеми: Зенон Когут, “Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво” в Когут, *Коріння ідентичності*, 80-101. (Kohut, “Rozvytok malorosiis'koï samosvidomosty i ukraïns'ke natsional'ne budivnytstvo” v Kohut, *Korinnia identychnosti*, 80-101); Олексій Кресін, *Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття* (Київ: НАН України, 2001). (Oleksii Kresin, *Polityko-pravova spadshchyna ukraïns'koï politychnoi emihratsii pershoï polovyny XVIII stolittia* (Kyiv: Natsional'na akademiia nauk Ukraïny, 2001)); Katarzyna Losson, “Komu miła całość Ojczyzny.” *Swidomość i aspiracje polityczne kancelistów kozackich (1670-1720)* (Warsaw: Neriton, 2013); Frank E. Sysyn, “Fatherland in Early Eighteenth-Century Ukrainian Political Culture,” in *Mazepa e Il Suo Tempo. Storia, Cultura, Società*, ed., Giovanna Siedina (Alessandria: dell'Orso, 2004), 39-53; Teresa Chynczewska-Hennel, “The National Consciousness of Ukrainian Nobles and Cossacks from the End of the Sixteenth to the Mid-Seventeenth Century,” *Harvard Ukrainian Studies* 10:3/4 (1986): 377-92; Татьяна Таирова, “Отечество” в представлениях украинской казацкой старшины конца XVII-начала XVIII веков,” *Journal of Ukrainian Studies*, vol. 33-34 (2008-2009): 453-458. (Tat'iana Tairova, “Otechestvo” v predstavleniiakh ukraïnskoï kazatskoï starshiny kontsa XVII-nachala XVIII vekov,” *Journal of Ukrainian Studies*, vol. 33-34 (2008-2009): 453-458); Борис Флоря, “Формирование новой социальной элиты украинского общества (вторая половина XVII – первая треть XVIII века) и два ее идеолога,” *Славяноведение* 2 (2014): 25-46. (Boris Floria, “Formirovanie novoi sotsial'noi elity ukraïnskogo obshchestva (vtoraia polovina XVII – perviaia tret' XVIII veka) i dva ee ideologa,” *Slavianovedenie* 2 (2014): 25-46); Наталя Яковенко, “Господарі вітчизни: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію та обов’язки влади (до початку XVIII ст.),” в Наталя Яковенко, *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI - XVIII століття* (Київ: Laurus, 2012), 397-426. (Natalia Iakovenko, “Hospodari vitchyzny”: uiavlennia kozats'koï ta tserkovnoi elity Het'manatu pro pryrodu, reprezentatsiiu ta obov'iazky vlady (do pochatku XVIII st.),” v Natalia Iakovenko, *Dzerkala identychnosti. Doslidzhennia z istorii uiavlenn' ta idei v Ukraïni XVI - XVIII stolittia* (Kyiv: Laurus, 2012), 397-426).

головою, статками й кар’єрами, а решта була змушена миритися із підозрілим ставленням й недовірною з боку російської влади. З іншої сторони, за влучним спостереженням Пола Бушковича, зміна характеру стосунків між Москвою й Військом Запорозьким виявилася, в першу чергу в кризі довіри до гетьманської форми правління й не призвела до повного демонтажу політичної автономії України та її еліти.⁵ Як буде продемонстровано нижче, навпаки, ця криза дуже посприяла зміцненню й внутрішній інтеграції козацької верхівки, її форм самоорганізації, ідеології та владних позицій. Іншою проблемою в становищі старшини, котра була своєрідним спадком попередніх епох, була невпорядкованість її юридичного становища, відсутність чітко регламентованої структури військової та цивільної адміністрації, служба в яких була підставою привілеїв й належності до старшинської касты. Це створювало зручні приводи для зовнішнього втручання в життя спільноти з боку московської влади, а з іншого боку, робило нестабільною спільноту зсередини, лишаючи нерозв’язаними питання ієрархії, старшинства, правил кар’єрного просування й відповідних прав в середовищі самої старшини.

В нашому дослідженні ми спробуємо простежити, як за допомогою встановлення й впорядкування внутрішньої ієрархії старшина намагалася протистояти цим загрозам і водночас, зміцнювати свою спільноту завдяки новим інструментам конструювання соціального статусу — чиновним ієрархіям, зафіксованим в спеціальних документах (ми умовно називатимемо їх “табелями про ранги”), що подавали формалізований порядок старшинських урядів Гетьманщини.

Табелі старшинських чинів, що здебільшого були продуктом творчості самих козацьких старшин, відносно добре були відомі різним поколінням істориків, що вивчали еліту Гетьманщини, або ж її владні інститути, але ніколи не були об’єктом спеціального вивчення. “Класи” старшинських посад в армії, адміністрації чи судочинстві, які присвоювалися табелями, лише згадувалися дослідниками в контексті змін статусу різних груп старшини (генеральної, полкової чи сотенної), чи то появи нових інституцій (наприклад, урядів генеральних підскарбіїв, гродських, земських і підкоморських судів).⁶ Втім, автори жодним чином не коментувала самі “табелі,” ніби зберігаючи мовчазну згоду з приводу того, що вони були мертвонародженою буквою закону, котрим старшина лише прагнула утвердити свою вищість і внутрішню ієрархію, але так до кінця й спромоглася зробити цього.⁷

Аби з’ясувати роль і значення цих документів, їх вплив на процес кристалізації старшинської еліти ми спробуємо з’ясувати: 1) контекст і обставини появи перших козацьких табелів про ранги; 2) причини й характер змін, котрих вони зазнавали; 3) питання про їх дієвість в повсякденній урядовій практиці Гетьманщини.

⁵ Пол Бушкович, “Последствия Полтавы: местная автономия в Российской империи при Петре I” в *Русский Сборник: Россия и Война: Международный научный сборник в честь 75-летия Брюса Меннинга* (Москва: Модест Колеров, 2018), т. XXVI: 92-121. (Paul Bushkovich, “Posledstviia Poltavu: mestnaia avtonomiia v Rossiiskoi imperii pri Petre I” v *Russkii Sbornik: Rossiia i Voina: Mezhdunarodnyi nauchnyi sbornik v chest’ 75-letii Briusa Menninga* (Moscow: Modest Kolerov, 2018), т. XXVI: 92-121).

⁶ Перші згадки про класи козацьких чинів в ранній історіографії з’являються в трактаті “О Малороссии. О древних обычаях малороссийских, о чинах и должностях, о службе воинской и гражданской, о чинах и должностях по алфавиту” Василя Ломиковського (1808): *Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским*, ред. и примеч. Александра Лазаревского (Киев: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1894). (*Slovar’ malorusskoi stariny, sostavlennyi v 1808 g. V. Ia. Lomikovskim*, red. i primech. Aleksandra Lazarevskogo (Kyiv: Tip. G. Korchak-Novitskogo, 1894).

⁷ Показово, що, наприклад, Табель 1742 р., долучена до “Прав за якими судяться малоросійський народ” (1743), не була проаналізована найретельнішими дослідниками цієї пам’ятки (О. Кістяківський, А. Яковлів, К. Вислобоков).

Хронологічні межі дослідження логічно обмежуються часом появи першої табелі в 1734 р. та останньої в 1762 р., що в часі майже співпало з ліквідацією інституту гетьманської влади після якого змагання козацької знаті за свої права й статус перейшли до нової фази.

З'ясування ролі, котру грали практики урядового старшинства та чиновництва старшини, насправді виходять за рамки прикладної актуальності. По-перше, не слід забувати, що сам феномен формування еліти Гетьманщини був явищем *sui generis* на тлі еліт тогочасної Європи, котрі були вже сформованими спільнотами з багатовіковою історією, усталеною структурою, практиками й традиціями. Отже, перед нами постає ще один алгоритм кристалізації політичного класу, його замикання й відсепарування від решти соціальних спільнот. Український контекст також дає можливість прослідкувати, в який спосіб на ці процеси впливала новопостала Російська імперія, що буде цікавим з точки зору порівняння взаємин абсолютистських монархій із соціальними елітами в інших регіонах. По-друге, ієрархічні практики козацької старшини не пішли в минуле разом із автономією Гетьманщини наприкінці XVIII ст., а стали важливою складовою групової ідентичності її еліти й аргументом у боротьбі за отримання дворянства вже в наступному XIX ст.⁸

Козацька страшина, як спільнота

Очевидно, що перш ніж говорити про ієрархії страшинських урядів Гетьманщини, варто подати бодай загальний їх огляд і характеристику. Владна піраміда Війська Запорозького сформувалася в результаті синтезу традицій реєстрового і зпорозького козацтва й під впливом нових реалій у часі виникнення козацької автономії в 1648 р. Її вищу сходинку посідав гетьман, уряд якого до першої чверті XVIII ст. формально залишався виборним, будучи фактичним володарем Гетьманщини. Мали широкі повноваження також уряди генеральних старшин, котрі товаришували гетьману в довоєнний час — генерального писаря, генерального обозного і генеральних осавулів та суддів, генеральних бунчужного та хорунжого.⁹ Зміни відбулися й на решті шаблів державно-військового управління.

⁸ Про це детальніше: Александра Ефименко, “Малорусское дворянство и его судьба” в Александра Ефименко, *Южная Русь. Очерки, исследования и заметки* (Санкт-Петербург: Книгопечатия Шмидт, 1905), т. 1: 145-200. (Aleksandra Efimenko, “Malorusskoe dvorianstvo i ego sud'ba” v Aleksandra Efimenko, *Iuzhnaia Rus'. Ocherki, issledovaniia i zametki* (St. Petersburg: Knigopечatiia Shmidt, 1905), t. 1: 145-200); Зенон Когут, *Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830* (Київ: Основи, 1996). (Zenon Kohut, *Rosiis'kyi tsentralizm i ukraïns'ka avtonomiia: Likvidatsiia Het'manshchyny, 1760-1830* (Kyiv: Osnovy, 1996)); його ж, “Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в українське дворянство” в Когут, *Коріння ідентичності*, 46-79. (*idem*, “Ukrains'ka elita u XVIII stolitti ta ii intehratsiia v ukrains'ke dvorianstvo” v Kohut, *Korinnia identychnosty*, 46-79); Дмитрій Миллер, *Очерки из истории юридического быта старой Малороссии. Превращение малорусской старшины в дворянство* (Киев, 1897). (Dmitrii Miller, *Ocherki iz istorii iuridicheskogo byta staroi Malorossii. Prevrashchenie malorusskoi starshiny v dvorianstvo* (Kyiv, 1897)).

⁹ Віктор Горобець, *Влада та соціум Гетьманату*, 25-29, 37-51. (Horobets, *Vlada ta sotsium Het'manatu*, 5-29, 37-51); Лев Окіншевич, “Генеральна Старшина на Лівобережній Україні XVII-XVIII вв.” в *Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та вкраїнського права*, вип. 2 (Київ: Українська Академія Наук, 1926). (Lev Okinshevych, “Heneral'na Starshyna na Livoberezhnii Ukraïni XVII-XVIII vv.” v *Pratsi Komisii dlia vyuchuvannia istorii zakhidno-rus'koho ta vkrains'koho prava*, vyp. 2 (Kyiv: Ukraïns'ka Akademia Nauk, 1926)); George Gajecy, *The Cossack Administration of the Hetmanate* (Cambridge, MA.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1978), vol.2: 651-677.

Так, козацькі полковники в ході повстання окрім, військових повноважень, набули функцій цивільних адміністраторів своїх регіонів, так само за рахунок додавання адміністративних функцій розширилися повноваження сотників (керівників адміністративних одиниць, на які поділялися полки) та сотенних старшин.¹⁰ Окрім розширення компетенцій власне військових урядовців, було створено також нові відомства для управління цивільною сферою — Генеральну військову канцелярію та Генеральний військовий суд, а вже у XVIII ст. — Генеральну скарбову канцелярію та Генеральну лічильну комісію.¹¹ При більшості генеральних старшин — міністрів часом утворилися власні канцелярські відомства, які на полковому та сотенному рівні також дублювалися відповідними канцеляріями з власними штатами службовців.¹²

В другій половині XVII ст. козацькі гетьмани, прагнучи унезалежитися від мінливих політичних настроїв козацтва й впливу старшини, створюють наймані війська, котрі являють собою альтернативну армію, окрему від козацького війська, що фінансувалася з центрального бюджету, мала власну командну ієрархію, яка знаходилася під контролем гетьманів.¹³ Ще одним інститутом, яким володарі Гетьманщини намагалися посилити свій вплив, став гетьманський двір, очолюваний маршалком і господарем гетьманського двору, з відповідними штатами придворних чинів, дворянами й надвірною гвардією.¹⁴ Таким чином, до кінця XVII ст. владний апарат Гетьманщини являв собою доволі розгалужену систему відомств і установ із численним штатом службовців, кількість яких мала стабільну тенденцію до зростання.

В умовах Руїни, коли через інтенсивні воєнні дії, втрати в старшинському корпусі треба було швидко поповнювати, кадровим резервом стає знатне військо

¹⁰ Михайл Слабченко, *Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк)* (Одесса: Типография “Техник”, 1909), 43-101. (Mikhail Slabchenko, *Malorusskii polk v administrativnom otnoshenii (Istoriko-iuridicheskii ocherk)* (Odesa: Tipografiia “Tekhnik”, 1909), 43-101).

¹¹ Дядиченко, *Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України*, 102-125. (Diadychenko, *Narysy suspil'no-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukraïny*, 102-125); Віра Панашенко, “З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія” в *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво* (Київ: Інститут історії України НАН України, 1998), 252-276. (Vira Panashenko, “Z istoriï natsional'nykh derzhavnykh instytutstsi: Heneral'na viis'kova kantseliariia” v *Natsional'no-vyzvol'na viina ukraïns'koho narodu seredyny XVII stolittia: polityka, ideolohiia, viis'kove mystetstvo* (Kyiv: Instytut istoriï Ukraïny NAN Ukraïny, 1998), 252-276).

¹² Дядиченко, *Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України*, 281-312. (Diadychenko, *Narysy suspil'no-politychnoho ustroyu Livoberezhnoi Ukraïny*, 281-312); Слабченко, *Малорусский полк*, 126-144. (Slabchenko, *Malorusskii polk*, 126-144).

¹³ Олексій Сокирко, *Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр.* (Київ: Темпора, 2006). (Oleksii Sokyрко, *Lytsari druhooho sortu. Naimane viis'ko Livoberezhnoi Het'manshchyny 1669-1726 rr.* (Kyiv: Tempora, 2006)).

¹⁴ Ольга Васильєва, “Гетьманські дворяни й слуги наприкінці XVII – у першій третині XVIII ст.: порівняльний аналіз,” *Гілея*, вип. 66 (2012): 44-49; її ж. “До структури управлінського апарату гетьманського двору: дозорці та старости гетьманських маєтностей (1687 – 1734 рр.)” в *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*, вип.16 (2009): 20-24. (Ol'ha Vasyli'eva, “Het'mans'ki dvoriany i sluhu naprykintsi XVII – u pershii tretyni XVIII st.: porivnial'nyi analiz,” *Hileya*, vyp. 66 (2012): 44-49; *eadem*, “Do struktury upravlins'koho aparatu het'mans'koho dvoru: dozortsi ta starosty het'mans'kykh maietnostei (1687 – 1734 rr.)” v *Aktual'ni problemy vitchyznianoï ta vsesvitn'oi istoriï: Zbirnyk naukovykh prats': Naukovi zapysky Rivnens'koho derzhavnoho humanitarnoho universytetu*, vyp.16 (2009): 20-24); Олексій Сокирко, *На варті булав. Надвірні війська українських гетьманів XVII–XVIII ст.* (Київ: Темпора, 2018). (Oleksii Sokyрко, *Na varti bulavy. Nadvirni viis'ka ukraïns'kykh het'maniv XVII–XVIII st.* (Kyiv: Tempora, 2018)).

товариство. Ближче до кінця XVII ст., із усталенням критеріїв належності до цієї групи та фіксацією її привілейованого становища, значне товариство починає виконувати допоміжну роль в управлінні військом, роботі адміністративних установ і судів, знаходячись у юрисдикції гетьманів та полковників.¹⁵ На початку XVIII ст. в аморфній масі значного товариства виокремилися дві групи, що відрізнялися своїм статусом і юрисдикцією – бунчукове та значкове товариство.¹⁶ Ці дві групи чітко відділялися від решти козацтва, оскільки їх представники часом не обіймали жодних посад в адміністрації чи армії, але мали підвищений статус, підпорядковуючись безпосередньо гетьманам (бунчукові товариші) або ж полковникам (значкові товариші). Звання бунчукових і значкових товаришів отримували як заслужені старшини, так і їхні діти, для яких це було трампліном для майбутньої кар'єри.¹⁷ В 40-х рр. XVIII ст. ця група поповнилася рангом військових товаришів, котрі займали проміжне становище між бунчуковими та значковими товаришами.¹⁸ Фактично, всі три ранги були відповідниками почесних титулів, котрими козацька еліта виокремлювала себе з-посеред звичайних козаків. Право надання титулів бунчукових товаришів початково належало гетьманам, а потім почергово переходило то до Генеральної військової канцелярії, то до Правління гетьманського уряду. На думку Ірини Кривошеї, маркером початку кристалізації цих рангів був початок їх обліку Генеральною військовою канцелярією, котра з часів Скоропадського почала вести відповідні реєстри, а з кінця 30 — початку 40-х рр., за російським зразком, видавати їм атестати.¹⁹

Формально, до початку XVIII ст. переважна більшість старшинських урядів, вищих до нижчих, була виборною. Виняток становили лише старшини найманих полків, придворні чини, бунчукові та значкові товариші, котрих номінували

¹⁵ Ірина Кривошея, *Неурядова старшина Української козацької держави (XVII-XVIII ст.), тт. 1-2* (Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2016). (Iryna Kryvosheia, *Neuriadova starshyna Ukraïns'koï kozats'koï derzhavy (XVII-XVIII st.), tt. 1-2.* (Bila Tserkva: Vydavets' O.Pshonkivs'kyi, 2016)); Віра Панашенко, “Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині” в *Істину встановлює суд історії: Збірник на пошану Федора Шевченка* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2004), т. 2: 291-347; її ж. “Знатне військо товариство Гетьманщини” в *Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI-XVIII століть* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2000), вип. 1: 397-418. (Vira Panashenko, “Bunchukovi, viis'kovi i znachkovi tovaryshi v Het'manshchyni” v *Istynu vstanovliuie sud istorii: Zbirnyk na poshanu Fedora Shevchenka* (Kyiv: Instytut istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 2004), t. 2: 291-347; eadem, “Znatne viis'kove tovarystvo Het'manshchyny” v *Ukraïna v Tsentral'no-Skhidnii levropi: Studii z istorii XI-XVIII stolit'* (Kyiv: Instytut istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 2000), vyp. 1: 397-418).

¹⁶ Ірина Кривошея, “Бунчукове товариство Гетьманщини в першій половині XVIII ст.: статус і чисельність” в *Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV-XVIII століть* (Суми: Сумський державний університет, 2015): 36-43. (Iryna Kryvosheia, “Bunchukove tovarystvo Het'manshchyny v pershii polovyni XVIII st.: status i chysel'nist'” v *Kozats'ki starozhytnosti Livoberezhzhia Dnipra XV-XVIII stolit'* (Sumy: Sums'kyi derzhavnyi universytet, 2015): 36-43).

¹⁷ Віра Панашенко, “Бунчукові товариші,” *Київська старовина*, №5 (1997): 24-40; її ж. “Значкові товариші” в *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку* (Київ: Інститут історії України НАНУ, 2000), вип. 7: 165-173. (Vira Panashenko, “Bunchukovi tovaryshi,” *Kyivs'ka starovyna*, 5 (1997): 24-40; eadem, “Znachkovi tovaryshi” v *Ukraïns'ka kozats'ka derzhava: vytoky ta shliakhy istorychnoho rozvytku* (Kyiv: Instytut istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 2000), vyp. 7: 165-173).

¹⁸ Ірина Кривошея, “Військове товариство на останньому етапі існування Української козацької держави (друга половина XVIII ст.),” *Уманська старовина* №1 (2016): 20-25. (Iryna Kryvosheia, “Viis'kove tovarystvo na ostann'omu etapi isnuvannia Ukraïns'koï kozats'koï derzhavy (druha polovyna XVIII st.),” *Umans'ka starovyna* 1 (2016): 20-25); Віра Панашенко, “Військові товариші,” *Київська старовина* № 3 (1998): 166-174. (Vira Panashenko, “Viis'kovi tovaryshi,” *Kyivs'ka starovyna* 3 (1998): 166-174).

¹⁹ Ірина Кривошея, *Неурядова старшина Української козацької держави (XVII-XVIII ст.)* т. 1: 120-121, 179-180. (Iryna Kryvosheia, *Neuriadova starshyna Ukraïns'koï kozats'koï derzhavy (XVII-XVIII st.),* т. 1: 120-121, 179-180).

гетьмани. В питаннях виборності співіснували дві антагоністичні тенденції, що яскраво проявилися одразу після Хмельниччини. Так, одна з них, що виростала з запорозької традиції, покликаючи на “старовинні звичаї,” практикувала повсякчасне переобрання старшин, зберігаючи їх залежність та обсяг влади від волі всього війська (“військового товариства”). Тоді як реєстрова традиція прагнула до заміщення урядів з тривалими каденціями, встановлення чіткіших повноважень і внутрішньої ієрархії урядників, а також правил просування службовими сходами. Наприкінці XVII ст. виборність козацьких урядників перетворилася на певну ритуалізовану процедуру, дотримання якої було, судячи з усього, факультативним.²⁰ Натомість намітилася тенденція до успадкування урядів (в обхід виборів) у найбільш впливових старшинських родах, котрі користувалися протекцією гетьманів або московських царів.²¹ В наступному столітті ця практика остаточно усталилася, хоча виборність й зберігатиме статус формального звичаю при визначенні кандидатів на посади.

Козацька старшина та Російська імперія

Політика невтручання Москви у внутрішні справи Гетьманщини почала зазнавати змін із початком XVIII ст., що стало особливо помітним під час Північної війни 1700-1721 рр. Найбільш серйозною проблемою, й водночас фактором консолідації козацької верхівки, стали спроби втручання російської влади в кадрову політику автономії. Перший такий прецедент стався у 1707 р., коли військовий канцелярист Іван Чарниш, користаючись із протекції російських вельмож, намагався отримати престижний уряд стародубського полковника в обхід гетьмана Мазепи.²² Авантюра Чарниша загрожувала порушити *status quo*, котрий гарнатував невтручання Росії у внутрішні справи Гетьманщини й викликав тривогу в середовищі старшини, хоча московські урядовці тоді не зважилися стати на бік свого протеже.

Втім, після мазепинського виступу, коли чимало прихильників гетьмана були змушені виїхати на еміграцію, або були заслані, практика прямого призначення

²⁰ Віктор Горобець, “Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями,” *Український історичний журнал* № 5 (2015): 70-76. (Viktor Horobets, “Pravo vil'noï eleksii polkovnyka Viis'ka Zaporoz'koho: kozats'ki tradytsii u vyprobuvanni impers'kymu novatsiiamy,” *Ukraïns'kyi istorychnyi zhurnal* 5 (2015): 70-76).

²¹ Ibid., 76-91; Віктор Горобець, “Старшина Гетьманщини: неслужбовий вимір службової кар'єри провідної соціальної верстви,” *Український історичний журнал* №4 (2012): 52-66. (Viktor Horobets, “Starshyna Het'manshchyny: nesluzhbovyi vymir sluzhbovoi kar'iery providnoi sotsial'noi verstvy,” *Ukraïns'kyi istorychnyi zhurnal* 4 (2012): 52-66); Слабченко, *Малорусский полк*, 65-66. (Slabchenko, *Malorusskii polk*, 65-66).

²² Кирилл Кочегаров, “Русское правительство и право гетмана И. С. Мазепы назначать казацких полковников Войска Запорожского: казус Ивана Черныша 1707 года,” *Славяноведение* №2 (2016): 29-40. (Kirill Kochegarov, “Russkoe pravitel'stvo i pravo getmana I. S. Mazepy naznachat' kazatskikh polkovnikov Voiska Zaporozhskogo: kazus Ivana Chernyshe 1707 goda,” *Slavianovedenie* 2 (2016): 29-40).

старшин царськими указами стала більш масовою.²³ Новоспечені старшини, номіновані Петром I (йдеться про новомлинського сотника Григорія Шишкевича,²⁴ воронезького сотника Потапа Назаренка та новгород-сіверського сотника Федора Лісовського),²⁵ хоч і походили з козацького стану, поводитися на своїх посадах свавільно часто порушуючи закон і норми моралі, не гребували хабарями, насильством, грабунками і переслідуванням своїх противників.²⁶ Як свідчать скарги сотнян і слідчих справ, відчуття безкарності й вищості “царських сотників” значною мірою ґрунтувалося на тому, що вони були призначені на посади волею вищого володаря, а не обрані козаками, як решта. Старшини, що почували себе під опікою й захистом царя, дозволяли собі ставати на прю навіть із гетьманами. Згаданий вище сотник Лісовський протягом трьох (!) років ігнорував укази Івана Скоропадського і не з’являвся на допити. Від свавільної поведінки сотників потерпали не лише прості козаки, але й сотенні старшини й навіть полковники. Поповзли чутки про те, що всі троє сотників, призначених царем, готують змову проти Скоропадського та його прихильників і відправили Петру донос на нього.

Слідом за сотниками, котрі були призначені на свої уряди по гарячих слідах розправ над прихильниками Мазепи восени 1708 — навесні 1709 рр., Петро I почав номінувати й на посади полковників. Їх так само діставали ті, хто виявив свою вірність і відданість. 1712 р. на київське полковництво було призначено Антіна Танського, колишнього компанійського полковника, котрий відмовився коритися

²³ Віктор Горобець, “Служба при дворі, ‘вірність монархові’ та покровительство царських сановників як аргументи при обранні на уряд сотника Війська Запорозького,” *Український історичний журнал* №3 (2020): 22-29. (Viktor Horobets, “Sluzhba pry dvori, ‘vyrnist’ monarkhovi’ ta pokrovytel’stvo tsars’kykh sanovnykiv iak argumenty pry obranni na uriad sotnyka Viis’ka Zaporoz’koho,” *Ukraïns’kyi istorychnyi zhurnal* 3 (2020): 22-29). При цьому, царський уряд боявся вдаватися до масової ротації старшин в умовах війни з Османською імперією 1710-1713 рр. у якій Гетьманщина стала однією з геополітичних ставок. До того ж, у Петербурзі погано орієнтувалися в розстановці сил і ступені лояльності козацького середовища. Див., Віктор Горобець, “Волимо царя східного...” *Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава* (Київ: Критика, 2007), 284-285. (Viktor Horobets, “Volymo tsaria skhidnoho...” *Ukraïns’kyi Het’manat ta rosiis’ka dynastiia do i pislia Pereiaslava* (Kyiv: Krytyka, 2007), 284-285); Сергей Соловьев, *История России с древнейших времен* Москва: АСТ; Харьков: Фолио, 2001), Кн. VIII (т. 15-16): 781. (Sergei Solov’ev, *Istoriia Rossii s drevneishikh vremen* (Moscow: AST; Khar’kov: Folio, 2001), Кн. VIII (т. 15-16): 781).

²⁴ Віктор Горобець, “Образ гонору царя і гетьмана” чи боротьба за владу на сотенному рівні: справа новомлинського сотника Григорія Шишкевича (1708–1722–1732)” в *Соціум. Альманах соціальної історії*, вип. 11-12 (2015), 210–252. (Viktor Horobets, “Obraza honoru tsaria i het’mana” chy borot’ba za vladu na sotennomu rivni: sprava novomlyns’koho sotnyka Hryhoriia Shyshkevycha (1708–1722–1732)” v *Socium. Al’manakh sotsial’noi istorii*, vyp. 11-12 (2015), 210–252).

²⁵ Віктор Горобець, *Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні. Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715–1722* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2016); його ж. “Сила та безсилля гетьманської влади в після-полтавську добу: гетьман Скоропадський vs сотник Лісовський, 1715–1722” в *Україна в Центрально-Східній Європі* Вип. 14 (2014), 138-161. (Viktor Horobets, *Konflikt i vlada v rann’omodernii Ukraïni. Sotnyk novhorod-sivers’kyi proty het’mana Viis’ka Zaporoz’koho, 1715–1722* (Kyiv: Instytut istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 2016); *idem*, “Syla ta bezsylvia het’mans’koï vlady v pislia-poltavs’ku dobu: het’man Skoropads’kyi vs. sotnyk Lisovs’kyi, 1715–1722” v *Ukraïna v Tsentral’no-Skhidnii Ievropi* Vyp. 14 (2014), 138-161); Сергей Моравский, “Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст.,” *Киевская старина*, №9 (1891): 466-477. (Sergei Moravskii, “Fedor Lisovskii (1709–1722). Ocherk iz vnutrennei istori Malorossii v pervoi polovine XVIII st.,” *Kievskaiia starina* 9 (1891): 466-477).

²⁶ Александр Лазаревский, “Очерки из быта Малороссии в XVIII веке. III. Сотники,” *Русский архив*, т. 11, кн. 1 (1873): 341-388. (Aleksandr Lazarevskii, “Ocherki iz byta Malorossii v XVIII veke. III. Sotniki,” *Russkii arkhiv*, t. 11, kn. 1 (1873): 341-388).

наказам Мазепи та перейшов на бік Петра.²⁷ В червні 1715 р. уряд гадяцького полковника отримав Михайло Милорадович — сербський капітан, котрий був російським емісаром на Балканах під час війни з турками.²⁸ Ці призначення були дуже щедрими сінекурами, якими цар винагороджував своїх прихильників, але водночас сів тривогу в лавах лояльних до себе старшин.²⁹ В 1718 р. гетьман Скоропадський в розпачі писав про родичів Танського та Милорадовича, котрі посідаючи різні уряди та “в Украйне имея маетности, живут ни под чьею командою, самовольно, и того б ради об оных определить, под чьею командою им быть, и кому их по челобитью на них в разных делах судить, а ево, де, гетмана, они не слушают.”³⁰

Не менш панічні настрої серед старшини посіяли наступні кроки Петра, що почав роздавати уряди козацьких полковників російським офіцерам. У такий спосіб він, прагнучи убезпечити себе від нових проявів “зради” після подій 1708 р. Перше призначення мало мар’яжний контекст: в 1719 р. ніжинське полковництво отримав Петро Толстой, молодший син близького царського соратника Петра Андрійовича Толстого, котрий взяв шлюб із донькою гетьмана Скоропадського. Однак, після смерті гетьмана серія наступних призначень мала вже інші мотивації та набула системнішого характеру. Їм передувала реорганізація системи управління російськими гарнізонами, військовою інфраструктурою та ресурсами регіону, а також функції нагляду над місцевою страшиною й міськими урядниками. 22 жовтня 1723 р. чернігівським полковником було призначено колишнього чернігівського коменданта підполковника російської армії Михайла Богданова.³¹ Протягом 1724-1725 р. Полтавським полком, за відсутності полковника, фактично управляв полтавський комендант Іван Чичерін.³² В Стародубському полку, найбільшому й найбагатшому регіоні Гетьманщини, поковницький пірнач послідовно належав російським офіцерам: в 1723-1724 рр. Івану Кокошкіну, в 1724-1728 рр. Іллі Пашкову,³³ в 1730-1734 рр. Олександр Дурову та в 1734-1741 рр. Афанасію Радіщеву. В 1727 р. ніжинським полковником став полковник Іван Хрущов, що керував ним до 1740 р.³⁴ Ці *homo novus* мали персональні царські інструкції щодо своїх дій й відмовлялася

²⁷ Александр Лазаревский, “Антон Танский, полковник киевский (1712-1734 гг.)” *Киевская старина*, №4 (1894): 146-151. (Aleksandr Lazarevskii, “Anton Tanskii, polkovnik kievskii (1712-1734 gg.),” *Kievskaiia starina* 4 (1894): 146-151).

²⁸ Александр Лазаревский, “Люди старой Малороссии. 2. Милорадовичи,” *Киевская старина*, №3 (1882): 479-498. (Aleksandr Lazarevskii, “Liudi staroi Malorossii. 2. Miloradovichii,” *Kievskaiia starina* 3 (1882): 479-498).

²⁹ Соловьев, *История России с древнейших времен*, кн. VIII (т.15-16): 788-789. (Solov'ev, *Istoriia Rossii s drevneishikh vremen*, kn.VIII (t. 15-16): 788-789).

³⁰ *Источники малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским* (Москва, 1859), ч. 2: 282. (*Istochniki malorossiiskoi istorii, sobrannye D. Bantysh-Kamenskimi i izdannye O. Bodianskim* (Moscow, 1859), ch. 2: 282).

³¹ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису [далі-НБУВ.ІР], Ф. VIII Київський університет Св. Володимира, спр. 2384, арк. 21. (Natsional'na biblioteka Ukraïny im. V. Vernads'koho. Instytut rukopysu [hereafter NBUV.IR], F. VIII Kyïvs'kyi universytet Sv. Volodymyra, spr. 2384, ark. 21).

³² Віктор Горобець, *Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I* (Київ: Інститут історії України НАН України, 1998), 227. (Viktor Horobets, *Prysmerek Het'manshchyny: Ukraïna v roky reform Petra I* (Kyiv: Instytut istoriï Ukraïny NAN Ukraïny, 1998); М. В. Бабич и И. В. Бабич, сост., *Областные правители России, 1719-1739 гг.* (Москва: РОССПЭН, 2008), 689. (M. V. Babich i I. V. Babich, sost., *Oblastnye praviteli Rossii, 1719-1739 gg.* (Moscow: ROSSPEN, 2008), 689).

³³ Ibid., 521.

³⁴ Ibid., 671.

коритися наказам генеральних старшин і вищих інституцій Гетьманщини.³⁵ Але, на відміну від згаданих вище сотників, росіяни посилялися при цьому на наявність в них армійських або гвардійських чинів, що з їхньої точки зору, були вищими від козацьких. Показовим у цьому відношенні був випадок, описаний козацьким старшиною Яковом Марковичем, який 11 квітня 1733 р. зустрівся в Глухові “з полковникомъ Ніжинскимъ Хрущовимъ, который сюда пріехалъ опрошуватись, чтобъ ему не битъ въ командѣ обозного генерального, что онъ себѣ ставитъ, если бы былъ, за обиду.”³⁶

Окремішність статусу, як і в попередніх випадках із сотниками, дозволяла новопризначеним полковникам безперешкодно грабувати полкову касу, відбирати землю в козаків і посполитих, обкладати міщан і купців поборами. Кричущість цих насильств примножувалася ще й тим, що росіяни, як правило, погано орієнтувалися або й взагалі ігнорували місцеві звичаї. Поступово в ці конфлікти втягувалася й місцева старшина, котра із зневагою й водночас острахом дивилася на іноземців, що підважували їхню монополію на владу. Під час своєї поїздки до Москви в 1718 р. Скоропадський намагався обережно переконати Петра відмовитися від призначень іноземців на старшинські уряди, посиляючись на традиційні “права і вольності” Війська Запорозького, однак це виявилось марним.³⁷

“Місницькі” конфлікти виникали й між імперськими чиновниками та вищими козацькими урядовцями. В травні 1728 р. російський член присутствія Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду Афанасій Арсентьев скаржився гетьману Апостолу: “из оных вашей яснотельности универсалов как усмотрел, что изволите теми универсалами писать к поношению чести моей, счисляя в равенстве с здешними панами, которые имеются в вышереченном генеральном войсковом суде: а я надеюсь, что по высокой его императорского величества милости, из оных панов я выше; и того для от вашей яснотельности вышеозначенную себе обиду принимаю напрасно; того ради вашу яснотельность прошу показать ко мне свою милость впредь в такой силе, как выше изображено универсалами и письмами своими меня не порицать и с вышеписанными здешними панами в равенстве не счислять, дабы мне такой обиды напрасно не было.”³⁸

Певним рубіжним пунктом в зміні кадрової політики став царський указ від 22 січня 1715 р., котрий впроваджував новий порядок призначення полкових і сотенних старшин. Посилаючись на те, що за теперішнього стану, коли старшин призначають полковники “по своим страстям, из взятков, из котрых вновь выбранных и учрежденных суть суть некоторые и подозрительны в верности”, указ велів обирати

³⁵ На думку Михайла Слабченка, в основу інструкцій було покладено положення російського “Артикула воинского” 1716 р.: Слабченко, *Малорусский полк*, 69-70. (Slabchenko, *Malorusskii polk*, 69-70).

³⁶ *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1767 гг.)* (Київ: Типография Г. Корчак-Новицкого, 1893), ч. 3: 281. (*Dnevnik general'nogo podskarbiia Iakova Markovicha (1717-1767 gg.)*) (Kyiv: Tipografiia G. Korchak-Novitskogo, 1893), ch. 3: 281).

³⁷ В чолобитній, поданій в Колегію іноземних справ про це йшлося наступним чином: “Чтоб иноземцев и посторонних в Малую Россию на начальство не присылать и тем вольности их не нарушать, а набирать бы им оных, по древнему обыкновению, вольными голосами из народа Малороссийского, кто избран будет, и по описке о том ко двору Его Царского Величества, оных производить.” *Источники малороссийской истории*, ч. 2: 281. (*Istochniki malorossiiskoi istorii*, ch. 2: 281).

³⁸ *Сіверщина гетьманських часів: Збірник архівних документів*, упор. Юрій Мицик та Інна Тарасенко (Київ: ПП “Фоліант,” 2020), т. 3: 51. (*Sivershchyna het'mans'kykh chasiv: Zbirnyk arkhivnykh dokumentiv*, upor. Iurii Mytsyk ta Inna Tarasenko (Kyiv: PP “Foliant,” 2020), t. 3: 51).

на місці трьох достойних кандидатів, з яких гетьман мав затверджувати одного.³⁹ Номінант мав складати присягу перед гетьманом і російським резидентом в Глухові. Варто зауважити, що цей алгоритм заміщення вкансій був майже буквально запозичений з чинних правил чиновництва офіцерів регулярної армії.⁴⁰ Слід думати, що ця деталь була цілком очевидною для козацької старшини й віщувала в майбутньому перекроєння всієї системи надання решти урядів.

Однак, в реальності кадрова стратегія Петербурга щодо старшини визначалася не буквою закону, а реальною політичною кон'юктурою. Після подання старшиною на чолі з наказним гетьманом Полуботком петиції про відновлення “прав і вольностей” Війська Запорозького та їх ув'язнення, в Україну був виряджений генерал Олександр Рум'янцев, якому було наказано провести люстрацію старшинського корпусу. Протягом осені 1723 — зими 1724 рр., Румянцевим було усунено з посад 20 урядників, котрих замінили лояльними Росії кандидатами. Частина з них була козацького походження, частина — волохами й сербами, що служили російському уряду.⁴¹ Показово, що під час своєї місії Румянцев мав обережно з'ясовувати ставлення місцевого населення до призначення на уряди росіян “и буде усмотришь, что они великороссийских просят хотят, то их обнадежь.”⁴²

Очевидно, Петро I не мав на меті повний злам гетьманської автономії й радикальне перекроєння її адміністративно-політичної моделі, як про це часом ідеться в українській та російській історіографіях. Попри загальну нехіть до місцевих порядків, котрі видавалися йому хаотичними й ірраціональними, більш імовірним виглядає намір побудувати тут певний баланс сил між гетьманом і різними групами старшини, котрі б врівноважували одне одного, не даючи змоги посилитися жодній з них. Така система, на думку Пола Бушковича, мала б стати ще одним запобіжником від імовірної “зради” й повернула б імперії роль верховного арбітра в суперечках в середовищі місцевої еліти, не знаючи окремішність Гетьманщини.⁴³ Втім, нова політика призначень на старшинські уряди швидко стала іграшкою в руках царських наближених (в першу чергу Меншикова, Шереметєва й Головікіна) й замість бажаної стабільності, тільки збільшила кількість конфліктів між новопризначеними урядниками та їх високими покровителями. Тепер в

³⁹ *Сіверщина гетьманських часів*, 275-276. (*Sivershchyna het'mans'kykh chasiv*, 275-276).

⁴⁰ Процедура балотування на офіцерські вакансії була впроваджена царським указом від 26 лютого 1714 р. й пізніше закріплена указом від 1 січня 1719 р., котрий вводив положення щодо послідовності чиновництва (“чтобы через чин никого не жаловать, но порядком чин от чину возводитъ”): Игорь Дуров, “Организация военного чинопроизводства в русской регулярной армии и военно-морском флоте в эпоху Петра Великого” в *Меншиковские чтения-2013: Научный альманах*, 4 (11) (2013), 79. (Igor Durov, “Organizatsiia voennogo chinoproizvodstva v russkoi reguliarnoi armii i voenno-morskoi flote v epokhu Petra Velikogo” v *Menshikovskie chteniia-2013: Nauchnyi al'manakh*, 4 (11) (2013), 79).

⁴¹ Горобець, *Присмерк Гетьманщини*, 222-224. (Horobets, *Prysmerk Het'manshchyny*, 222-224).

⁴² *Ibid.*, 219.

⁴³ Бушкович, “Последствия Полтавы,” 113-115. (Bushkovich, “Posledstviia Poltavy,” 113-115).

боротьбу за вплив на українські справи, вигідні посади й земельну власність включилися не лише козацька знать, але й російські можновладці.⁴⁴

Відновити *status quo* в кадровій політиці спробував новий гетьман Данило Апостол. 1727 р. він просив імператора Петра II відновити практику вільних виборів старшин всіх рівнів, посилаючись на те, що урядники, призначені в адміністративний спосіб дискредитують себе брутальними зловживаннями, тоді як “вольными голосами во власто хто произведен будет, то опасаясь, дабы оной не лишился, содержать доброе и безобидливое обхождение.”⁴⁵ Аргументи Апостола, однак, не мали жодного впливу. “Рішительні пункти” 1728 р., видані у відповідь, залишали справу пожалування чинів генеральних старшин і полковників у височайшій компетенції, а гетьман мав лише надсилати до Петербургу 2-3 достойних кандидатів, обраних в Україні; йому також заборонялося самовільно відставляти старшин з їхніх урядів. Крім цього, Апостол наразився на протистояння із кількома потужними старшинськими кланами (Скоропадські, Марковичі), що продемонструвало готовність козацької знаті боронити свої привілеї та політичний вплив не лише від зазіхань з боку імперії, але й власних правителів.⁴⁶

Іншим полюсом напруженості, котрий генерував активність старшинської спільноти, були конфлікти з російськими офіцерами та чиновниками. Першими нагадали про себе за давнини суперечки між московськими та козацькими військовими командирами, що зародилися ще в другій половині XVII ст. в ході спільних походів проти правобережних гетьманів, війн із татарами й турками. Із початком війни дуже поширеною стала практика, коли козацькі відділи вливалися в склад російських військ і їхні командири мали підпорядковуватися російським генералам та офіцерам. Особливо жорстким було ставлення до козаків іноземних

⁴⁴ Віктор Горобець, “За его бытность при дворе нашем верную службу.” Служба при царському дворі як перепустка на сотництво в Гетьманаті” в *Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2020), 123-137; його ж. “Служба при дворі, ‘вірність монархові’ та покровительство царських сановників,” *op. cit.*, 22-36. (Viktor Horobets, “За ego bytnost’ pri dvore nashem vernuii sluzhbu”. Sluzhba pry tsars’komu dvori iak perepustka na sotnytstvo v Het’manati” v *Liudyna, suspil’stvo, vlada v davnii ta rann’omodernii Ukraïni: konteksty istorychnoi prezentatsii* (Kyiv: Instytut istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 2020), 123-137; *idem*, “Sluzhba pry dvori, ‘vyrnist’ monarkhovi” ta pokrovytel’sstvo cars’kykh sanovnykiv,” *op. cit.*, 22-36); Ганна Філіпова, “Протекціант” князя Меншикова Яків Ілейко: обличчя Російської адміністрації в Україні після Північної Війни,” *Наукові записки з української історії*, вип. 38 (2016): 45-51. (Hanna Filipova, “Proteksiant” kniazia Menshykova Iakiv Ileiko: oblychchia Rosiis’koï administratsii v Ukraïni pislia Pivnichnoi Viiny,” *Naukovi zapysky z ukrains’koï istorii*, vyp. 38 (2016): 45-51).

⁴⁵ Борис Крупницький, *Гетьман Данило Апостол і його доба* (Київ: Україна, 2004), 115. (Borys Krupnyts’kyi, *Het’man Danylo Apostol i ioho doba* (Kyiv: Ukraïna, 2004), 115).

⁴⁶ Старшинські “кадрові” справи: Российский государственный архив древних актов [далі-РГАДА], ф. 248 Сенат и его учреждения, оп.29, кн.1780, л.144, 455-457 об. (Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv drevnikh aktov [hereafter RGADA], f. 248, Senat i ego uchrezhdeniia, op. 29, kn. 1780, l. 144, 455-457 ob.); Володимир Пришляк, “Коротка передишка часів Апостола: Гетьманщина у 1727-1734 роках” в *Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України Валерія Смолія* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2010), 580-582. (Volodymyr Pryshliak, “Korotka peredyshka chasiv Apostola’: Het’manshchyna u 1727-1734 rokakh” v *Ukraïna kriz’ viky: Zbirnyk naukovykh prats’ na poshanu akademika NAN Ukraïny Valerii Smoliia* (Kyiv: Instytut istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 2010), 580-582).

офіцерів, кількість яких в російській армії істотно зростала на початку століття⁴⁷. Не випадково, що скарги козацьких полковників на жорстоке поводження й здирства, адресовані гетьману Мазепі в 1704-1708 рр., згадують про яко винуватців саме іноземців, необізнаних із специфікою іррегулярних військ⁴⁸. З часом ситуація не покращилася, а навіть погіршилася, оскільки в післяполтавський період російська військова присутність в Гетьманщині істотно збільшилася. Після 1711 р. в Лівобережну Україну було переведено на постій практично всю кінноту польової армії, іррегулярні гусарські частини, а за кілька років — новосформовані полки Української ландміліції, провіантські магазини, кінські заводи, польову аптеку⁴⁹. Гетьманщина стала головною опорною базою для російської армії у війнах з Туреччиною 1710-1713 і 1735-1739 рр. й Польщею у 1733-1735 рр. Гетьмани Скоропадський і Апостол докладали чимало зусиль, аби позбутися постій російського війська, але всі їхні спроби виявилися безрезультатними.⁵⁰

Все це призводило до того, що російська армія стала ніби паралельною управлінською ієрархією, яка моментально вступила в конфлікт з козацькою

⁴⁷ Николай Петрухинцев, “Некоторые тенденции в развитии иноземного офицерского корпуса России в конце XVII — начале XVIII века” в *Война и оружие: Новые исследования и материалы. Вторая Международная научно-практическая конференция (18–20 мая 2011 года)* (Санкт-Петербург: ВИМАИВиВС, 2011), ч. II: 219-240. (Nikolai Petrukhintsev, “Nekotorye tendentsii v razvitii inozemnogo ofitser'skogo korpusa Rossii v kontse XVII — nachale XVIII veka” v *Voina i oruzhie: Novye issledovaniia i materialy. Vtoraia Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia (18–20 maia 2011 goda)* (St. Petersburg: VYMAIVyVS, 2011), ch. II: 219-240); Сергей Черников, “Эволюция высшего командования российской армии и флота первой четверти XVIII века. К вопросу о роли европейского влияния при проведении петровских военных реформ,” *Cahiers du monde russe* 50:4 (2009): 699-735. (Sergei Chernikov, “Evolutsiia vysshego komandovaniia Rossiiskoi armii i flota pervoi chetverti XVIII veka: k voprosu o roli evropeiskogo vliianiia pri provedenii petrovskikh voennykh reform,” *Cahiers du monde russe* 50:4 (2009): 699-735).

⁴⁸ Олександр Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба* (Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001), 243-245. (Oleksander Ohloblyn, *Het'man Ivan Mazepa ta ioho doba* (New York; Kyiv; Lviv; Paris; Toronto, 2001), 243-245); Орест Субтельний, *Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.* Пер. з англ. Володимира Кулика (Київ: Либідь, 1994), 21-24. (Orest Subtel'nyi, *Mazepyntsi. Ukraïns'kyi separatyzm na pochatku XVIII st.* Per. z anhl. Volodymyra Kulyka (Kyiv: Lybid', 1994), 21-24). Заради справедливості зазначимо, що подібне жорстоке поводження офіцерів-іноземців із підлеглими часто траплялося й по відношенню до росіян. Тут давалися взнаки вже соціокультурні контрасти й взаємне несприйняття двох відмінних між собою світів. Не бракувало конфліктів і всередині російської армії (між старими й новими формаціями, гвардійськими та польовими частинами, всередині генералітету й офіцерами: Екатерина Болтунова, “Русская армия и гвардия в период Северной войны (взаимоотношения и конфликты)” в *От Нарвы к Ништадту: Россия в годы Северной войны 1700 – 1721 гг.* (Санкт-Петербург, 2001), 13-15; її ж., “Русская гвардия первой четверти XVIII в.: “борцы с традицией” или “традиционалистские реформаторы,” *Ab Imperio*, № 1 (2004): 149-170. (Ekaterina Boltunova, “Russkaia armiiia i gvardiia v period Severnoi voiny (vzaimootnosheniia i konflikty)” v *Ot Narvy k Nishtadtu: Rossiia v gody Severnoi voiny 1700 – 1721 gg.* (St. Petersburg, 2001), 13-15; eadem, “Russkaia gvardiia pervoi chetverti XVIII v.: “bortsy s traditsiei” ili “traditsionalistskie reformatory,” *Ab Imperio* 1 (2004): 149-170).

⁴⁹ Олена Апанович, *Збройні сили України першої половини XVIII ст.* (Київ: Наукова думка, 1969), 170-208. (Olena Apanovych, *Zbroini syly Ukraïny pershoi polovyny XVIII st.* (Kyiv: Naukova dumka, 1969), 170-208); Олександр Грушевський, “По катастрофі 1708 року: Розквартированне російських полків на Україні,” *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові*, т. 78 (1907): 5-25. (Oleksandr Hrushevs'kyi, “Po katastrofi 1708 roku: Rozkvartyrovannie rosiis'kykh polkiv na Ukraïni,” *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka u L'vovi*, t. 78 (1907): 5-25); Виталий Пенской, “Украинский ландмилицейский корпус в XVIII веке,” *Вопросы истории*, № 10 (2000): 147-153. (Vitalii Penskoï, “Ukrainskii landmilitseiskii korpus v XVIII veke,” *Voprosy istorii* 10 (2000): 147-153).

⁵⁰ Олександр Гуржій, *Іван Скоропадський* (Київ: Альтернативи, 2004), 210-214. (Oleksandr Hurzhii, *Ivan Skoropads'kyi* (Kyiv: Al'ternatyvy, 2004), 210-214); Крупницький, *Гетьман Данило Апостол*, 128-131, 184-186. (Krupnyts'kyi, *Het'man Danylo Apostol*, 128-131, 184-186).

адміністрацією на всіх поверхах. В даному випадку вже йшлося не лише про верховенство чи старшинство у військових питаннях, але й цивільному управлінні й судочинстві.⁵¹ Так чи інакше, але козацька верхівка мала по-своєму реагувати на нове сусідство й пов'язані із ним проблеми, тим більше, що частина армійських офіцерів і генералів, часто не розуміючи особливостей адміністративного устрою Гетьманщини, трактували козацьких старшин у відповідності до своїх уявлень, сформованих армійськими реаліями.⁵² Це, своєю чергою, вимагало від старшинської корпорації конструювання чіткої ієрархічної драбини рангів, яку б можна було представити як аргумент в конфліктах із імперськими чиновниками та офіцерами.

Імперська Табель про ранги та “мнение о малороссийских чинах”

Надзвичайно важливою віхою у формуванні нових службових спільнот імперії, що до певної міри запрограмувала їх подальший розвиток і політику Петербургу щодо статусу неросійських еліт, стало впровадження 24 січня 1722 р. Табелі про ранги (“Табель о рангах всех чинов, воинских, статских и придворных, которые в котором классе чины, и которые в одном классе”).⁵³ Табель мала не просто форму ієрархії чинів і посад, чимало з яких з'явилися в результаті реформ, а була вступною частиною закону, котрий визначав порядок відбування державної служби, надання чинів і посад, закладаючи нову філософію державної служби в основу якої покладалися меритократичні принципи.⁵⁴ Документ, створений протягом 1719-1722 рр. групою вельмож і царських радників, був синтезом пруських, данських і шведських аналогів, адаптованих для російських реалій. Закон впроваджував в усіх ланках державного апарату єдину систему чинів, засновану на ієрархії та особистій вислугі. До 14 класів Табелі увійшли 262 посади, специфіковані по трьох відомствах: військовому - 126 (48%), цивільному - 94 (36%) та придворному - 42 (16%). Разом із іншими законодавчими актами, Табель створювала новий механізм кар'єрних ліфтів, сутність якого полягала не в знатності походження чиновника, а його особистих якостей і компетенцій. З одного боку, це давало можливість для соціального авансу представникам непривілейованих верств, а з іншого стимулювало дворянство до служби, створюючи передумови для його замикання й посилення кастовості. Симптоматично, що вслід за впровадженням Табелі, було створено герольдію, головним завданням якої став облік дворян, організація

⁵¹ Про нову роль армії в житті Російської імперії: Ирина Волкова, “Военное строительство Петра I и перемены в системе социальных отношений в России,” *Вопросы истории*, № 3. (2006): 35-51. (Irina Volkova, “Voennoe stroitel'stvo Petra I i peremeny v sisteme sotsial'nykh otnoshenii v Rossii,” *Voprosy istorii* 3 (2006): 35-51).

⁵² Олег Репан, *Іржа на лезі: лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735-1739 років* (Київ: Видавничий дім “Киево-Могилянська Академія”, 2009), 25-26, 82-84, 87-89. (Oleh Repan, *Irzha na lezi: livoberezhne kozatstvo i rosiis'ko-turets'ka viina 1735-1739 rokiv* (Kyiv: Vydavnychyii dim “Kyievo-Mohylians'ka Akademiia”, 2009), 25-26, 82-84, 87-89).

⁵³ *Законодательство Петра I* (Москва: Юридическая литература, 1997), 393-401. (*Zakonodatel'stvo Petra I* (Moscow: Iuridicheskaia literatura, 1997), 393-401).

⁵⁴ Сергей Троицкий, *Русский абсолютизм и дворянство в XVIII веке. Формирование бюрократии* (Москва: Наука, 1974). (Sergei Troitskii, *Russkii absoliutizm i dvorianstvo v XVIII veke. Formirovanie biurokratii* (Moscow: Nauka, 1974)).

"смотров," що визначали ступінь придатності до служби і боротьба з тими, хто уникав її.⁵⁵

При створенні цієї системи, в питанні пріоритетів державної служби Петро I лишався вірним собі: Табелі про ранги остаточно закріпила домінування військової вертикалі над рештою сфер управління (в самій назві документу було відзначено, що в чинах одного класу старшинство "те имеют по старшинству времени вступления в чин между собою, однакож воинские выше прочих, хотя б и старее кто в том классе пожалован был;" навіть придворну ієрархію було поставлено нижче армійської). Остаточна редакція Табелі розподіляла всі посади по рангах, або класах, за основу якої було взято систему армійських чинів. Ще раніше указ від 16 січня 1712 р. велів "чтоб каждой дворянин во всяких случаях [какой бы фамилии ни был], почестъ и перове место давал каждому обер-офицеру, и службу почитать и писатца только офицерам, а не шляхетству [которые не в офицерах], только то писать, куды разве посланы будут."⁵⁶

Очевидно, для утвердження нових практик, впроваджуваних Табеллю про ранги, засвоєння їх на рівні службового побуту знадобився деякий час. Тісне спілкування й взаємодія козацької старшини із російським чиновництвом і офіцерством, особливо в часи урядування І-ої Малоросійської колегії та Правління гетьманського уряду, на тлі збільшення російської військової присутності, неминуче витворювало новий ракурс сприйняття одне одного двох спільнот і додавало специфічного відтінку конфліктам між ними.

Найнагальнішим питанням у стосунках із російською владою, став принцип чиновної паритетності старшин та чиновників/офіцерів. Попервах його розв'язували ситуативно й у практичній площині: Сенат, Генеральна військова канцелярія та інші центральні органи влади роз'яснювали, якими формами документів мають зноситися між собою урядовці та установи, чії накази й розпорядження виконувати тощо. Окремі роз'яснення давалися з приводу посідання місць на різного роду урочистостях та сплаті жалування старшинам, що перебували у воєнних виправах в складі російської армії. Всі ці казуси, що належали до статусних ознак служби, мали окреслити певне місце, котре обіймали козацькі урядники по відношенню до своїх російських відповідників.

Першою системною спробою впорядкування чиновної відповідності стало обширне зведення про ранги козацької старшини, їх жалування та відповідність російським військовим чинам, підготоване Колегією іноземних справ на вимогу імператорського Кабінету в грудні 1733 р.⁵⁷ Першопричина інтересу вищих сановників до цієї проблеми наразі лишається неясною, але швидше за все, її спричинила серія конфліктів, що виникла на ґрунті незадоволення старшинської верхівки своїм потрактуванням командуванням російської армії у щойно розпочатій війні за польську спадщину.

В грудні 1733 р. командир однієї з російських армій, що діяли проти прихильників короля Станіслава Лещинського, генерал Петро Лассі відправив до імператорського двору бунчукового товариша Ширая "въ габѣнетъ ея величества за получениемъ

⁵⁵ Александр Каменский, *От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века* (Москва: Издательство РГГУ, 2001), 141-142. (Aleksandr Kamenskii, *Ot Petra I do Pavla I: reformy v Rossii XVIII veka* (Moscow: Izdatel'stvo RGGU, 2001), 141-142).

⁵⁶ Троицкий, *Русский абсолютизм и дворянство в XVIII веке*, 42. (Troitskii, *Russkii absoliutizm i dvorianstvo v XVIII veke*, 42).

⁵⁷ НБУВ.ІР, ф. І Літературні матеріали, спр. 55759, арк. 4-4 зв. (NBUV.IR, f. I Literaturni materialy, spr. 55759, ark. 4-4 zv.).

резолуції на доношеніє противъ котороу рангу обозного енералного и бунчуковихъ товарищей щитать.”⁵⁸ За місяць після цього, зазначає в своєму щоденнику Яків Маркович, стало відомо, що “обозний енералний съ походу отпавилъ в С. П. Бурхъ бунч.товарища Ширая въ габінетъ до ея величества, прося милости въ томъ, что генералъ порутчикъ Загрязкій видачею жаловання государева понизилъ, какъ его обозного, котороу противъ полуполковника положилъ, такъ и бунчуковихъ товарищей противу вахмистрей.”⁵⁹ Ці події започаткували тривалий конфлікт між російським генералітетом і командиром козацького корпусу генеральним обозним Яковом Лизогубом з приводу потрактування малоросійських чинів, в якому старшини були ображені приниженням свого статусу. Наприкінці січня 1734 р. зі столиці надійшло розпорядження, згідно якого на час війни вирішено видавати жалування генеральному обозному відповідно до генерал-майора, полковникам “настоящим” — як російським підполковникам, наказним полковникам – майорське, бунчуковим товаришам – капітанське, сотникам – підпоручницьке.⁶⁰

Очевидно, пропозиції Колегії інозмених справ готувалися паралельно із цими подіями. Колезька “ведомость” 1733 р. подавала ієрархічний порядок всіх малоросійських чинів, починаючи від гетьмана й завершуючи курінним отаманом, котрі були ранжовані у 8 груп з прирівнюванням їх до російського чиновного відповідника.⁶¹

Табель малоросійських чинів 1733 р.

Клас	Малоросійські чини	Великоросійські чини	Клас
1	гетьман	Генерал-аншеф	II
	генеральний обозний	Генерал-майор/бригадир	IV/ V
2	генеральний суддя (2) генеральний підскарбій генеральний писар генеральний осавул (2) генеральний бунчужний генеральний хорунжий	Полковник	VI
3	полковник городовой	Підполковник	VII
4	бунчуковий товариш	Майор/капітан	VIII/IX
5	полковник компанійський обозний полковий суддя полковий писар полковий осавул полковий хорунжий полковий осавул ГВА хорунжий ГВА	Капітан-поручник	X

⁵⁸ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича, ч. 3: 337. (*Dnevnik general'nogo podskarbiia Iakova Markovicha*, ch. 3: 337).

⁵⁹ Ibid., 342.

⁶⁰ Ibid., 348.

⁶¹ НБУВ.ІР, ф. 61 (Олександр Кістяківський), спр. 1084, арк. 8-8 зв. (NBUV.IR, f. 61 (Oleksandr Kistiakivs'kyi), spr. 1084, ark. 8-8 zv.).

6	Сотник	Підпоручник	XIII
7	Сотенний осавул Сотенний писар Сотенний хорунжий Отаман городовой	Вахмістр	–

Важливим доповненням цієї таблиці стали ремарки, що роз'яснювали статус і повноваження старшин. З них випливає, що у пошуку відповідників для них у російській Табелі про ранги чиновники виходили з принципу прецеденту, закріпленого імператорськими та урядовими указами. Так, гетьман прирівнювався до повного генерала (генерал-аншефа) (за Табеллю про ранги 1722 р. це чин II класу), із зауваженням, що “только он приниман и почтен был [...] при государе императоре Петре Первом и потом публичных церемониях.”⁶² Генерального обозного (“по гетмане первой”) Колегія пропонувала прирівнювати або до генерал-майора або бригадира (відповідно чини IV та V класів). Решта генеральних старшин, на її думку, “имеют быть в рангах полковничих” (VI клас).⁶³

Симптоматичним видалося ранжування городових полковників (“между собою считаются по старшинству”), стосовно яких у відомості зауважувалося: “понеже [...] император Петр Первый изволил определить в те полки из российских афицеров подполковников, из которых н(ы)не один в черниговском полку Михайло Богданов [...] того ради мнися, меньше того ранга подполковничьего полковникам малороссийским быть не можно, понеже у них в полках городов по 10 и больше.”⁶⁴ Таким чином, кооптація російських шатб-офіцерів до старшинського корпусу була використана як підстава для зрівняння козацьких полковників із чинами VII класу, хоча, очевидно, що й сама Колегія усвідомлювала замалий рівень цього відповідника, про що свідчить застереження стосовно великих обширів ввірених їм в управління територій (фактично це було прозорим натяком на посаду воевод, котрим після реформи 1719 р. було ввірено військово-адміністративне та судове управління новими складовими частинами губерній – провінціями; зазвичай воеводські посади обіймали офіцери в чині не нижче від бригадира і полковника, а іноді й генерал-майори).⁶⁵

Бунчуковим товаришам, “которых всех в Малой России немного больше старш(е)л(о)в(е)к превосходит, онѣ ис первостатейных малороссийских братья, дети и внучата гетманские, обозных, генеральной старшини, полковников, а иные оставшии от полского владения и российские шляхтичи наперед сего только на службу ходили оны при гетманах и завсегда в одной гетманской диспозиции и под судом евож бивали и служат без жалованья” пропонувалося “дать им ранг майорский или капитанский” (відповідно, VIII та IX класи).⁶⁶

⁶² НБУВ.ІР, ф. 61, спр. 1084, арк. 8-8 зв. (NBUV.IR, f. 61 Oleksandr Kistiakivs'kyi, spr. 1084, ark. 8).

⁶³ Ibid.

⁶⁴ НБУВ.ІР, ф. 61 Олександр Кістяківський, спр. 1084, арк. 8-8 зв. (NBUV.IR, f. 61 Oleksandr Kistiakivs'kyi, spr. 1084, ark. 8 зв.).

⁶⁵ Любовь Писарькова, *Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века. Эволюция бюрократической системы* (Москва: РОССПЭН, 2007), 59-160, 283-286. (Liubov' Pisar'kova, *Gosudarstvennoe upravlenie Rossii s kontsa XVII do kontsa XVIII veka. Evoliutsiia biurokraticheskoi sistemy* (Moscow: ROSSPEN, 2007), 59-160, 283-286).

⁶⁶ НБУВ.ІР, ф. 61, спр. 1084, арк. 8 зв. (NBUV.IR, f. 61, spr. 1084, ark. 8 zv.).

Компанійські полковники, осавул і хорунжий Генеральної артилерії, полкова старшина були об'єднані в одну службову групу, котрим “мнится дати им ранги капитана-порутчика” (X клас).

Сотники “полковые и городовые” посіли чини “против порутчика или прапорщика” (відповідно XII та XIV класи), а сотенна та городова старшина разом із курінними отаманами взагалі опинилися поза класними чинами Тебелі про ранги, будучи зрівняними із вахмістрами (старший унтер-офіцер).

Загальна схема старшинства й відповідників малоросійських чинів, змальована в документі, засвідчила не лише недостатню обізнаність чиновників із реальною номенклатурою старшинських урядів (з неї випали, наприклад, полкові обозні, військові та значкові товариші, канцеляристи, старшини охотницьких (найманих) полків та ін.), але й відчутну тенденцію до їх деномінації.

Попри це, російські взірці службової ієрархії та привілеїв мали дедалі сильніший вплив на групову ідентичність і комунікативні практики старшини. Показово, що в одному з “мнений,” поданому в травні 1734 р. на ім'я намісника Правління гетьманського уряду, котре замінило померлого гетьмана Апостола, князя Олексія Шаховського з приводу вільних військових маєтностей, старшинська еліта ідентифікувала себе в цілком співзвучних імперському лексикону кліше: “Малороссийская Генеральная Старшина, Полковники, Полковая Старшина и прочие малороссийских полков чиновники.”⁶⁷ Належність до цієї спільноти трактувалася як природна й спадкова, впливаючи з шляхетного походження, яке своєю чергою було доведене службою всім попереднім володарям. При цьому, на відміну від імперської традиції, військова служба не мала пріоритету перед цивільною й не протиставлялася їй, а швидше навпаки. Це, своєю чергою, свідчило про позитивну мотивацію до роблення кар'єри вихідцями з старшини й верхівки реєстрового козацтва, єдиною перешкодою якій лишався хіба брак вакансій у все ще структурно недорозвиненому державному апараті Гетьманщини. Як не парадоксально, але українська знать в першій третині XVIII ст., на відміну від російського дворянства, виявилася більш чутливою і відкритою до сприйняття службових новацій, котрі утверджували вестернізаційні зміни (за спостереженнями російських дослідників, “класний” поділ Табелі про ранги, чиновницького й загалом утвердження поняття “чиновник” здобуває розповсюдження в Росії лише в 1760-1770-х рр.).⁶⁸

“Степенный Малороссийскихъ воинского званія порядокъ по Гетмане” 1742 р.

Так чи інакше, але це апелювання до нових чиновних реалій імперії спиралося передусім на досить потужне, хай швидше емоційне, аніж на чітко відрефлектоване і концептуалізоване відчуття себе верхівкою малоросійського народу, що спонукало до відстоювання свого місця в наявній світобудові, а в цей спосіб і всієї “милої отчизни нашої.” Не виключено, що саме довідка Колегії іноземних справ (між іншим, вона так і не дістала монаршого схвалення-конфірмації, залігши під сукно кабінетської канцелярії) і підштовхнула правлячу верхівку гетьманату до

⁶⁷ НБУВ.ІР, ф. І, спр. 51691, арк. 52. (НБУВ.ІР, ф. І, спр. 51691, арк.52).

⁶⁸ Писарькова, *Государственное управление России*, 338. (Pisar'kova, *Gosudarstvennoe upravlenie Rossii*, 338).

вироблення власного погляду на ієрархію старшинських урядів, її усталення, а відтак і адекватної конвертації в російські чини.

Цей задум було взято на озброєння кодифікаційною комісією, що розпочала роботу над першим правовим кодексом Гетьманщини від 1728 р., й оприяднено у першій малоросійській табелі про ранги створеній козацькими правниками й долученій до “Прав, за якими судиться малоросійський народ.”⁶⁹ Як не дивно, але цей додаток до основного тексту прав не привертав спеціальної уваги, ані публікаторів пам’ятки, ані істориків права.⁷⁰ “Степенный Малороссійскихъ воинского званія порядокъ по Гетмане” включав до себе 48 чинів “воинского званія от высшего до низшого,” поділених на 12 класів у чотирьох галузях: 1) “войскового правленія” - 14 чинів (29%), 2) “артилерского правленія” - 9 (19%), 3) “статського правленія” - 15 (31%) та 4) “полков охочекомонныхъ” - 10 (21%).⁷¹

“Степенный Малороссійскихъ воинского званія порядокъ по Гетмане” 1742 р.

Клас	Військові чини	Артилерійські чини	Цивільні чини	Охотницькі чини
1	Генеральний обозний			
2			Генеральний суддя (2)	

⁶⁹ Микола Василенко, “Права, по которым судится малороссийский народ,” як джерело державного права на Україні XVIII в.” в *Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. З нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності* (Київ 1928), т. 1: 245-252. (Mykola Vasylenko, “Prava, po kotorym suditsia malorossiiskii narod,” iak dzherelo derzhavnoho prava na Ukraïni XVIII v.” v *Iuvileinyi zbirnyk na poshanu akademika Mykhaila Serhiiovycha Hrushevs'koho. Z nahody shistdesiatoi richnytsi zhyttia ta sorokovykh rokovyn naukovoï diial'nosti* (Kyiv, 1928), t. 1: 245-252); Кирило Віслобоков, “Кодикографія ‘Прав, за якими судиться малоросійський народ’ (1743 р.): списки, виявлені в українських та зарубіжних сховищах,” *Архіви України* №1-2 (2004): 221-229. (Kyrylo Vislobokov, “Kodykohrafiia ‘Prav, za iakymy sudyt'sia malorosiis'kyi narod’ (1743 r.): spysky, vyiaveni v ukraïns'kykh ta zarubizhnykh skhovyshchakh,” *Arkhivy Ukraïny* 1-2 (2004): 221-229); Александр Кистяковский, *Права, по которым судится малороссийский народ* (Київ: Университетская типография, 1879). (Aleksandr Kistiakovskii, *Prava, po kotorym suditsia malorossiiskii narod* (Kyiv: Universitetskaia tipografiia, 1879)); Михайло Слабченко, “Ескізи з історії ‘Прав, по которым судится малороссийский народ’ в II Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Баталія з нагоди сімдесятої річниці життя та п’ятдесятих роковин наукової діяльності” (Київ, 1927), ч. 1: 748-754; його ж. “Чи використовуване гетьманське законодавство в ‘Правах...’?”, там само, 252-255; його ж. “Яка була перша редакція ‘Прав...’?”, там само, 755-759. (Mykhailo Slabchenko, “Eskizy z istoriï ‘Prav, po kotorym suditsia malorossiiskii narod’ v II Iuvileinyi zbirnyk na poshanu akademika Dmytra Ivanovycha Bataliia z nahody simdesiatoi richnytsi zhyttia ta p'iatdesiatykh rokovyn naukovoï diial'nosti (Kyiv, 1927), ch. 1: 748-754; idem, “Chy vykorystuvane het'mans'ke zakonodavstvo v ‘Pravakh...’?”, ibid., 252-255); idem, “Iaka bula persha redaktsiia ‘Prav...’?”, ibid, 755-759); Андрій Яковлів, *Український кодекс 1743 року. ‘Права, по котрим судиться малороссийский народ,’ його історія, джерела та систематичний виклад змісту* (Мюнхен: Загрова, 1949). (Andrii Iakovliv, *Ukraïns'kyi kodeks 1743 roku. ‘Prava, po kotorim sudytsia malorossyiskyi narod,’ ioho istoriia, dzherela ta systematychnyi vyklad zmistu* (Munich: Zahrava, 1949)).

⁷⁰ Спроба попереднього її аналізу: Олексій Сокирко, “Степенный порядок Малороссийских чинов 1742 р.,” *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія ‘Історія’* вип. 123 (2014): 52-55. (Oleksii Sokyрко, “Stepennyi poriadok Malorossyiskykh chynov 1742 r.,” *Visnyk Kyïvs'koho natsional'noho universytetu im. T. Shevchenka. Seriya ‘Istoriia’* vyp. 123 (2014): 52-55).

⁷¹ *Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 [далі – Права]* (Київ: Інститут держави і права ім. В. Корецького, 1997), 547. (*Prava, za iakymy sudyt'sia malorosiis'kyi narod. 1743 [hereafter Prava]* (Kyiv: Instytut derzhavy i prava im. V. Korets'koho, 1997), 547).

			Генеральний підскарбій	
3	Генеральний осавул (2) Генеральний хорунжий Генеральний бунчужний		Генеральний писар	
4	Полковник городовой			
5	Бунчуковий товариш	Осавул ГВА Обозний полковий	Писар ГВС Старший канцелярист ГВК	Полковник компанійський
6		Хорунжий ГВА	Полковий суддя	Обозний полковий компанійський
7	Осавул полковий Хорунжий полковий		Писар полковий Перекладач ГВК	
8	Сотник	Писар ГВА Отаман ГВА	Канцелярист ГВК	Писар полковий компанійський Осавул полковий компанійський Хорунжий полковий компанійський
9	Значковий товариш	Осавул полкової артилерії	Отаман городовой Писар полкового суду	Сотник/ротмістр Капітан жолдацький
10	Осавул сотенний Хорунжий сотенний	Писар полкової артилерії Хорунжий полкової артилерії Отаман полкової артилерії	Писар сотенний Канцелярист полковий	Сотенний осавул компанійський Сотенний писар компанійський Сотенний хорунжий компанійський Отаман жолдацький
11	Отаман курінний		Городничий полковий Отаман сільський	
12	Козак виборний			Жолдак

До першої вертикалі відносилися старшини генеральні, полкові й сотенні, включно із виборними козаками, до другої – служителі Генеральної та полкових

артилерій, до третьої – урядники Генерального та полкових судів, канцеляристи всіх рівнів, включно із городничими та сільськими отаманами, до четвертої – старшини компанійських (охочекомонних) полків і жолдацької команди, включно із рядовими жолдаками (при цьому, чомусь було пропущено подвійних і поєдинкових товаришів компанійських полків). Таким чином, “Порядок” охоплював всі чільні посади апарату влади гетьманату, що традиційно заміщалися представниками козацького стану, підкресливши його політичну монополію та вищість над іншими станами.

Ієрархія чинів починалася від уряду генерального обозного, що стояв на верхівці чиновної піраміди, й завершувалася виборними козаками. Прикметно, що поза табеллю залишився гетьман, що свідчило потрактування його не як урядника, а повноцінного володаря, що стояв понад чиновною драбиною. Як виняток, до переліку було включено городничих та сільських отаманів, котрі *de facto* заміщалися з посполитих, але прирівняних до XI класу козацької адміністрації, до якого належали курінні отамани. Звертає на себе увагу також те, що поза документом лишилися урядники і служителі генеральних фінансових установ, гетьманського двору, міських магістратів і ратуш. З одного боку, частина цих інституцій (як-от, Генеральна скарбова канцелярія та Генеральна лічильна комісія) були відносно молодими, частина ж не належала до козацької вертикалі влади, хоча чимало представників козацького стану й посідала міські уряди. В особливій ситуації перебував гетьманський двір, що хоч уже й склався як цілком самостійний політичний та адміністративно-господарський інститут, але в періоди безгетман’я фактично був позбавлений суб’єктності (цілком можливо, що старшина й не бажала бачити в табелі придворних, аби таким чином не сприяти збільшенню впливу гетьманів).

Структура “Степенного порядку” виразно засвідчує наслідування ним російської Табелі про ранги, звідки було запозичено поділ на класи та галузі державного управління. Втім, за своєю сутністю він виходив з тих традицій і реалій державного устрою, котрі становили питому сутність автономії гетьманату. “Порядок” являв собою першу спробу систематичної ієрархізації урядів козацької держави, без їхньої прив’язки до російських відповідників. В загальних рисах він був покладений в основу всіх майбутніх аналогічних проектів і склав підставове бачення старшиною своїх службових прав і обов’язків.

Тут варто зауважити, що в справі ранжування козацьких чинів старшина спиралася на саме російський взірець, головне, через відсутність інших скільки-небудь придатних альтернатив. Як відомо, в Речі Посполитій, політична культура якої правила за головний формотворчий фундамент політичного світогляду козацької верхівки, формально не існувало ієрархії земських і військових урядів, котрі вважалися однаково важливими й суверенними в рамках цілої шляхетської спільноти.⁷² Втім, певна ієрархічність всередині носіїв урядів таки існувала, що диктувалося самою природою організації влади, особливо в армії. Старшинство урядів зазвичай встановлювалася прецедентно й регулювалося сеймовою постановою (окремо для Польського Королівства та Великого князівства Литовського), яка не мала статусу перманентної правової норми, стосуючись

⁷² З цієї ж причини загальній рівності шляхти мали сприяти відсутність особливих привілеїв для представників титулованої знаті (князів) та заборона на прийняття титулів наданих іноземними володарями, що було закріплено сеймовими конституціями та II і III Литовськими Статутами.

кожного конкретного випадку.⁷³ Таким чином, за відсутності більш органічних для козацької правової культури річпосполитських взірців, саме російський досвід було покладено в основу власного проекту.

На жаль, встановити авторство першої малоросійської табелі про ранги наразі важко. Зі студій над “Правами” Андрія Яковлева, котрі і по сьогодні залишаються найретельнішою реконструкцією процесу роботи кодифікаційної комісії, впливає, що її імовірним укладачем міг бути бунчуковий товариш Семен Чуйкевич – один з найобдарованіших тогочасних правників, глибоко обізнаний як в польському й литовсько-руському, так і в імперському законодавстві. З прикінцевих пояснень до кодексу, впливає, що “об опредѣленіи малороссійскимѣ старшинамѣ ранговѣ чрезъ депутатовъ от малороссійскаго народа къ двору ея імператорского величества посланныхъ подано прошлого 1742 году в высокоправительствующий сенатъ челобите.”⁷⁴ Себто, проект табелі був підготований, ще до завершення роботи над “Правами.”

Прикінцеву частину “Прав,” до якої було долучено таблицю “Степенного порядку,” кодифікаційна комісія спорядила пояснювальною запискою, в якій ішлося про набір юридичних казусів, не розв’язаних остаточно “Правами,” що відтак потребували монаршої санкції.⁷⁵ Серед іншого, тут було розлого викладено права і критерії приналежності до малоросійського шляхетства, статус якого фактично дорівнював, себто козацтву.⁷⁶ Носіїв “воинского звання,” до яких було віднесено виборних козаків, компанійців та жолдаків, було прирівняно до “рядовой не чиновной шляхты,” із посиланням на їх службу у війську, котра “по статутскому праву” трактувалася, яко шляхетська. Записка відзначала, що жалування, штрафи й покарання представникам цієї верстви мають визначатися “по степенамъ чиновъ малороссійскихъ высшихъ и низшихъ,” а оскільки такий порядок наразі офіційно не встановлений, його можна визначити “приміеромъ противъ опредѣленнаго регулярнымъ чинамъ денежнаго жалованя особенный за пропорциональный всякому малороссійскому старшине по рангу его платеж [...] опредѣлить.” “А какой между старшинами малороссійскими воинского звання степенными состоитъ порядок по гетмане, начав от высшихъ до нижшихъ чиновъ не виключно и какіе чини именно в какомъ ряду или статтѣ положенны одни противъ другихъ в равенствѣ находятся, о томъ при семъ сообщена особенная табель с яснымъ показаніемъ [...] в воинскомъ же или шляхетскомъ званіи чиновъ.”⁷⁷

Аналізуючи “Права, за якими судиться малоросійський народ,” дослідники не помічали того, що закріплена “Степенным порядком” ієрархія чинів була тісно прив’язана до принципів військової та земської служби, викладених одразу в декількох главах кодексу. Зокрема, в 4 главі (“О волностехъ и свободахъ малороссійскихъ”) закріплювався принцип виборності на всі посади “волними голосами” з числа “здешнихъ родимцовъ, изъ людей заслужонихъ, годныхъ

⁷³ Про таку ієрархію, котра стихійно сформувалася станом на середину XVII ст. можна судити з: *Respublica sive status Regni Poloniae, Lituaniae, Prussiae, Livoniae etc. diversorum auctorum* (Elzevier, 1642), 6-29. На думку польських дослідників, найчастіше суперечки стосовно вищості уряду траплялися між сенаторами й маршалками, дивю, Marek Jerzy Minakowski, “Izba Sieci. Polsko-litewski senat (1569–1795) jako reprezentacja parlamentarna ogólnokrajowej (kobiecej?) sieci społecznej,” *Przeszłość Demograficzna Polski*, 41 (2019): 33–56. Старшинство та ієрархічність урядників місцевого рівня визначалися сеймиками.

⁷⁴ Права, 545. (Prava, 545).

⁷⁵ Ibid., 541-546.

⁷⁶ Ibid., 545-544.

⁷⁷ Ibid., 545.

добрыхъ и в вѣрности не подозрительныхъ.” Під ними очевидно малися на увазі представники малоросійської шляхти й козацтва, оскільки далі в тексті містився артикул, котрий забороняв обирати на уряди іноземців та “посполитого звання людей.”⁷⁸ Тут же містився артикул, котрий регулював старшинство урядів: “Всѣ вышшихъ и нижнихъ малороссійскихъ чиновъ, при воинскихъ командахъ, при правленияхъ в кацеляріяхъ и в прочіихъ мѣстахъ и засѣданіяхъ, кожій долженъ вѣдат мѣсто свое, и по достоинству чина своего, в которомъ кто состоитъ, надлежащимъ порядкомъ вишшаго нижній предъпочитать имѣетъ.”⁷⁹ Глава 5 (“О службѣ государственной военной и о порядкѣ воинскомъ”), де йшлося про порядок військової служби, вказувала на субординацію всіх військових чинів, а також про підпорядкування бунчукових товаришів вищим органам влади, а значкових товаришів — місцевим полковим владам.⁸⁰ Глава 7 (“О судахъ, судіяхъ и другихъ персонахъ к суду надлежащихъ, и о содержаніи порядка в дѣлахъ судебныхъ”), хоч прямо і не посилялася на ієрархічні правила, але опересередковано вказувала на них, перелічуючи судових урядників (суддів, писарів, комісарів, возних та ін.) в ієрархічній послідовності.⁸¹ Таким чином, ієрархія служб була не просто механічним додатком до “Прав,” але й була імпліментована до їх юридичних норм.

30 травня 1742 р. генеральна старшина подала в Сенат чолобитну з проханням присвоїти їм класи, подібно до російського чиновництва, а “малороссийские воинские и статские чины достойными классы пожаловать и на те всякого по его достоинству надлежащими патентами снабдить.”⁸² Швидше за все, до цієї чолобитної було долучено той самий “Степенный порядок,” який згодом буде додано до “Прав, за якими судиться малоросійський народ.” Зауважимо, що він подавався у вигляді самостійного документу, окремого від “Прав,” що свідчить про його важливість і самоцінність. Однак, просування цієї ініціативи зрушило з місця лише тоді, коли нарешті з’явилася реальна перспектива відновлення гетьманської посади. В січні 1746 р., коли в Петербурзі тривали наради з цього приводу, генеральний хорунжий Микола Ханенко, що був членом постійно діючої старшинської місії при імператорському дворі, занотував у своєму щоденнику: “Въ сенатѣ былъ съ Гудовичемъ призыванъ за табель о рангахъ.”⁸³ 28 квітня 1746 р. Сенат відповів, що це питання знаходиться виключно у височайшій компетенції й він жодних рішень самостійно винести не може.⁸⁴ У вересні 1747 р. старшинська місія знов надіслала на височайше ім’я чолобитну з переліком прохань щодо відновлення “прав і вольностей,” серед яких у 5-му пункті йшлося “о показании малороссийским чинам классов против армейских.”⁸⁵

Надалі на заваді розгляду старшинського проекту табелі про ранги вже стала не тільки обережність сенатських чиновників, але й приготування до призначення на гетьманство Кирила Розумовського. Та ж таки старшинська делегація не припиняла своїх клопотань перед вищими інстанціями імперії, водночас пояснюючи

⁷⁸ Права, 58-59. (*Prava*, 58-59).

⁷⁹ Ibid., 59.

⁸⁰ Ibid., 72.

⁸¹ Ibid., 80-112.

⁸² НБУВ.ІР, ф. 61, спр. 1084, арк. 9 зв.. (NBUV.IR, f. 61, spr. 1084, ark. 9 zv.).

⁸³ *Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко (1723-1753 гг.)* (Киев: Типография Г. Корчак-Новицкого, 1884), 265. (*Dnevnik general'nogo khorunzhego Nikolaia Khanenko (1723-1753 gg.)*) (Kyiv: Tipografiia G. Korchak-Novitskogo, 1884), 265).

⁸⁴ НБУВ.ІР, ф. 61, спр. 1084, арк. 10. (NBUV.IR, f. 61, spr. 1084, ark. 10).

⁸⁵ РГАДА, ф. 13 (Дела об Украине), оп. 1, д. 40, л. 4. (RGADA, f. 13 (Dela ob Ukraine), op. 1, d. 40, l. 4).

важливість цього питання й молодому гетьману, який, в силу свого посполитого походження, був слабо обізнаний із особливостями політичної кухні Гетьманщини. Згаданий щоденник Ханенка послідовно нотує такі випадки: “1748 г. 24 [марта]. Рано были съ Гудовичемъ у графа Гендрикова, потомъ въ дворцѣ у гр. Р[озумовского] и при де-которихъ разговорахъ вручили ему копіи писма отъ старшины генеральной, зъ промеморією генерала Бісмарка, писанного къ намъ и мнѣнія іностранной коллегіи о кляссахъ чинамъ малороссійскимъ.”⁸⁶

Розумовський, який довго не хотів залишати двір і столицю, усіляко зволікаючи з від'їздом в Україну, очевидно вирішив відкласти цю справу, аби ґрунтовніше ознайомитися з нею вже на місці. Члени старшинської місії, втім, не оминали жодної нагоди, аби нагадувати про необхідність вирішення долі петиції саме в Петербурзі. В своїх нотатках зими-весни 1749 р. Ханенко зазначав: “[февраль] 28. По полдни поданъ меморіаль графу Розумовскому о остальныхъ общенародныхъ б ділахъ, а именно: о гетмані, о выводі грузинъ, о классахъ, о резиденціи въ Батуринѣ [...] и о томъ всемъ довольный съ графомъ разговоръ иміли.”⁸⁷

Малоросійські табелі й останній гетьман

Як новий правитель України, Розумовський мав подбати про завоювання симпатій ширших кіл старшини, що гарантувало б йому підтримку не лише козацької аристократії, але й несановних урядовців. Іншими словами, він мав заявити про себе, як про оборонця й протектора “прав і вольностей” рицарського стану й всього Війська Запорозького. Реалізація старшинського проекту про чини була саме такою нагодою.

В листопаді 1750 р. в Глухові, згідно гетьманського розпорядження, почали складати списки генеральної, полкової і сотенної старшини, бунчукових і значкових товаришів “с показанием кто с каких званий и в каком году определен в те чины и из оних кто где и у какого дела, а кто при командах и в домах. Також какие суть вакансовии места и кто в тех местах при правлении и по какому определению состоят, особливо ж о компанейских полках, кто в оних полковники, старшины полковие и сотники, с показанием же кто из них в те чины и в каком году оперделен, а о рядових козаках подвойних и поединковых, сколько оних в наличности ныне состоит, також сколько во всей Малой России в каждом порознь полку по последней переписи посполитых людей.”⁸⁸ Вже у грудні 1751 р.з подачі генерального писаря Андрія Безбородька було видано гетьманський указ, який забороняв козацьким полковникам виконувати розпорядження російських генералів та офіцерів.⁸⁹ Це був виразний реверанс на адресу політичного класу Гетьманщини, яким Розумовський, захищаючи суверенітет старшин, ніби робив інвестицію у їхню лояльність.

⁸⁶ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко, 360, 362, 363, 365. (*Dnevnik general'nogo khorunzhego Nikolaia Khanenko*, 360, 362, 363, 365).

⁸⁷ Ibid., 407-408, 418.

⁸⁸ Центральний державний історичний архів України в м. Києві [далі - ЦДІАК України], ф. 269 (Домова канцелярія гетьмана К. Розумовського), оп. 1, спр. 70, арк. 3. (Tsentrāl'nyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukraïny v m. Kyievi [hereafter TsDIAC Ukraïny], f. 269 (Domova kantseliariia het'mana K. Rozumov's'koho, op. 1, spr. 70, ark. 3).

⁸⁹ ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 115, арк. 2; спр. 275, арк. 2-2 зв., 4. (TsDIAC Ukraïny, f. 269, op. 1, spr. 115, ark. 2; spr. 275, ark. 2-2 zv., 4).

Після безнадійної пробуксовки зусиль старшинських посольств, справа зрівняння малоросійських та імперських чинів, що обросла супровідними листами, пояснювальними записками та екстрактами, понад п'ять років курсувала поміж імператорським Кабінетом і Сенатом. В 1750 р. проект знову повернувся до Сенату, у юрисдикцію якого, після відновлення гетьманства, перейшли всі малоросійські справи, в тому числі щодо чинів та рангових маєтностей.

Козацькі старшини, що перебували при дворі Розумовських, квапилися із розв'язанням цієї проблеми, розраховуючи залагодити її ще до від'їзду яснфельдмаршала в Україну. Під час відвідин братів Розумовських, про які згадував у своєму щоденнику Ханенко, на їх розгляд було подано “Экстракт [...] на волности, права и преимущества Малороссии, Гетмана и протчих чинов выписанной.” В ньому розлого пояснювалася природа козацької державності, родовід якої починався від киево-руських часів, відколи землі малоросійські були “новоприсоединены” до литовської та польської корони, а їх привілеї були підтверджені королівськими та князівськими грамотами й зафіксовані в Литовських Статутах.⁹⁰

Цікаво, що власний статус і місце в урядовій ієрархії старшини намагалися ув'язати із гетьманським маєстатом, сутності й змісту якого в екстракті відведено основне місце. Обґрунтовуючи “чести и преимущества гетманов,” автори посилалися на договірні статті, королівські привілеї та царські жалувані грамоти, а також свідчення генеральних старшин та інших значних малоросіян, котрі “о том ведущие подлинно знают.”⁹¹ Не заглиблюючись в давні історичні матерії, автори документу подають свої аргументи у вигляді казусів-прецедентів, котрі, на їхню думку, виступають достатньою підставою для потрактування якщо не як суверенного володаря, то принаймні як найвищого урядовця, підвладного лише монаршій волі. Так, за правління Скоропадського при ньому завжди перебувала почесна варта російського війська, що відавала регіментареві честь, подібно до генерал-фельдмаршалів та генералітету. 1720 р. під час візиту в Україну князя меншикова, рота перебувала при гетьмані на караулах, “и біто зори на карауле у гетмана прежде, а потом уже у генерала фелтмаршала (Меншикова — Авт.)” - зауважували старшини, підкреслюючи вищість регіментарського статусу.⁹² Безпрограшним аргументом на користь цього було місце гетьманів під час прийомів і нарад за участі самого імператора: “велено гетману иметь место близ самого Его Императорского Величества выше Генерала Адмирала,” а при відвідинах монарха, дозволялося підїздити каретою аж до самого ганку. При зустрічі гетьмана на офіційних урочистостях придворним, статським і військовим чинам велено бути присутніми з дружинами, що підкреслювало поважність його персони; під час проїзду гарнізонів, військових таборів і квартир полки мали віддавати йому честь зброєю, музикою й прапорами.⁹³ Особливо важливою була вміщена наприкінці екстракту ремарка відносно того, що зазвичай під час війн і походів за участі в них гетьманів і великих воєвод, а пізніше генерал-фельдмаршалів, “всякие воинские операции произвождены были з общего совету и сношения [...] и от единого токмо монаршеского повеления гетманы имели управление.”⁹⁴

⁹⁰ НБУВ.ІР, ф. VIII, спр. 538, арк. 1-7. (НБУВ.ІР, ф. VIII, спр. 538, арк. 1-7).

⁹¹ Ibid., арк. 8-8 зв. (ark 8-8 zv.).

⁹² Ibid., арк. 10-10 зв. (ark. 10-10 zv.).

⁹³ Ibid., арк. 113в. - 12. (ark. 11v. - 12.).

⁹⁴ Ibid., арк. 12 зв. (ark. 12 zv.).

Поштовхом для позитивного вирішення справи став імператорський указ від 24 липня 1750 р. яким “малороссийскому гетману при всех торжествах и публичных церемониях место иметь с нашими генералами-фельдмаршалами, щітаясь между оными по старшинству с пожалования в чин.”⁹⁵ Паралельно на височайший розгляд з Сенату й від гетьмана із старшиною було подано чергову доповідь про малоросійські чини, у відповідь на яку 27 жовтня Єлизавета “соизволила повелеть гетману объявить, что оныя ранги малороссийским чинам пожаловать соизволит, токмо в оныя чины никто прежде пожалован быть не имеет, без представления об оных персонах и достоинствах Ея Императорскому Величеству.”⁹⁶ Імператорський указ був швидше декларацією про наміри, аніж повноцінним законом, але двір гетьмана вже готувався до від'їзду в Глухів, наближалися різдвяні свята, що дало підстави Сенату вважати справу цілком залагодженою й здати її в архів.⁹⁷

Припалу порохом справу черговий раз витягла на білий світ Семирічна війна. Сенат і Військова колегія заходилися з'ясовувати, скільки належить сплачувати жалування чинам нерегулярних військ, й якими мусять бути штрафи “за безчестье [...] по тем штатам.”⁹⁸ У відповідь на сенатський запит похідна канцелярія Розумовського в жовтні 1756 р. надіслала “Ведомость о малороссийской генеральной старшине, полковниках, бунчуковых товарищах, полковой и сотенной старшине и других чинах и рядовых, с показанием, который чин за каким следует по малороссийскому обыкновению” і “Выписку по листу господина и кавалера, коим представляет, против каких великороссийских чинов малороссийским чиновникам считается, також и до которого класса ему господину гетману и кавалеру их производит.”⁹⁹

Отже, згідно “Відомості” ієрархія чинів і урядів виглядала наступним чином:¹⁰⁰

Табель малоросійських чинів 1756 р.

Клас	Малоросійські чини
	Генеральний обозний Генеральний суддя (2)

⁹⁵ НБУВ.ІР, ф. VIII, спр. 2267, арк. 52; ф. 61, спр. 1084, арк. 11-113в. (NBUV.IR, f. VIII, spr. 2267, ark. 52; f. 61, spr. 1084, ark. 11-113v.).

⁹⁶ НБУВ.ІР, ф. 61, спр. 1084, арк. 103в. (NBUV.IR, f. 61, spr. 1084, ark. 103v.); *Архив князя Воронцова* (Москва: Типография Грачева, 1875), кн.7: 285, 290-291. (*Arkhir kniazia Vorontsova* (Moscow: Tipografiia Gracheva, 1875), kn.7: 285, 290-291).

⁹⁷ НБУВ.ІР, ф. 61, спр. 1084, арк. 103в. (NBUV.IR, f. 61, spr. 1084, ark. 103v.).

⁹⁸ Розумовський намагався порушити це питання ще в березні 1756 р., однак в Сенаті “для доклада в общее собрание” вона була призначена лише в липні, коли повним ходом йшли військові приготування й вона мусила чекати своєї черги аж до осені, доки в ній не постала нагальна потреба (НБУВ.ІР, ф. 61, спр. 1084, арк. 15). (NBUV.IR, f. 61, spr. 1084, ark. 15).

⁹⁹ Обидва документи, запозичені Олександром Лазаревським з родинного архіву Сулим, були опубліковані 1883 р. в “Київській старовині” (Виписку, ще раніше навів у своєму “Описі Чернігівського намісництва” Опанас Шафонський), однак із випущенням деяких важливих деталей, зокрема розбивки чинів на класи (Див., “Малороссийские чины и должности и оклад их содержания,” *Киевская старина* №6 (1883): 381-385). (“Malorossiiskie chiny i dolzhnosti i oklad ikh soderzhaniia,” *Kievskaiia starina* 6 (1883): 381-385). Інший список відомості про старшину, що зберігався в укописному збірнику Харківського архіву давніх актів, навів у своєму дослідженні Дмитро Міллер, *Очерки из истории юридического быта старой Малороссии*, 17-18. (Miller, *Ocherki iz istorii iuridicheskogo byta staroi Malorossii*, 17-18). Всі вони мають деякі відмінності й різночитання, з огляду на які ми наводимо їх текст за ще одним списком середини XVIII ст., виявленим нами в колекції Олександра Кістяківського (НБУВ.ІР, ф. 61, спр. 1084, арк. 13 зв.-15. (NBUV.IR, f. 61, spr. 1084, ark. 13 zv.-15)).

¹⁰⁰ Ibid.

1	Генеральний підскарбій Генеральний писар Генеральний осавул (2) Генеральний хорунжий Генеральний бунчужний
2	Полковник городовий
3	Бунчуковий товариш Полковник компанійський Осавул ГВА Обозний полковий
4	Писар ГВС Старший канцелярист ГВК Суддя полковий Хорунжий ГВА Обозний полковий компанійський Писар полковий
5	Осавул полковий Хорунжий полковий
6	Сотник Військовий товариш Писар ГВА Писар полкового суду Писар полковий компанійський Осавул полковий компанійський Хорунжий полковий компанійський Капітан жолдацький Перекладач ГВК Протоколіст ГВК Отаман ГВА Отаман городовий полковий
7	Архіваріус ГВК Канцелярист ГВК Сотник/ротмістр компанійський Значковий товариш Осавул полкової артилерії Отаман городовий сотенний
8	Городничий полковий Отаман жолдацький Писар сотенний Писар полкової артилерії Канцелярист полковий Канцелярист полкового суду Осавул сотенний Хорунжий полкової артилерії Сотенний хорунжий Отаман полкової артилерії Осавул сотенний компанійський

	Хорунжий сотенний компанійський Писар сотенний компанійський Отаман компнійський
9	Отаман курінний Городничий сотенний Отаман сільський
10	Козак Жолдак Пушкар Компанієць

На жаль, наразі важко точно визначити, чи дістала ця “малоросійська табель про ранги” імператорське схвалення, чи була вкотре захована під сукно. З певністю можна твердити лише, що конвертованість статусу козацької старшини та урядників в рамках чиновної ієрархії та дворянства лишалася примарною. 1760 р. дітей бунчукового товариша Андрія Марковича не було зараховано до Сухопутного Шляхетського корпусу, куди раніше вихідці з Гетьманщини, завдяки зв'язкам при дворі, потрапляли майже безперешкодно. Спеціальна комісія, створена керівництвом корпусу засумнівалася в правомочності дворянського атестату Марковичів, підписаного гетьманом Розумовським.¹⁰¹

В січні 1762 р. сенатор граф Роман Воронцов доповідав у Сенаті про те, що при прийомі малоросіян на військову й цивільну службу чимало простолюдинів приписують собі шляхетство, котре неможливо перевірити за відсутністю в Гетьманщині герольдії та списків дворян, котрі він пропонував укласти.¹⁰² Водночас, на думку російського історика Якова Лазарева, Воронцов, будучи політичним союзником Розумовських, намагався обґрунтувати шляхетність прав козацької верхівки, що випливала з тих привілеїв, котрі були надані їм литовськими князями і польськими королями, а згадом підтверджені російськими монархами. Всі вони в сукупності давали нащадкам старшин, що мали шляхетське коріння, спадково володіли землями й служили у Війську Запорозькому, право вступу на військову, цивільну та придворну службу, набуття землі й решти привілеїв імперського дворянства. Показово, що вустами Воронцова промовляли ті аргументи, котрі вже були озвучені в попередніх старшинських проектах, якими нова малоросійська еліта підштовхувала імперську владу до визнання свого виняткового статусу.¹⁰³

До врегулювання службової ієрархії малоросійських чинів і з'ясування шляхетських прав, які вона надавала своїм носіям підштовхувало й видання Петром III Маніфесту про дворянські вольності, котрий істотно зменшував дистанцію в привілеях між імперським дворянством і старшиною. Документ спричинив істотну

¹⁰¹ Михаил Киселев и Яков Лазарев, “Поелику де в Малой России нет дворян”? Статус украинского ‘шляхетства’ в Российской империи середины XVIII в. и роль неформальных связей К. Г. Разумовского,” *Новое прошлое* №2 (2019): 116-133. (Mikhail Kiselev i Iakov Lazarev, “Poeliku de v Maloi Rossii net dvorian”? Status ukrainskogo ‘shliakhetstva’ v Rossiiskoi imperii serediny XVIII v. i rol’ neformal’nykh svyazei K. G. Razumovskogo,” *Novoe proshloe* 2 (2019): 116-133); Яков Лазарев, “Место украинской казацкой элиты в составе российского дворянства в первой половине 1760-х гг.,” *Вопросы истории* №3 (2017): 71. (Iakov Lazarev, “Mesto ukrainskoi kazatskoi elity v sostave rossiiskogo dvorianstva v pervoi polovine 1760-kh gg.,” *Voprosy istorii* 3 (2017): 71).

¹⁰² Миллер, *Очерки из истории юридического быта старой Малороссии*, 18-20. (Miller, *Ocherki iz istorii iuridicheskogo byta staroi Malorossii*, 18-20).

¹⁰³ Лазарев, “Место украинской казацкой элиты,” 72-76. (Lazarev, “Mesto ukrainskoi kazatskoi elity,” 72-76).

емансипацію перед тим практично безправного і надзвичайно залежного від вищої влади російського дворянства, звільнивши його від обов'язкової цивільної та військової служби і надавши право вільно виходити у відставку та безперешкодно виїжджати за межі імперії. Маніфест став подальшим кроком у визріванні й зміцненні дворянства як соціальної верстви й політичної сили, що остаточно закріпила свою вищість і переваги над іншими станами.¹⁰⁴

Переворот літа 1762 р., що звів на престол Катерину II й активну участь у якому брав Розумовський, підштовхнув старшину до більш активних дій. До початку коронації було підготовано петицію в якій проект зрівняння великоросійських і малоросійських чинів був уже не самодостатньою метою, а засобом для поширення на козацьку старшину прав шляхетного стану.¹⁰⁵ Планувалося, що позитивну відповідь на петицію дасть імператорський маніфест, який готувався до підписання на день коронації 22 вересня 1762 р. і нарешті надавав козацькій старшині “класі противу чинов малороссийских.” Цей документ особливо цікавий для нас тим, що пропонував трохи відмінну номенклатуру чинів, у порівнянні із попередніми “табелями.”¹⁰⁶

Табель малоросійських чинів 1762 р.

Клас	Малоросійські чини	Великоросійські чини	Клас
1	генеральний обозний	Генерал-поручник	III
2	генеральний суддя (2)	Дійсний статський радник	IV
3	генеральний підскарбій генеральний писар	Статський радник	V
4	генеральний осавул (2) генеральний бунчужний генеральний хорунжий	Полковник	VI
5	полковник городовой	Підполковник	VII
6	бунчуковий товариш “первостатейный” полковник компанійський обозний полковий	Майор	VIII
7	бунчуковий товариш “второстатейный” писар ГВС писар полковий старший канцелярист ГВК	Капітан	IX
8	осавул полковий	Капітан-поручник	X

¹⁰⁴ Ирина Фаизова, “Манифест о вольности” и служба дворянства в XVIII столетии (Москва: Наука, 1999). (Irina Faizova, “Manifest o vol'nosti” i sluzhba dvorianstva v XVIII stoletii (Moscow: Nauka, 1999)).

¹⁰⁵ Лазарев, “Место украинской казацкой элиты,” 76. (Lazarev, “Mesto ukrainskoi kazatskoi elity,” 76).

¹⁰⁶ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 55, л. 30-31. (RGADA, f. 13, op. 1, d. 55, l. 30-31); Татьяна Круглова, “Несостоявшаяся в 1762 г. реформа императрицы Екатерины II: источниковедческое исследование,” *Вестник Московского государственного университета им. М. Ломоносова. Серия 8. История*, вып. 6 (2017): 3-30. (Tat'iana Kruglova, “Nesostoiavshaiasia v 1762 g. reforma imperatritsy Ekateriny II: istochnikovedcheskoe issledovanie,” *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta im. M. Lomonosova. Seriiia 8. Istoriia*, vyp. 6 (2017): 3-30); Лазарев, “Место украинской казацкой элиты,” 77. (Lazarev, “Mesto ukrainskoi kazatskoi elity,” 77).

	хорунжий полковий осавул ГВА хорунжий ГВА обозний компанійський		
9	сотник жолдацький військовий товариш “первостатейный”	Поручник	XII
10	військовий товариш “второстатейный” осавул компанійський хорунжий компанійський	Підпоручник	XIII
11	сотник компанійський значковий товариш “первостатейный”	Прапорщик	XIV

Одразу ж звертає на себе увагу те, що проект подавав дуже урізаний перелік малоросійських чинів, значно менший аніж у попередніх проектах. В ньому фактично фігурували лише старшинські уряди не нижче від значкових товаришів, тоді як рядові козаки були винесені поза його рамки. До того ж, до табелі увійшли далеко не всі наявні в попередніх редакціях служилі ієрархії. Так, наприклад, чини Генеральної артилерії в табелі не фігурували, але окрема ремарка приписувала їм “равно считаются с старшинами полковыми по классам их.” Поза новою табеллю лишився чин бунчукового товариша, чисельність яких, на відміну від скажімо полкових старшин, не була чітко визначеною. Чомусь поза табеллю лишилися урядники новозаснованих судових установ — гродських, земських і підкоморських.

Головною підставою підвищення в чині указ визнавав справну й неухильну службу з “прямыми заслугами.” Гетьманові, як рівному в чині із генерал-фельдмаршалами, дозволялося самотійно вивисувати в чини від майора й нижче, решта мала подаватися на монарший розгляд і затвердження. Гетьман мав скласти для них окремий штат, за яким їм в подальшому було б надано зрівняння “в классах,” з таким розархунком, аби малоросійські чини в штаб- і обер-офіцерській кадрі не мали переваг над росіянами.¹⁰⁷

Гетьману належало також слідкувати за послідовним вивисенням у чини, без оминання проміжних сходинок поміж вищими та нижчими, “понеже до сего времени сии чины, яко не имеющие классов великороссийских, уравненных нашим регулярным военным, избиралися волными голосами из нижних старшин, обходя посредствующие чины переступалив верхние, то оние сие обыкновенное яко вовсе с регулярными чинами уже несходствующее, отставляется, тем болше что оно и с правами малороссийскими несогласно, но волными голосами выборам быть по прежнему повелеваем с тем, дабы из ближайших чинов без показания правильных причин никого не обходит, ибо то было обыкновение в нерегулярстве, а сие поставляется уже законом в чинах уравненным регулярным достоинством.”¹⁰⁸

Старшинська петиція, доопрацьована в гетьманській похідній канцелярії, була передана Катерині під час її перебування в Петровському, на шляху з Петербургу в Москву, де готувалися коронаційні урочистості. Документ був доопрацьований її статс-секретарями Тепловим і Дарковським, котрі раніше служили при дворі

¹⁰⁷ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 55, л. 3 об. (RGADA, f. 13, op. 1, d. 55, l. 3 ob.).

¹⁰⁸ Ibid., л. 3.

Розумовського й добре знали юридичні та адміністративні реалії Гетьманщини. Очевидно, що сама імператриця спершу поставилася до прохання гетьмана і старшини цілком прихильно: новій правительці хотілося віддячити Розумовському за його активність під час палацевого перевороту, а малоросійським підданим продемонструвати свою великодушність, що вповні узгоджувалося із очікуваннями суспільства, коли при сходженні на престол новий монарх розсилав милості й щедроти. Однак, інтуїтивно відчуючи важливість свого кроку, Катерина вирішила спитатися думки свого радника, досвідченого сновника й екс-канцлера елизаветинських часів, Олексія Бестужева-Рюміна. Тетяна Круглова, котра провела ґрунтовний текстологічний аналіз проекту й відтворила процес його підготовки та редагування в імператорському Кабінеті, переконливо показала, що саме негативний висновок Бестужева став головною причиною відмови Катерини підписувати його в день коронаційних торжеств.¹⁰⁹

Головне *contra*, висловлене радником, зводилося до того, що зрівняння малоросійських і великоросійських чинів потягне за собою автоматичне аноблювання всієї козацької старшини, чого категорично не можна припускати. Бестужев пропонував, як і раніше, надавати імперські чини та дворянство малоросіянам в індивідуальному порядку, зважаючи на їхню лояльність і заслуги.¹¹⁰

Прикметним є контекст підготовки маніфесту про малоросійські чини саме напередодні коронації, час, коли паралельно готувалися інші законодавчі акти, що мали на меті привернути до Катерини прихильність дворянства та армії. Так, 15 липня 1762 р. Сенат видав указ “О награждении отставляемых дворян от службы офицерскими чинами.”¹¹¹ 22 липня, в той самий день, коли було підписано указ про малоросійські чини, вийшов імператорський маніфест “О подтверждении российскому войску прав и преимуществ, дарованных императрицей Елизаветой Петровной.” В ньому, oprіч компліментів на адресу христолубивого воїнства, Катерина нарікала на поспіх деяких дворян, що прагнули вийти у відставку, забувши про честь і обов'язок, заслаблюючи таким чином армію і державу.¹¹²

Втім, всі ці знаки уваги й реверанси в бік дворянства не знімали з порядку денного головного питання — остаточного схвалення й затвердження виданого Петром III Маніфеста, на яке чекало дворянство. Враховуючи це, Катерина скликала на початку 1763 р. спеціальну “Комиссию о вольности дворянства,” котра мала врегулювати становий статус дворянства, враховуючи положення Маніфеста й законодавчих наробок Уложенної комісії, котра працювала в цьому ж напрямку.¹¹³ До Комісії, що складалася переважно з найближчих прихильників імператриці (канцлер граф Михайло Воронцов, обер-гофмейстер Нікіта Панін, генерал-аншефи граф Захар Чернишов та князь Михайло Волконський, генерал-ад'ютант Григорій Орлов) та кількох старих вельмож елизаветинського правління (екс-канцлер і радник імператриці Олексій Бестужев-Рюмін, сенатор князь Яків Шаховської), було

¹⁰⁹ Круглова, “Несостоявшаяся в 1762 г. реформа императрицы Екатерины II,” 18-22. (Kruglova, “Nesostoiavshaiasia v 1762 g. reforma imperatritsy Ekateriny II,” 18-22).

¹¹⁰ Ibid., 23-25.

¹¹¹ Полное собрание законов Российской империи (далі- ПСЗ) (Санкт-Петербург: в Типографии Сената, 1830), т. 16: 20. (Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii [hereafter PSZ] (St. Petersburg: v Tipografii Senata, 1830), t. 16: 20).

¹¹² Ibid., 70-71.

¹¹³ Олег Омельченко, Императорское собрание 1763 года: (Комиссия о вольности дворянской). Исторический очерк. Документы (Москва: МГИУ, 2001). (Oleg Omel'chenko, Imperatorskoe sobranie 1763 goda: (Komissiiia o vol'nosti dvorianskoi). Istoricheskii ocherk. Dokumenty (Moscow: MGIU, 2001)).

включено й Кирила Розумовського.¹¹⁴ Очевидно, що ця нагода була слушним приводом для чергового порушення питання вже не так про конвертованість і взаємне узгодження чинів старшини та російського офіцерства, скільки про набагато важливіший статус малоросійського шляхетства стосовно російських дворян. 20 лютого 1763 р. гетьман виступав на слуханнях з “выпиской о вольностях шляхетских из прав княжества Литовского, прозываемых статутом, по которым Малая Россия управляется.”¹¹⁵

Проект викликав неоднозначну реакцію в членів Комісії та в Сенаті, особливо ж в антигетьманській партії, котру очолював Бестужев-Рюмін. 15 квітня 1763 р. було видано указ про повторне слухання у Комісії справи “о классах малороссийским чинам” до якого канцелярія Розумовського підготувала доповідь із обґрунтуванням і нову Табель малоросійських чинів із відповідниками в російській Табелі про ранги.¹¹⁶ Більшість Комісії стала на бік Розумовського. Рішення, прийняте на засіданнях в загальних рисах йшло в річищі проекту імператорського указу 1762 р., вносячи до нього лише технічні уточнення й доповнення. Так, гетьману пропонувалося право надавати чини до підполковника включно, висувати в чини лише за наявності вакансій, по виході у відставку “награждать классами”, кількість бунчукових товаришів визначити “по препорции полков”. Генеральна військова канцелярія мала вести все кадрове діловодство й “очередь в тех чинах содержать” як в справі підвищень, так і у призначеннях у воєнні походи, відрядження тощо.¹¹⁷

Позитивне рішення значною мірою пояснювалося відсутністю на її засіданні опонентів Розумовського й підтримкою, наданою проекту Микитою Паніним. Втім, такий хід подій ще більше збурих антигетьманську партію, котра вбачала в рішенні ради чергове посилення позицій своїх опонентів. 10 червня 1763 р. Олексій Бестужев-Рюмін, який ще минулого року висловився проти проекту Розумовського, подав імператриці розгорнуте “Мнение о классах Малороссийских чинов,” яким намагався представити сутність справи такою, що шкодить основам російської державності.¹¹⁸ На початку своєї записки Бестужев спростовував тардиційну преамбулу всіх гетьманських подань щодо суверенності вибору Малоросії російського підданства та добровільності його прийняття. Насправді, на думку колишнього канцлера, “народ малороссийский издревле был подданной российский,” відібраний свого часу Польщею, але повернений російській короні царем Олексієм Михайловичем.

¹¹⁴ Сергей Троицкий, “Комиссия о вольности дворянства 1763 г.” в Сергей Троицкий, *Россия в XVIII веке: Сборник статей и публикаций* (Москва: Наука, 1982), 145-146. (Sergei Troitskii, “Komissiiia o vol'nosti dvorianstva 1763 g.” v Sergei Troitskii, *Rossiiia v XVIII veke: Sbornik statei i publikatsii* (Moscow: Nauka, 1982), 145-146).

¹¹⁵ Ibid., 145-147.

¹¹⁶ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 55, л. 15-20. (RGADA, f. 13, op. 1, d. 55, l. 15-20). Ця сторінка діяльності Комісії випадла з поля зору її дослідника Сергія Троїцького через те, що матеріали слухань “малоросійського” питання були вилучені з фонду кабінета Катерини II та XVI Розряду Держархіву Російської імперії, де відкладалася більша частина діловодства Комісії, й включені до фонду-колекції “Дела об Украине” (ф. 13) РГАДА. Цікаво, що старшини, очевидно, пильно стежили за всіма перипетіями обговорення своїх проектів: скажімо в родинному архіві Полетик зберігався “Указъ Императрицы Екатерины II „Собранию, въ которомъ совѣтъ происходитъ о вольности дворянской о согласованіи чиновъ малороссийскихъ съ великороссийскими. 13 апрѣля 1763 г. Копія на полулистѣ.” (*Каталог музея украинских древностей В. В. Тарновского* (Чернигов: Типография губернского земства, 1900), т. 2: 296. (*Katalog muzeia ukrainiskikh drevnostei V. V. Tarnovskogo* (Chernihiv: Tipografiia gubernskogo zemstva, 1900), t. 2: 296).

¹¹⁷ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 55, л. 9-11 об. (RGADA, f. 13, op. 1, d. 55, l. 9-11 ob.).

¹¹⁸ Ibid., л. 21-22 об.

Факт відсутності в Гетьманщині системи чинів і рангів, писав Бестужев, насправді може становити певні перешкоди й утруднення в управлінні, але їхнє надання ховає в собі небезпеку того, що малоросіянам може випасти нагода командувати великоросами, чого припустити аж ніяк не можна. Посилаючись на прецедент ліфляндського дворянства та урядників Війська Донського, котрі мали ранги відповідно до Табелі, граф зауважував, що ті ранги “пожалованы им толко на их персоны,” себто є одиничними випадками, своєрідними казусами. До такої практики слушно вдалися за правління Єлизавети, коли побажання старшини про зрівняння в чинах не було задоволено, натомість чого їм було обіцяно надавати російські ранги й чини, згідно їхніх заслуг, не створюючи прецедентів для того ж Війська Донського. Нарікаючи на велику кількість урядників в Малоросії, особливо бунчукових товаришів, Бестужев підкреслював, що згідно тамтешніх традицій в чини обирають і йдуть у відставку за власним бажанням, що в разі їхнього зрівняння із російськими чинами, котрі йдуть по службовій драбині “по градусам из нижних в вышние” може відбутися “умаление.”

За будь-якого вирішення питання автор записки радив надати росіянам першість над малоросами, подібно до того, як гвардійські полки мають старшинство в чинах над армійськими, а армійські своєю чергою над гарнізонними та ландміліційними. Зрештою, Бестужев висував і конкретні зауваження по старшинських “класах” і їхніх аналогах: так, для генеральних обозних чину генерал-поручника було забагато й їх можна було “удовольствовать” генерал-майорами, оскільки навіть колишні гетьмани мали чин генерал-аншефів, а нинішній має генерал-фельдмаршала (“из отличной к нему персональной милости и доверенности [...] ибо по древним примерами, между которыми был и Мазепа, можно ли и будущим гетманам такую ж доверенность и излишние привилегии дозволять.”)¹¹⁹

В зауваженнях Бестужева цілком виразно проглядається побоювання російського дворянства опинитися в менш виграшному становищі у порівнянні із малоросійським шляхетством. Не варто забувати, що на той час дворянство ще не досягло кондиції повноцінного стану, а процес його емансипації тривав до самого кінця XVIII ст. Дворянин не був остаточно звільнений від обов’язкової служби, зберігалася маса обмежень на землеволодіння цивільних чиновників і купівлю ними кріпосних, вже не кажучи про загальний обсяг особистих прав, котрий на тлі шляхетських вольностей, гарантованих Литовськими Статутами, виглядав ще дуже скромно.¹²⁰ Реакція імперських сановників, очевидно, була продиктована ще й небажанням передавати в руки гетьмана право пожалування чинами в службовій копорації Війська Запорозького, котрі давали право на отримання шляхетного статусу. Навіть без підняття питання про конвертацію “нової шляхти” в російське дворянство, із часом це призвело б до ще більшого зміцнення малоросійської автономії й, можливо, створення в ньому удільного правління роду Розумовських.

Важко сказати, який напрям отримали б подальші дискусії довкола старшинських рангів і шляхетства, якби, невдоволена діяльністю Комісії, що прагнула утвердити права “першого” стану на рівні закону, обов’язкового і для підданих, і для монарха, Катерина II не розпустила її в жовтні 1763 р.¹²¹ Цілком можливо, що після цього

¹¹⁹ Ibid., л. 22.

¹²⁰ Про інші перипетії обговорення проекту див., Лазарев, “Место украинской казацкой элиты,” 78-79. (Lazarev, “Mesto ukrainskoi kazatskoi elity,” 78-79).

¹²¹ Троицкий, “Комиссия о вольности дворянства 1763 г.,” 189-192. (Troitskii, “Komissiia o vol'nosti dvorianstva 1763 g.,” 189-192).

гетьман повернувся в Україну з більш твердою й визрілою переконаністю в необхідності більш рішучих дій, котрі б утвердили відрубність козацької автономії та вищість її старшинсько-шляхетської верстви.

Невизначеність долі малоросійської Табелі про ранги спонукала козацьку еліту до подальших домагань визнання її імперським урядом. Недаремно це питання посіло одразу друге місце в “Прошении малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии,” схвалене старшинським з’їздом у Батурині наприкінці 1763 р.¹²² Докладно виклавши сутність природи малоросійських прав і вольностей, учасники зібрання зауважували, що за польського панування українські урядники (“чины”) були рівні в правах і гідності з коронними та литовськими й заміщалися виключно місцевою шляхтою. Цю традицію згодом брали під увагу і московські царі, жалуючи гетьмана Івана Брюховецького та старшину думними чинами. Однак при запровадженні Табелі про ранги 1722 р. “всем как придворным, так и гражданским чинам велено считается против воинских; о малороссийском же гетмане, генеральной старшине, полковниках и прочих чиновниках в той табели ничего не упомянуто, почему великороссийские чиновники, а особливо военнослужащие малороссийскую старшину презирают и во всяких случающихся комиссиях и нарядах и самих низких чинов офицеры за право почитают, чтоб преимущество брать над знатною малороссийскою старшиной за то только одно, что нет никакого положения, как им считается с великороссийскими чинами.”¹²³ Особисто Розумовський просив імператрицю підтвердити присвоєне йому указом від 24 липня 1750 р. старшинство з генерал-фельдмаршалами “и впредь по мне будущим гетманам подтвердить [...], так и все малороссийские воинские и штатные чины уравнить классами против воинских великороссийских чинов, чтоб служба вашему императорскому величеству, малороссийская старшина по большей части из своего имени и без жалования хотя одним сим в чинах уравниением пользовалась и презираема быть не могла.”¹²⁴

В документі прослідковується стримане невдоволення верхівки гетьманату не лише невизначеністю чиновної рівності, але й тими принципами старшинства, які було запропоновано Колегією іноземних справ у 1733 р. Її пропозиції стали базовими при розгляді всіх наступних звернень старшини й гетьмана щодо чинів, з приводу чого автори “Прошения,” від імені гетьмана, з ледь прихованим ремствуванням зазначали: “а хотя мнением государственной Коллегии иностранных дел по данным в бывший кабинет в 1733 году как малороссийской старшине считается против воинских великороссийских чинов положено; однако и то сделано с немалым почти всех чинов унижением, на котором мнение и правительствующий сенат утверждают в 17[...] году,¹²⁵ ее императорскому величеству блаженной и вечнодостойной памяти государыне императрице Елизавете Петровне о том же подал доклад, но на оній ее императрского величества не воспоследовало резолюции.”¹²⁶ Відтак, малоросійська знать сподівалася, що при нинішньому розгляді її ранги будуть прирівняні до російських “с лучшим авантажем.” При цьому

¹²² “Прошение малороссийских старшин и шляхетства вместе с гетманом о поправлении разных старинных прав Малороссии,” *Український історичний журнал* № 7–8 (1993): 88–89; № 9 (1993): 92–93. (“Proshenie malorossiiskikh starshyn i shliakhetstva vmeste s getmanom o popravlenii raznykh starinnykh prav Malorossii,” *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal* 7–8 (1993): 88–89; 9 (1993): 92–93).

¹²³ “Прошение малороссийских старшин и шляхетства,” 7–8 (1993), 90.

¹²⁴ Ibid.

¹²⁵ Так в тексті.

¹²⁶ “Прошение малороссийских старшин и шляхетства,” 7–8 (1993), 99.

не було забуто й про нові реалії реформованого в 1763 р. судочинства, чії новопосталі урядники мали рахуватися “с великороссийскими воинскими чиновниками, теми чинами, которыми они считаются будут с малороссийскими старшинами, не имея ни в чем понижения против воинских чинов по тому, что по правам нашим не токмо гражданские чины не понижаются пред воинскими, но выше оных почитаются.”¹²⁷ Цікаво, що з остаточної версії документу ці ремарки були вилучені, що надало “Прошению” менш дражливого тону й, з погляду укладачів, залишило той мінімум вимог, який теоретично надавався на позитивне вирішення.

Інші пункти петиції висували широку програму емансипації шляхти й старшини, що передбачала їй виняткову першість при заміщенні посад у адміністрації та судочинстві, представництво у генеральних радах і сеймах, недоторканність рангових і приватних володінь, призначення жалування бунчуковим, військовим та значковим товаришам “и впредь определяемым к гражданским делам чиновникам,” заборону надання урядів і маєтностей іноземцям.¹²⁸ Сума прав нової шляхти, таким чином, підносила її до рівня цілком самодостатнього привілейованого стану, котрому належали чільні свободи й монополія на владу й економічні ресурси.

На думку Олексія Струкевича, дарма, що “Прошение” так і не було вручене Катерині II, його зміст швидко став відомим при дворі, спричинивши відкликання гетьмана в Петербург і його подальше зречення. Очевидно, що імператрицю стривожили не стільки династичні плани Розумовських, як це часто подається в історіографії, скільки визрівання нової ідентичності й соціальне цементування малоросійської еліти. В подальшому, за умов продовження реформ, започаткованих Розумовським, гетьманська автономія могла набути більшої інституційної міцності, а її верхівка – нових політичних амбіцій. Цілком можливо, що ці побоювання імператриці ще більше ствердилися влітку 1764 р. під час її подорожі в Ліфляндію, коли вже маючи малоросійський прецедент, вона на власні очі побачила у остзейських провінціях ту модель автономії, в яку він із часом міг перетворитися. І якщо ліквідація балтійських автономій, через низку обставин, видавалася справою дальшої перспективи, то їх малоросійський аналог мав бути знищений у зародку. Власне, зречення Розумовським булави з подальною ліквідацією інституту гетьманства, стали її прелюдією.¹²⁹ Зникнення з політичної арени Розумовських, як промоторів емансипації малоросійської знаті, анітрохи не змінили її інтенцій та енергії у здобутті жаданих привілеїв. Відтепер утвердження внутрішньої ієрархії із одночасним її зрівнянням із імперськими еквівалентами імперської, стало чи не головною метою “нової шляхти,” що освячувала і мотивувала боротьбу за збереження державних інституцій гетьманату, як підставу для привілеїв і поле політичного впливу.

¹²⁷ Ibid.

¹²⁸ Ibid., 7–8 (1993): 91–93; 9 (1993): 92–94.

¹²⁹ Симптоматично, що в липні 1764 р. в Сенаті поновлено розгляд старої справи ще елизаветинських часів про неправомірність самостійного призначення гетьманом на миргородське полковництво Федора Остроградського та надання титулу бунчукового товариша Юхиму Дарагану. Сенатори зійшлися на тому, що Розумовський не мав права робити такі надання виключно “властию своею” й запропонували відновити при гетьмані міністра-резидента з контролюючими функціями. РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 63, л. 2–14 об. (RGADA, f. 13, op. 1, d. 63, l. 2–14 ob.).

Малоросійські табелі — проекти й практики

В XVII ст. під час виникнення й формування інститутів Гетьманщини ієрархія й правила субординації всередині старшинського корпусу регулювалися системою звичаїв, що склалися задовго до повстання Хмельницького. Критеріями старшинства урядів була їхня важливість в рамках військової корпорації. Уявлення про них ми маємо з козацьких реєстрів і сеймових постанов 1625 та 1638 рр., котрі затверджували структуру й штати Війська Запорозького. Обидві групи документів містили переліки старшинських посад, перелічені в ієрархічній послідовності від вищих до нижчих.¹³⁰ Старшинство урядників також визначалося часом їх обрання на посаду, але *de facto* залежало від персонального авторитету. Його складовими були суто копоративні критерії: належність до спадкового козацтва, ходіння “на низ” (себто, козакування в Запорозькому Коші), в морські походи, участь у не менше ніж одній военній кампанії та ін. З часом ці критерії втратили свій обов’язковий характер і доповнилися більш софістикованими: старшинство у терміні обрання й перебування на уряді, участь у посольствах, служба в канцеляріях і судах, що увійшли до переліку канонічних заслуг перед Військом Запорозьким і служили підставою для надання нових посад, маєтностей та економічних привілеїв.

Розширення асортименту старшинських рангів у другій половині XVII ст., виділення з їхнього середовища привілейованої страти “знатного військового товариства,” зрештою й саме збільшення чисельності урядників мимоволі призвели до змагань і конфліктів за старшинство всередині козацької знаті. Якщо спочатку ці суперечки поставали на ґрунті родового “місництва,” походження й знатності “дому,” то з часом ревності почали виникати й у публічній площині: субординації, вивіщенні в наступний чин, службової комунікації тощо. Першопричиною цих суперечностей була юридична неврегульованість старшинської ієрархії, котра в все ще продовжувала функціонувати згідно давніх, але значно видозмінених традицій і звичаїв Війська Запорозького.

Доволі показовим у цьому відношенні став конфлікт, що спалахнув між двома групами старшин під час Гілянського походу 1725 р. За словами Якова Марковича, котрий був його очевидцем і учасником, на початку походу “значковые не похотѣли іхать передъ бунчуковими зъ знакомъ, для чого з виговоромъ приходили стародубовскіе (старшини — Авт.) при насъ до Лизогуба и Галецкій Семень бувъ первимъ заговорчикомъ.”¹³¹ Очевидно, що для значкових товаришів було принизливим іти в “передній сторожі” та асистенції військових клейнодів, тоді як бунчукове товариство їхало за ними разом із полковниками та генеральними старшинами. Обидві старшинські групи відмовлялися виконувати накази командування й склали в своєму середовищі дві ворогуючі партії, що вели між собою переговори. В якості компромісу командир корпусу, генеральний обозний Яків Лизогуб, пропонував бунчуковим “своихъ слугъ впередъ ити имъ вмѣсто значковыхъ, которимъ отказалисмо в томъ.” Зрештою, за кілька днів конфліктні

¹³⁰ Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги (Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, 2016), 285. (*Dokumenty ukraïns'koho kozatstva XVI — pershoï polovyny XVII st.: universal, lystuvannia, uhody, prysiahy* (Kyiv: Instytut ukraïns'koï arkheohrafiï ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevs'koho, 2016), 285); *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1646*, oprac. Agnieszka Biedrzycka (Kraków: Societas Vistulana, 2005), 697-698.

¹³¹ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича, ч. 1: 252. (*Dnevnik general'nogo podskarbiia Iakova Markovicha*, ch.1: 252).

сторони погодилися на такий варіант: “о сторожѣ плечовой и полевой [...] приговорилисмо на полевой сторожѣ стоять значковимъ зъ радовими, а обмежджати бунчуковимъ товарищамъ.”¹³² Таким чином, принизливе для обох груп значного товариства відбування караульної служби, уникнути якого, однак, було неможливо, розподілили ніби навпіл: значкові товариші погодилися стояти на чатах, а бунчукові об’їжджали їх патрулями.

Трохи пізніше Маркович обмовився про першовитоки цієї “контроверсії,” як “оть оной ссоры произшедшой о годности бунчуковыхъ къ шляхетству.”¹³³ Себто, йшлося в першу чергу, про неможливість шляхетнонародженим відбувати ту службу, яка не личила їхньому статусу й була гідною звичайних козаків. На цій же підставі, бунчукових товаришів глибоко обурило намагання значкових стати із ними на один ієрархічний щабель і взагалі заявляти в їхній присутності бодай про якісь претензії на “благородство.”

Не менш дражливим були питання субординації всередині кожної рангової групи. На думку Ірини Кривошеї, починаючи з першої третини XVIII ст., старшинство бунчукових та значкових товаришів визначалося роком отримання ними чину. Це фіксувалося у відповідних компутах і присяжних списках, які дослідниця співставляла із фомулярами й “сказками” старшин, де на перших позиціях фігурували ті, хто мав найбільшу вислугу років, далі – молодші за стажем і, нарешті, наприкінці реєстру ті, чий уряд не був підтверджений універсалом або атестатом.¹³⁴ З певними застереженнями ця практика, очевидно, діяла й щодо інших категорій старшинських рангів. Щоправда, важко припустити, що в суспільстві Гетьманщини, спаяному неймовірною кількістю родинних, сусідських і приятельських пов’язань, ця практика діяла як незаперечне правило. Здається, що приналежність до давнього й славного роду, заможність, а також впливові зв’язки, могли корелювати його досить істотно.

Ще одним практичним виявом уявлень про старшинство козацьких урядовців, яка правила взірцем для наслідування, були придворні прийняття та урочистості на яких порядок церемоніалу був чітко підпорядкований чиновним ранжирам, встановленим імперською Тебеллю про ранги. Яків Маркович занотував у щоденнику під 26 лютим 1728 р.: “Аудієнція была всѣмъ знатнымъ лицамъ въ грановитой палатѣ, где по чинамъ духовенство, генералитетъ и гетманъ, со всѣми малороссиянами, где и мы были у ручки его імперторского величества.”¹³⁵ В серпні 1745 р. генеральний хорунжий Ханенко був на аудієнції в обер-гоф-маршала Дмитра Шепелева, котрий “который велѣлъ дать реестръ о малороссіянахъ, кои могутъ быть при брачной церемоніи” великого князя Петра Федоровича.¹³⁶ В січні 1748 р. Ханенко згадує про новорічний прийом при імператорському дворі: “изволила ея імператорское величество и ихъ імператорскіе высочества церемоніально шествовать въ болшую салу и тамъ подъ балдахиномъ на тронѣ обѣдъ кушать, где и всѣ знатные мужеска и женска полу персоны у стола, въ томъ числѣ и мы между брегадирами,

¹³² *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича*, ч. 1: 252-253. (*Dnevnik general'nogo podskarbiia Iakova Markovicha*, ch.1: 252-253).

¹³³ *Ibid.*, 256.

¹³⁴ Кривошея, *Неурядова старшина*, т. 1: 143. (*Kryvosheia, Neuriadova starshyna*, t. 1, 143).

¹³⁵ *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича* ч. 2: 216-217. (*Dnevnik general'nogo podskarbiia Iakova Markovicha*, ch.2: 216-217).

¹³⁶ *Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко*, 252. (*Dnevnik general'nogo khorunzhego Nikolaia Khanenko*, 252).

сидѣли и обѣдали.”¹³⁷ Тут звертає на себе увагу, що члени старшинської місії, серед яких були переважно представники вищого ешелону, були посаджені разом із російськими бригадирами, чин яких займав проміжне становище між генералами і штаб-офіцерами. Імовірно, це ранжування було невинуватим: малоросіян не хотіли образити, влаштувавши їх у ранговій групі, котра була не занадто низькою, але не надто високою.¹³⁸

На церемонії гетьманської елекції в Глухові 22 лютого 1750 р. в місто вступили козацькі полки, які йшли в пішому строю на чолі з старшиною, з розгорнутими полковими корогами й сотенними значками “с полковими музиками, играя маршъ з боемъ на литаврах, полкъ за полкомъ по старшинству полковниковъ:” спочатку Лубенський, за ними Миргородський, Гадяцький, Переяславський, Прилуцький, Стародубський, Ніжинський, Чернігівський, Київський та Полтавський.¹³⁹

Як впливає з вищенаведених прикладів, попри те, що “Степенный порядок” 1742 р. хоч і не був офіційно діючою нормою, все ж таки використовувався козацькими урядовцями на практиці. Наведемо ще декілька казусів, котрі підтверджують це. Так, при настановленні 1750 р. головним економом гетьманських маєтностей бунчукового товариша Павла Ломиковського з його підпорядкування було вилучено бунчукового товариша Василя Казановича, “яко оны суть ровного класса.”¹⁴⁰ Прикметно, що цей випадок стосувався не урядової старшини, а носіїв титулярних рангів – значного товариства.

В травні 1760 р. стародубський полковий обозний Павло Скорупа звертався до гетьманської канцелярії за роз’ясненням, кому саме, йому чи компанійському полковнику Карпу Часнику належить командування над Тисячною командою компанійців і козаків, котрі були зібрані для відправки в Східну Пруссію. Скорупа покликався на те, що “полковники компанейские всегда числились ниже обозных полковых и в командах их находились с командами своими,” наводячи приклад компанійського полковника Гната Часника й лубенського полкового обозного Кулябки під час розмежування кордону з Туреччиною. Скорупа лукавив, знаючи що його чин дорівнював чину Часника, але, очевидно, не бажав підпорядковуватися “худородному” уряднику, вважаючи це принизливим для своєї “фамілії.” Гетьманський ордер вирішив суперечку на користь Часника, посилаючись на табелі 1742 та 1755 рр. в яких “полковники компанейские и обозные в одном классе положены, но полковники компанейские номер первым [...] и первыми имеют старшинство должны.”¹⁴¹

¹³⁷ *Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко, 342-343. (Dnevnik general'nogo khorunzhego Nikolaia Khanenko, 342-343).*

¹³⁸ Чин бригадира, що існував протягом 1722-1796 рр., за Табеллю про ранги належав до V класу й у цивільній службі був відповідником чину статського радника. У військовій ієрархії займав проміжне становище між чином полковника й генерал-майора. В імператорській армії він був своєрідним кар’єрним тупіком для полковників, котрим не випадало отримати генеральський чин; надання рангу часто було винагородою при звільненні у відставку (Сергей Волков, *Русский офицерский корпус* (Москва: Воениздат, 1993), 40-42. (Sergei Volkov, *Russkii ofitser'skii korpus* (Moscow: Voenizdat, 1993), 40-42); Леонид Шепелев, *Титулы, мундиры, ордена в Российской империи* (Ленинград: Наука, 1991), 77-81. (Leonid Shepelev, *Tituly, mundiry, ordena v Rossiiskoi imperii* (Leningrad: Nauka, 1991), 77-81).

¹³⁹ Неллі Герасименко, “Обрання Кирила Розумовського гетьманом Лівобережної України,” *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*, т. 238: Праці історико-філософської секції (Львів, 1999), 557. (Nelli Herasymenko, “Obrannia Kyryla Rozumov's'koho het'manom Livoberezhnoï Ukraïny,” *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka*, t. 238: Pratsi istoryko-filosof's'koï sektsïi (Lviv, 1999), 557).

¹⁴⁰ Окиншевич, *Значне військове товариство*, 143. (Okynshevych, *Znachne viis'kove tovarystvo*, 143).

¹⁴¹ ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 2972, арк. 2-3. (TsDIAK Ukraïny, f. 269, op. 1, spr. 2972, ark. 2-3).

Ще одним виявом корпоративної свідомості різних груп старшини було вироблення практики інтитуляції при зверненні до них вищих і нижчих установ, форми якої теж, найімовірніше, були запозичені з імперської Табелі про ранги, котра встановлювала стандартні форми звертання до чиновників і офіцерів, відповідно до їх класу.¹⁴² 9 лютого 1759 р. до Генеральної військової канцелярії надійшла колективна скарга бунчукових товаришів, які нарікали на неналежне звернення до них в листах і розпорядженнях: “[бунчукові товарищі] всякого респекту лишены, а щитаются по малороссийскимъ классамъ противу оныхъ [компанійських — Авт.] полковниковъ в вышшнемъ старшинстве, почему намъ якъ наиследуетъ обида. Кроме того и до настоящихъ малороссийских полковниковъ пишется с интитуляциею высокоблагородному господину, а бунчуковые товарищи яко по нихъ считаются первими.”¹⁴³

На середину XVIII ст. питання рівності чинів набувало для малоросійської знаті щонайбільшої актуальності. Із збільшенням кількості земляків, котрі робили кар’єри в імператорській гвардії та вищих установах, повертаючись потім на малу батьківщину, загострилася конкуренція між ними та місцевими елітами. Наприкінці вересня 1754 р. в Глухові відбулася нарада генеральної старшини та полковників з приводу млинових зборів до військового скарбу. Проста процедура підписання колективного “мнения” несподівано переросла в скандал. Петро Розумовський, призначений в лютому 1753 р. ніжинським полковником,¹⁴⁴ відмовився підписувати документ “по старшинству” після інших полковників, посилаючись на те, що він має ранг полковника регулярної армії.¹⁴⁵ Аргументи й доводи щодо того, “что прежде бывшие в малороссийских полках из великороссийских чинов полковники ниже малороссийских полковников некоторых из пожалования в тот чин старейших подпись имели,” не подіяли на гетьманського родича, котрий звернувся до гетьмана зі скаргою, вимагаючи роз’яснення, “надлежит ли малороссийским полковникам держать высшую линию и висше подписываться?”¹⁴⁶ Справа старшинства Петра та його брата, гадяцького полковника, Василя Розумовського, що так само мав армійське полковництво, була скерована до Сенату, котрий у липні 1755 р. постановив їм “пред всеми прочими полковниками малороссийскими иметь старшинство.”¹⁴⁷

Конфлікт було залагоджено формально, але не розв’язано самої проблеми. Старшина затаїла невдоволення самоправством гетьманських родичів, а поміж собою й надалі продовжувала мірятися звичними нормами, описаними в табелях. Так в січні 1763 р. при підготовці до чергової воєнної виправи командування козацьким корпусом було ввірено полтавському полковнику Андрію Горленку, що

¹⁴² “Табель про ранги” 1722 р. встановлювала наступні форми звертань: “Ваше высокопревосходительство” — до осіб в чинах I-го и II-го класів; “Ваше превосходительство” — до осіб в чинах III-го и IV-го класів; “Ваше высококородие” — до осіб в чинах V-го класів; “Ваше высокоблагородие” — до осіб в чинах VI—VIII-го класів; “Ваше благородие” — до осіб в чинах IX—XIV-го класів.

¹⁴³ ЦДІАК України, ф. 51 (Генеральна військова канцелярія), оп.3, спр.16139, арк. 2 — 2 зв. (TsDIAK Ukraïny, f. 51 (Heneral’na viis’kova kantseliariia), op. 3, spr. 16139, ark. 2 — 2 zv.).

¹⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 1403, арк. 2. (TsDIAK Ukraïny, f. 269, op. 1, spr. 1403, ark.2).

¹⁴⁵ Дослівно це аргументувалося таким чином: “Господинъ же полковник нежинский Разумовский хотя тому мнению согласен, но на оном ниже другихъ малороссийскихъ полковниковъ по старшинству ихъ с пожалования состоящихъ не подписался, признав с того себе обиду, что он армейский полковникъ ” (ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 1778, арк. 3-3 зв. (TsDIAK Ukraïny, f. 269, op. 1, spr. 1778, ark. 3-3 zv.).

¹⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 1778, арк. 4. (TsDIAK Ukraïny, f.269, op.1, spr.1778, ark.4).

¹⁴⁷ Ibid., арк. 7-9 зв.

знов викликало заперечення Петра Розумовського, що не бажав коритися цьому. Гетьман свого наказу не скасував, але пообіцяв видати спеціальне розпорядження про підкомандність ніжинського полковника.¹⁴⁸

Звісно, кількість подібного роду випадків з часом може бути істотно збільшена по мірі опрацювання судової документації, але навіть наведених вище прикладів достатньо, аби пересвідчитися в тому, що встановлені табелями 40-50-х років XVIII ст. ієрархії були не мертвонародженими правилами, а реально діючими нормами. Ба більше, покликання на них під час судових процесів свідчить, що в очах старшинської спільноти вони були цілком легітимними (навіть не маючи офіційного височайшого схвалення) й відповідали загальним уявленням про ієрархічне співвідношення різних груп урядів і принципи службового старшинства конкретних урядників. В сідомості і поведінці старшин чітко сформулювалися критерії належності до “класів,” які визначали персональний статус кожної конкретної людини: час вступу на службу, час отримання поточного уряду, наявність чи відсутність “взысканий” чи заохочень, що цілком вписувалося в канони тогочасної коропративної етики служилого дворянства, підкореного волі монарха й служіння державі.¹⁴⁹

З іншого боку, практика такого старшинського “місництва” проливає світло й на конкретні причини створення цієї ієрархії: якщо на початках вона була потрібна як своєрідний конвертаційний механізм, здатний захистити козацьких урядників від зазіхань російських офіцерів і чиновників, то потім вона перетворилася на інструмент внутрішньої інтеграції та впорядкування козацької еліти, як політичної та соціальної спільноти. Потреба в певних правилах гри всередині корпорації, впорядкування внутрішніх соціальних ліфтів вказувала на її сформованість, поступове замикання та відсепарування від решти станів.

* * *

Малоросійські табелі про ранги, як ми спробували продемонструвати в нашому дослідженні, були не мертвонародженими проектами вузького кола козацьких можновладців. Разом із кодифікацією права й реформуванням судочинства Гетьманщини у XVIII ст. вони стали одним із дієвих інструментів структурування старшинського класу, як політичної еліти автономії. На тлі зміни політики Росії щодо гетьманату після 1709 р. ідея ієрахізації старшинського корпусу мала утилітарну мету — захистити спільноту від зловживань і утисків з боку імперських чиновників та офіцерів, зупинити приплив до її лав чужинців. Однак, уже в 20-40-х рр. формування урядницької ієрархії старшин стає самодостатнім проектом, покликаним впорядкувати й зміцнити козацьку верхівку. Ці процеси стали важливими чинниками виникнення у Війську Запорозькому “нової шляхти,” яка формувалася з нащадків покозаченої православної шляхти й верхівки козацького стану. Вона не лише активно прагнула впорядкувати себе як спільноту шляхом

¹⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 4070, арк. VI-1 зв. (TsDIAK Ukraïny, f. 269, op. 1, spr. 4070, ark. 1-1 zv.).

¹⁴⁹ Зауважимо, що ці реалії мали в суспільстві Гетьманщини доволі широкий розголос, сліди якого лишилися не лише в судовій документації, але й наративних текстах — літописах, хроніках і поезії, котрі ще чекають на свою каталогізацію та аналіз. Одним з яскравих прикладів творів на цю тематику є “Разговор Великороссии с Малороссией” (1762) авторства військового канцеляриста Семена Дівовича, в якому обстоюється ідея рівності малоросійських чинів із великоросійськими, об’єднаних спільному служінню російським монархам.

утвердження ієрархій і кар'єрних ліфтів, але й відмежуватися від рядового козацтва і посполитих, що було добре помітно в правових формулах "Прав, за якими судиться малоросійський народ." Періоди, коли козацька автономія зазнавала урізання своїх "прав і вольностей" і залишалася без гетьманів сприяли не ослабленню, а навпаки, зміцненню старшинської верстви, сприяли її згуртуванню й виробленню чіткої корпоративної свідомості. Правила виборів на уряди, чиновницького, старшинства мали забезпечити еліту як від утисків з боку метрополії, так і гетьманів.

З іншого боку, не можна заперечувати того факту, що для частини старшинського корпусу конвертація своїх урядів і посад у близькі до російських табелів про ранги була одним із шляхів інтеграції в імперську ієрархію та владні інститути, намаганням посісти в них гідне місце й в такий спосіб зарезервувати за собою можливість здійснення альтернативної кар'єри поза межами Гетьманщини (це процес уже розпочався й набував особливого інтенсивності вже в другій половині XVIII ст.). Ба більше, за кілька десятиліть малоросійські табелі стали відправною точкою старшин у боротьбі за дворянський статус, працюючи однак не лише як інструмент інтеграції, але й вироблення нової української ідентичності.

Варто зауважити, що в більшості країн тогочасної Європи монархії прагнули перебрати в свої руки якомога більше важелів управління елітами. Після зламу опору з боку великої земельної знаті й централізації управління, королівська влада взялася до "приручення" решти привілейованих станів, поставивши їхні привілеї в залежність від служби в інтересах корони. Так поступово постала нова структура дворянства, котре в залежності від виду державної служби (двір, армія, суд), посідало вище чи нижче місце в елітній піраміді. В багатьох країнах, як-от і в Російській імперії, ці процеси супроводжувалися ще й правовою емансипацією дворянства, котре намагалося позбутися нав'язливої опіки з боку держави. Цікаво, що у випадку із малоросійською " новою шляхтою " алогритм стосунків між знаттю та імперією виглядав дещо інакше: як ми бачили на прикладі табелів, старшина дуже послідовно та енергійно відстоювала свої права й навіть не соромилася виявляти ініціативу в отриманні нових привілеїв. Значною мірою цьому сприяло те, що Петербург принаймні до 60-х рр. не мав чіткого бачення місця малоросійської еліти в загальній структурі імперії.

Приклад змагань старшинської корпорації за свої права цікавий тим, що показує приклад самоорганізації молодшої еліти, котра тільки набирала сили. Ці процеси матимуть своє продовження в наступному XIX ст. коли останні покоління старшини та їхні нащадки змагатимуться за надання їм дворянства, посиляючись, в першу чергу на традиційну ієрархію козацьких урядів, закріплену табелями.

Cossacks, Empire, and the Enlightenment: From Orientalization to Republican Reappropriation*

Volodymyr Sklokin
Ukrainian Catholic University
sklokin@ucu.edu.ua

Abstract:

This article seeks to explore how Enlightenment narratives and categories framed the perception and image of the Zaporozhian Cossacks both in the imperial center and in the south-western periphery of the Russian Empire in the late eighteenth century. It demonstrates that Catherine II deployed the discourse of civilizational mission to justify the disbandment of the Zaporozhian Cossack Host and the liquidation of the Zaporozhian Sich. The historical works of Voltaire became an important source of inspiration for Catherine's orientalist image of the Ukrainian Cossacks, which gained wide currency in the Russian Empire and was accepted by some representatives of the Ukrainian Cossack elite. On the other hand, the Enlightenment allowed some Ukrainians to challenge imperial hegemony by going beyond traditional estate and regional particularism and by rethinking the Cossack tradition as a democratic republican one and setting it against the supposed despotism of Imperial Russia.

Keywords:

Enlightenment, Zaporozhian Cossacks, Sloboda Ukraine, Catherine II, Voltaire, orientalization, republicanism

Oh! To what extent the wide-ranging concept of enlightenment, which reigns in various human minds and opinions, might be harmfully abused.

Roman Tsebrikov, "Journey from
St. Petersburg to Kharkiv" (1815)

Already in its heyday, intellectuals from Eastern Europe were acutely aware of the ambivalent nature of the Enlightenment, in which the urge for rationalization and emancipation was tightly intertwined with the desire for power and domination. The issues of imperial conquest and domination were frequently present in their reflections on the topic. The following quote from "The Philosophical Proposals" (1768), a treatise by Iakiv Kozelskii, a Ukrainian philosopher, scion of the Cossack *starshyna* family from the Hetmanate, and an alumnus of the Kyiv-Mohyla Academy, perfectly exemplifies this attitude:

Mr. Rousseau believes that it would be more beneficial for the human race to live naturally and not to know arts and sciences. I agree with this opinion because history shows that when peoples were simpler, they were more virtuous and hence more prosperous [...] [I]t was good to follow this opinion when the whole human race was in natural simplicity. But in the contemporary condition of the scholarly world, if a certain people decided

not to study, other scholarly peoples would eat them up quickly and with a sportsman's appetite. Then, without doubt, they would be convinced by these enlightened wolves of the harmfulness of their simplicity in these wise and perverted times. America serves as clear proof of this: when European scholarly kites flew there and quickly demonstrated their mastery, prowess, and agility over the local chicks, she lost her natural prosperity. The only option for America now is to search for new, nascent prosperity in arts and only with the help of arts might she hope to ward off the hungry guests.¹

The Enlightenment, which is identified here with the development of arts and sciences, is an inescapable challenge that every nation needs to take up if it does not want to be absorbed by stronger and more Enlightened neighbors. In the case of Ukraine, this was a double challenge because it not only came from "enlightened European kites" but also from St. Petersburg's enlightened absolutism, which sought institutional, legal, and also, to some extent, the cultural unification of imperial space.

Issues of empire, colonialism, and orientalizing have become some of the main perspectives through which the very concept of the Enlightenment has been challenged and revisited during the last two decades.² The image of Ukraine and Ukrainian Cossacks created by Enlightenment thinkers and travelers has been actively examined in recent historiography.³ Research into the links between the reception of the Enlightenment and the emergence of imperial consciousness in the Russian Empire in the eighteenth century has already begun.⁴ However, not enough attention has been paid to the

* Work on this article was made possible by a visiting fellowship at the Institute for Human Sciences in Vienna provided by the *Ukraine in European Dialog* program and a research grant provided by the Ukrainian Catholic University. I thank *Vivliofika's* two anonymous reviewers for their valuable and stimulating comments.

¹ Ia. P. Kozelskii, "Filosoficheskie predlozheniia," in *Izbrannye proizvedeniia russkikh myslitelei vtoroi poloviny XVIII veka*, ed. I. Ia. Scchepanov (Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoi literatury, 1952), vol. 1: 414.

² Damien Tricoire, "Introduction," in *Enlightened Colonialism: Civilization Narratives and Imperial Politics in the Age of Reason*, ed. Damien Tricoire (Cham: Palgrave Macmillan, 2017), 1-22; *The Postcolonial Enlightenment: Eighteenth-Century Colonialism and Postcolonial Theory*, eds. Daniel Carey and Lynn Festa (Oxford: Oxford University Press, 2009); Sankar Muthu, *Enlightenment Against Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2003).

³ Andreas Kappeler, *Vom Land der Kosaken zum Land der Bauern: Die Ukraine im Horizont des Westens vom 16. bis 19. Jahrhundert* (Cologne: Böhlau Verlag, 2020); Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (Stanford: Stanford University Press, 1994); Ievhen Luniak, *Kozats'ka Ukraina XVI-XVIII st. u frantsuz'kykh istorychnykh doslidzhenniakh* (Kyiv-Nizhyn: Vydavets' P.P. Lysenko, 2012); Dmytro Nalyvaiko, *Ochyma Zakhodu: Retseptsiiia Ukrainy v Zakhidnii Evropi XI-XVIII st.* (Kyiv: Vydavnytstvo KNU im. T. Shevchenka, 1998); Vadym Adadurov, "Napoleonida" na skhodi Ievropy: uivlennia, proekty ta diial'nist' uriadu Frantsii shchodo pivdenno-zakhidnykh okrain Rossiiskoi imperii na pochatku XIX st. (Lviv: Vydavnytstvo UKU, 2018), 211-229.

⁴ Ricarda Vulpius, "Vesternizatsiia Rossii i formirovanie rossiskoi tsivilizatsiiskoi missii v XVIII veke," in *Imperium inter pares: Rol' transferov v istorii Rossiiskoi imperii (1700-1917)*, eds. Martin Aust, Ricarda Vulpius, Alexei Miller (Moscow: Novoe Literaturnoe Obozrenie, 2010), 15; *eadem*, "Civilizing Strategies and the Beginning of Colonial Policy in the Eighteenth-Century Russian Empire," in *Enlightened Colonialism*, ed.

instrumentalization of Enlightenment ideas and narratives by the Russian imperial authorities in their policies aimed at the abolition of Cossack Ukrainian autonomies—and more importantly—to their reception in eighteenth-century Ukraine.⁵ This article seeks to explore how Enlightenment narratives and categories framed the perception and image of the Zaporozhian Cossacks both in the imperial center and in Ukraine in the late eighteenth century. It demonstrates that the Enlightenment provided intellectual resources for both orientalizing/self-orientalizing of the Ukrainian Cossacks and for the reclaiming of their legacy by the republican tradition.

Kozelskii wrote “The Philosophical Proposals” in the late 1760s, at a time when a new wave of Russian empire building had just begun. The eighteenth-century became a crucial period in the long process of turning Russia into an empire. Russia was formally proclaimed an empire in 1721, after the victory in the Northern War, but by the mid-eighteenth century, both Russian rulers and the elites in the capitals developed an imperial consciousness and started to perceive their country as an important part of the “civilized” family of European nations. There is no agreement in contemporary historiography as to whether sixteenth and seventeenth-century Muscovy can be called an empire in a modern sense. What is clear, however, is that Muscovite elites did not think in the colonial and civilizational categories of their eighteenth-century successors. Instead, they “understood the whole state with all its heterogeneous population as the single patrimony of the tsars.”⁶ The westernization initiated by tsars Aleksei Mikhailovich and Peter I, together with the military competition with dominant European powers, contributed to the emergence of an imperial consciousness and identity among Russian rulers and elites. In the mid-eighteenth century one can already find instances of the employment of the discourse of the civilizing mission and colonial policies on the empire’s frontiers, such as Siberia and Central Asia.⁷ This trend gathered momentum during the reign of Empress Catherine II, who, among other eighteenth-century Russian rulers, undertook the most consistent attempts to reduce the diverse peripheries of the empire to a common denominator.

In particular, the age of enlightened absolutism in the Russian Empire marked the end of a century-long tradition of autonomy and corporate privileges among Ukrainian Cossacks. Driven by the ideas of enlightened rationalization and Cameralist administrative unification, Catherine II abolished the autonomy of the so-called “western borderlands” of the empire, including the three Ukrainian Cossack autonomous regions that had existed in

Tricoire, 113-132; *eadem*, *Die Geburt des Russländischen Imperiums. Herrschaftskonzepte und -praktiken im 18. Jahrhundert* (Cologne-Weimar-Vienna: Böhlau Verlag, 2020).

⁵ The first steps in this direction have already been made. See, Vladyslav Hrybov’skyi, “G. F. Miller i likvidatsia Zapoz’koi Sichu, abo do pytannia pro rol’ osobystosti istorika v istorii,” *Sicheslavs’kii al’manakh* 6 (2011), 39-65; Volodymyr Sklokin, “Catherine II, Evdokim Shcherbinin and the Abolition of Sloboda Ukraine’s Autonomy,” in *Eighteenth-Century Ukraine: New Perspectives on Social, Cultural, and Intellectual History*, eds. Zenon Kohut, Volodymyr Sklokin, and Frank Sysyn with Larysa Bilous (Montreal & Kingston-London-Chicago: McGill-Queen’s University Press, 2023), 115-143; *idem*, “Sloboda Ukraine, Imperial Unification, and Enlightened Absolutism: Some Afterthoughts,” *Ab Imperio* 2 (2020), 249-262; *idem*, *Rosii’ska imperiia i Slobids’ka Ukraïna u druhii polovyni XVIII stolittia: prosvichenyi absolutyzm, impers’ka intehtatsia, lokalne suspil’stvo* (Lviv: Vydavnytstvo UKU, 2019).

⁶ Vulpius, “Vesternizatsiia Rossii i formirovanie rossiskoi tsivilizatorskoi missii v XVIII veke,” 15.

⁷ *Ibid.*, 29-37; and Vulpius, *Die Geburt des Russländischen Imperiums*.

the Russian Empire since the mid-seventeenth century: Sloboda Ukraine (1765), the Zaporozhian Cossacks (1775), and the Hetmanate (1764-1783).⁸

Catherine II held a negative view of the Ukrainian Cossacks and their political and military system from the beginning of her reign. She emphasized their anarchism, ineffective political institutions that combined military and civil authority, the corruption of elites, and idleness and the lack of a civic spirit among the common people.⁹ Catherine's attitude towards the Cossacks was shaped by many people. An important part was undoubtedly played by imperial officials responsible for the management of Ukrainian territories, such as Evdokim Shcherbinin, Petr Rumiantsev, and Grigorii Potemkin, as well as scholars, such as the court historiographer Gerhard Friedrich Müller, who produced expert knowledge on Ukraine. Finally, the Empress was well acquainted with the last Cossack Hetman, Kyrylo Rozumosky, his brother Oleksii, as well some other representatives of the so-called "Ukrainian party" in St. Petersburg. However, in Catherine's prejudice against the Cossacks one can also detect the impact of the French Enlightenment philosopher Voltaire, who produced probably the most well-known eighteenth-century orientalist image of Ukrainian Cossacks.

Catherine had been fascinated by Voltaire since her childhood. She called him her "teacher" and "thinking instructor" and corresponded with him from 1763 until the philosopher's death in 1778. Even though Voltaire never visited Catherine in Russia, both benefited from this remote friendship, and Voltaire did a lot to promote and justify Catherine's reforms and wars in Western Europe.¹⁰

Voltaire's views on Ukraine and the Cossacks have received extensive treatment in the historiography.¹¹ There was an evolution of his views from a neutral and even sympathetic account of the Ukrainian Cossacks as a nation that has "always aspired to be free," in the first edition of *History of Charles XII, the King of Sweden* (1731), but had been unjustly enslaved by Poland and Russia, to a more negative view in *History of the Russian Empire under Peter the Great* (2 vol., 1759-1763). In the latter work, which was commissioned by Empress Elizabeth, Ukraine is depicted as a barbarous periphery that was opposing the civilizing reforms of the imperial center. Voltaire called Ukrainian Cossacks "the strangest people who are on the earth" and refers to them as "barbarians." The most orientalizing image was reserved for the Zaporozhian Cossacks, who are presented as descendants of ancient Scythians and are attributed as possessing several astounding characteristics that mixed reality with the bizarre fantasy of the French philosopher who never visited Ukraine or Russia.¹²

⁸ Zenon Kohut, *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s-1830s* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1988); Sklokin, *Rosiis'ka imperiia i Slobids'ka Ukraïna*.

⁹ Sklokin, "Catherine II, Evdokim Shcherbinin and the Abolition of Sloboda Ukraine's Autonomy," 115-143.

¹⁰ Inna Gorbatov, "Voltaire and Russia in the Age of Enlightenment," *Orbis Litterarum* 62:5 (2007), 384-385, 389-390.

¹¹ Thomas M. Prymak, "Voltaire on Mazepa and Early Eighteenth-Century Ukraine," *Canadian Journal of History* XLVII:3 (2012): 259-283; Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 89-94; Kappeler, *Vom Land der Kosaken zum Land der Bauern*, 148-154; Luniak, *Kozats'ka Ukraina*, 226-254.

¹² Prymak, "Voltaire on Mazepa and Early Eighteenth-Century Ukraine," 262-266, 272-275; Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 91-94.

Historians continue to argue about the sources of Voltaire's knowledge of Ukraine and the reasons for the U-turn in his attitude towards the Cossacks.¹³ Was it a sincere rethinking of the meaning of historical events or a pragmatic decision to meet the expectations of the Russian government that commissioned the work? Regardless of Voltaire's real intentions, his depiction of the Zaporozhian Cossacks as "the strangest people who are on the earth" and an embodiment of primitive military anarchism might be regarded as the western European Enlightenment orientalizing of the Ukrainian Cossack political system, which gained wide currency in Western Europe and especially in the Russian Empire, where *History of the Russian Empire Under Peter the Great* had already been translated into Russian in the early 1760s.

Catherine II herself was a careful reader of Voltaire.¹⁴ In justifying the abolition of the autonomy of the Hetmanate and Sloboda Ukraine, she employed elements of civilizational discourse introduced by Voltaire, pointing to the outdated Cossack political institutions that combined military and civil authority, elite corruption, as well as the idleness of the common people.¹⁵ However, a full-fledged orientalist discourse of civilizational superiority and civilizational mission, as well as an explicit colonial policy justified by them, were reserved for the Zaporozhian Cossacks, who were disbanded in 1775 and whose territory was included in the province of New Russia.

The disbandment of the Zaporozhian Host was made possible by the Russian victory in the Russo-Turkish War of 1768-1774, which in turn made the Crimean Khanate dependent on Russia and virtually eliminated any Tatar threat for the southern frontier of the Russian Empire. The new geopolitical configuration made the Zaporozhians redundant in the eyes of the imperial government. Additionally, after the suppression of the Pugachev Rebellion in late 1774, the government embarked on the reorganization of the Cossack hosts on the imperial frontiers. In St. Petersburg, the Zaporozhian Cossacks were perceived as troublemakers and potential traitors. Grigorii Potemkin, who by that time was in charge of New Russia, decided not to bother himself with the reform of the Zaporozhians and suggested that Catherine simply disband the Zaporozhian Host altogether.¹⁶

In her manifesto of August 3, 1775, on the liquidation of the Zaporozhian Sich, which referred to "authors who wrote about the ancient history of the Fatherland," Catherine explicitly called the Zaporozhians "wild" and lacking "civil condition." She blamed them for breaking Russian and natural law, brigandage, and the intention to create an independent country under "their own violent rule." Similar to Voltaire, real facts and bizarre fantasies were mixed in her account.¹⁷ In Catherine's view, the political order of the Zaporozhians

¹³ Prymak, "Voltaire on Mazepa and Early Eighteenth-Century Ukraine," 266-272, 275-278; see also Jean Breuillard's review of the critical edition of *History of the Russian Empire under Peter the Great*, which was published in 1999. See Jean Breuillard, "Voltaire, *Anecdotes sur le czar Pierre le Grand; Histoire de l'empire de Russie...*," *Revue des études slaves*, 74:4 (2002), 877-883.

¹⁴ Voltaire sent Catherine several personal copies of his *History of the Russian Empire* and Catherine wrote a letter confirming its receipt and expressing her gratitude. See Isabel de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great* (New Haven: Yale University Press, 1981), 336.

¹⁵ Sklokin, "Catherine II, Evdokim Shcherbinin and the Abolition of Sloboda Ukraine's Autonomy," 115-143.

¹⁶ Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great*, 359-361.

¹⁷ The real facts dealt mostly with the territorial conflict between the Zaporozhians and the newly established New Russian and Sloboda Ukrainian provinces, which became the main formal pretext for the liquidation of

was so outdated that there was no way to improve it. The only available solution was to liquidate the Zaporozhian Sich, disband the Cossack Host, and assimilate former Cossacks into the administrative and social structures of the empire:

The Zaporozhian Cossacks became wild in their canyons and rapids [...] and created a very special and strange political community that runs contrary to the Creator's intentions in the procreation of humanity [...] Such a diverse and foolish (*iurodivyi*) composition of this political community could not be beneficial to the Fatherland. They live almost completely disregarding the world and rules of natural societal coexistence, [they live] mostly from brigandage among neighboring peoples [...] in temples they often offer sacrifices to Almighty God by their hands full of falsehood and blood, and He shuns them. When they are prevented from brigandage, they live in complete idleness, abominable drunkenness, and despicable ignorance.¹⁸

How were these Orientalist narratives received and responded to in the former Ukrainian Cossack autonomous regions of the empire? We do not know, because no systematic research into this issue has yet been undertaken. My hypothesis, which I hope to sketch out in the remaining part of the article, is that during the last decades of the eighteenth century and the early years of the nineteenth century, options of acceptance *and* of ignoring/rejecting the orientalist narratives were on the table. The latter response could be accompanied by attempts to reformulate the Cossack legacy in the categories of Enlightenment political thought as a part of the republican tradition. In what follows, I would like to illustrate this hypothesis through two case studies of individuals from Ukraine who came into contact with Zaporozhian Cossacks during the 1770s and 1780s and who left interesting reflections about their encounters—reflections that shed some light on how Enlightenment narratives and categories framed the perception and image of the Zaporozhian Cossacks in the region. Both of my protagonists, Vasiliï Abaza (1760-1827) and Roman Tsebrikov (1763-1817), were natives of Sloboda Ukraine, another Cossack autonomous region adjacent to Zaporizhzhia.¹⁹

the Zaporozhian Sich and the disbandment of the Zaporozhian Cossack Host. The court historiographer Gerhard Friedrich Müller, who produced a report on the historical roots of the conflict, rightly proved that charters (from the Polish kings and Hetman Bohdan Khmel'nyts'kyï) to which the Zaporozhians appealed in this dispute were forgeries. Some historians argued that Müller was the real author of Catherine's manifesto. However, his report and other writings on the Zaporozhians tend to avoid orientalist and colonial discourse. For more details on Müller and his role, see Hrybov'skyï, "G. F. Miller i likvidatsia Zapoz'koi Sichi," 39-65.

¹⁸ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiiskoi Imperii*, 1-aia seriia (St. Petersburg: 1830-1916), vol. 20: 190-193 (no. 13354).

¹⁹ The autonomy of Sloboda Ukraine was abolished in 1765, when it was turned into the Sloboda Ukrainian Province (*gubernia*), with the capital in Kharkiv. The Cossack elite of the region traditionally built its identity on three key pillars: traditional Cossacks rights and liberties, a courageous struggle against the Tatar infidels who were portrayed as the main "Other," and loyal service to Russian monarchs. Since the late seventeenth century, in their communications with the Russian government, the Cossack elite of Sloboda Ukraine often contrasted this loyalty with the infidelity of Ukrainian Cossacks from the Hetmanate and Zaporizhzhia. This trend survived into the 1760s, at least partly, as is apparent in the "instruction" to the Catherinian Legislative

Let us start with Abaza, who represents the attitude of acceptance of the orientalist Enlightenment narrative. Vasilii Abaza was a scion of an Orthodox, ethnically mixed noble family from the Kharkiv region. His father emigrated from Moldavia to the Russian Empire and gained estates in Sloboda Ukraine, whereas his mother belonged to the family of a local Ukrainian Cossack officer. However, neither he nor his father served in local Cossack regiments. Abaza received only a home education. During the 1770s, he served in the imperial army. After his retirement and brief service in the local civil administration, he ran his family estate in the vicinity of Kharkiv. Several years before his death, he wrote a memoir depicting his life and the history of his family. The detailed narrative of the section dealing with the 1770s-1790s allows us to suppose that the memoir was based on memoranda or diary entries written in that period.²⁰

Abaza is an especially interesting case because he encountered the Zaporozhian Cossacks in 1775, when he (as a sergeant in the Kozlovskii infantry regiment) spent half a year in Zaporizhzhia, participating in the disbandment of the Zaporozhian Host, as ordered by Catherine II. His account offers several interesting details about the Zaporozhians and their way of life. However, in general, it closely follows the orientalizing Enlightenment image of the Cossacks described above. The Zaporozhians might be strange, sometimes even amusing, but they are described as unambiguously negative characters. In his diary, Abaza looks at the Zaporozhian Cossacks through the western orientalist prism and sees them as an uncivilized, anarchic, and politically unreliable military formation. It is unclear whether he had read Voltaire, but a close analysis of the wording of his memoirs allows us to assume that he was familiar with Catherine's 1775 manifesto on the liquidation of the Zaporizhian Sich. Thus, according to Abaza:

[The Zaporozhians] from time to time visited the main settlement of the Zaporozhian Sich [...] for their own needs or to respond to the call of their chiefs, living mostly from cattle breeding, fishing, and permanent brigandage. They traveled in groups to Poland and Russian regions: Poltava, Kyiv, local Sloboda Ukraine, and even into Kursk and Voronezh provinces, plundering and murdering landlords and other residents. They lived in terrible ignorance, and they were always drunk, they almost did not have any law; however, there were also enlightened persons among them, both Russians and French people, Englishmen, Germans, who joined them looking for an escape from punishments for crimes in their own countries or seeking freedom and idleness that existed in this Sich, [where] they were leading a very carefree and dissolute life. All who joined them seemed to enjoy such a

Commission submitted by the former Cossack *starshyna* of Ostrohozsk regiment, who underscored their political loyalty to the Romanov dynasty by specifically juxtaposing it against the treasonous behavior of Hetmans Mazepa, Briukhovets'kyi, and others. See Volodymyr Kravchenko, *Kharkov/Kharkiv: stolitsa pogrannichia* (Vilnius: EGU, 2010), 39-47.

²⁰ On Abaza and his memoirs, see Volodymyr Kravchenko, "Nove dzherelo z i storii Zaporoz'koi Sichi," *Kozatstvo XV-XXI st.*, accessed May 7, 2022, http://www.cossackdom.com/doc/kravchenko_zapsich.htm.

corrupt condition [...] They did not have private property, considered everything [they possessed] as shared, and found pleasure only in alcohol.²¹

It should be emphasized that even though Abaza was a scion of an ethnically mixed Moldavian-Ukrainian family, his self-identification apparently did not have any Ukrainian dimension. On the ethnic level, he perceived himself as a Moldavian, and on the political – as an imperial Russian. Because he did not identify himself with the Ukrainian Cossack tradition, acceptance of the orientalist Enlightenment narrative of the Zaporozhian Cossacks did not provoke any change in his identity.

The situation was different for many ethnic Ukrainians. No accounts have yet been written that highlight this issue regarding the former Zaporozhian Cossacks. However, recent research into the abolition of Sloboda Ukraine's autonomy shows that those Cossack officers who accepted the orientalizing account promoted by the imperial center experienced self-orientalization, which could have been quite a psychologically traumatic process.²² But Enlightenment discourse could not only be used for orientalizing, but also for empowering Cossacks, as the case of Roman Tsebrikov perfectly demonstrates. Tsebrikov was a scion of a Kharkiv Cossack *starshyna* family and studied in Supplementary Classes of Kharkiv College and at Leipzig University. After returning to the Russian Empire in 1784, he served mostly as a translator at the College of Foreign Affairs in St. Petersburg and as Alexander I's personal translator. Tsebrikov left a diary, several translations of political, philosophical, and historical works from German, French, and Latin, as well as several original philosophic and political essays, which remained mostly unpublished due to their critical attitude to Russian political and social realities.²³

Tsebrikov's encounter with the Zaporozhian Cossacks occurred in 1788, during the Russian siege of the Turkish fortress of Ochakiv—one of the key events of the Russian-Turkish War of 1787-1791.²⁴ Tsebrikov (who at that time served as a translator in the headquarters of the Russian imperial army) happened to observe a dialog between a Zaporozhian chief (*koshovyi*) and his detachment. This provoked him to leave the following long reflection in his diary:

²¹ "Vek dvorianstva Vasiliia Abazy," *Instytut rukopysu Natsional'noi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho*, fond. 12, spr. 702, 132-134.

²² Sklokin, *Rosiis'ka imperiia i Slobids'ka Ukraïna*, 208-215; *idem*, "Skasuvannia avtonomii i transformatsiia identychnosti u Slobidskii Ukraini druhoi polovyny XVIII st.," in Vadym Adadurov, Volodymyr Sklokin, eds., *Impers'ki identychnosti v ukrains'kii istorii XVIII – pershoi polovyny XIX st.* (Lviv: Vydavnytstvo UKU, 2020), 75-114.

²³ On Tsebrikov's biography and works, see Sergei Kozlov, "Mir i voina, dolg i svoboda v vospriiatii pisatel'ia i perevodchika Romana Tsebrikova," in *Ot Leipziga do Ochakova: dnevnikovye zapiski R. M. Tsebrikova*, ed. Sergei Kozlov (St. Petersburg: Istoricheskaia illustratsiia 2009), 6-55; Viktoriia Ivashchenko, "O Romane Maksimoviche Tsebrikove i ego puteshestvii," in Roman Tsebrikov, *Puteshestvie iz Peterburga v Kharkov* (Kharkiv: Kharkivskii natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina, 2013), 3-28; Sklokin, *Rosiis'ka imperiia i Slobids'ka Ukraïna*, 215-223; Sklokin, "Sloboda Ukraine, Imperial Unification, and Enlightened Absolutism," 259-260.

²⁴ The Zaporozhian Cossack Host, which had been disbanded in 1775, was reestablished under the name Black Sea Cossack Host in 1787, after the beginning of the Russo-Turkish war.

This is a picture of primordial democratic rule (*narodnoe pravlenie*), where everyone has a voice in enterprises dangerous to life. The liberty of everyone is secured here and everyone says what he thinks. Truth exists more fully here than in regimes limited by autocracy. Everything which is done here is done not under constraint of unfreedom but out of zeal, on one's initiative, backed by conviction in the truthfulness and justness of the enterprise. Everyone is a gentleman (*gospodin*) and enjoys liberty, and nobody is a slave and cannot be oppressed because of the nature of this regime. Equality rules here, and everyone feels that he is a member of society, and he can with his voice, rights, and with his personality influence the well-being of everybody. He knows that to oppress one person means to undermine the foundation of this regime, where the good of all members and each one in particular depends on securing the freedom of one person. They do not feel here the despicable meanness and humiliation that exists in autocratic regimes, where there is [only] a peasant (*muzhyk*) and a general. What a great distance! Sovereign, first-person, who solely decides on war and peace, execution and pardon, reward, and punishment. In such regimes, a word cannot be pronounced without awe and extreme passion, and abasement. He is imbued with sanctity, and if anyone dared to criticize him, he would be cruelly executed, even if it was absolute truth. He shines, whereas the peasant, who is the same creature, crawls on the earth like a groveling worm. He is rich with broad knowledge, whereas that one hardly knows about the village in which he was born. He lives in abundance, whereas that one hardly has a piece of bread to eat. Why is there such a difference between humans born free and with talents [...] Was there not a democratic regime earlier? Did it not, after several hundred years, bring about aristocratic rule? Did that not lead to autocratic and later to a violent or tyrannic rule?²⁵

As can be seen, Tsebrikov did not address the Zaporozhian way of life, manners, or their loyalty to the Russian Empire—issues that were central to Voltaire's orientalist description of the Cossacks. Instead, he focused on the Zaporozhian political order, which he contrasted with supposed Russian despotism. Tsebrikov's reaction is important because he expressed no inclination to defend either the centuries-long tradition of Cossack estate and regional particularism or the autonomy of Sloboda Ukraine, Zaporozhian Sich, and the Hetmanate. Instead, he rendered the Cossack tradition in terms of the democratic-republican ideal, which was more conducive to the protection of basic human natural rights and civil liberties than the one that informed the Russian autocratic regime.

Tsebrikov believed that the Cossack community, which he equated with "democratic rule," was more just than the autocratic one because it privileged ideas of liberty, dignity, and political participation. "Freedom" is understood here not as destructive anarchy but as civil liberty. It is valued positively as the right of a person to be heard and to determine one's own and common future, that is, "to influence the well-being of everybody."

²⁵ *Ot Leipziga do Ochakova: dnevnikovye zapiski R. M. Tsebrikova*, 147-148.

"Autocratic rule," which is closely akin to both "violent" and "tyrannical" ones, is associated primarily with the humiliation of human dignity and despotism. This is conveyed with the help of a metaphorical comparison between the "peasant" and the "general." Tsebrikov desacralized the figure of the monarch, stating that all humans are naturally free and equal. He proposed to search for the sources of social and cultural inequality in the history of changes in different types of political regimes. In this way, he openly set Cossack republicanism against Catherinian "despotism" and highlighted the hypocrisy of that monarch's supposedly enlightened reforms, which promoted serfdom and suppressed human dignity. Tsebrikov addressed this issue not only in his diary but also in other essays, such as "The Hellish Politics of Rulers and Tyrants and A Warning to Them from a Lover of Humanity" (1796).

It should be stressed that the treatment of the Muscovite political regime as a despotism was the dominant interpretation in early modern European political and travel writing. Such respected authors as Sigismund von Herberstein, Jean Bodin, Walter Raleigh, and Herman Conring laid a firm foundation for it during the sixteenth and seventeenth centuries. Eighteenth-century Enlightenment authors, such as Montesquieu or Rousseau, were only elaborating on this already established tradition.²⁶ This current of thought had also figured prominently in early modern Ukrainian Cossack political discourse, represented, among others, by Hetmans Ivan Mazepa and Pylyp Orlyk. In his treatment of the Russian regime as a despotism, Tsebrikov could rely on this pre-Enlightenment current. On the other hand, the conceptualization of the Zaporozhian political order as an example of democratic or military republicanism was an explicitly Enlightenment phenomenon, represented by such authors as Jean-Benoit Scherer in his "Annals of Little Russia and the Zaporozhian Cossacks" (1788) and Johann Christian von Engel in "History of Ukraine and the Ukrainian Cossacks" (1796). Certainly, more research is needed into both the sources of Tsebrikov's political ideas and the currency of such views among former Ukrainian Cossack *starshyna*. Most likely he was an exception, but he nevertheless exemplifies an important discursive shift that the Enlightenment brought to this milieu and that would gain momentum in the first half of the nineteenth century.

In recapitulation, the eighteenth century became a turning point in the history of Russia's empire-building. The westernization of Peter I together with the military competition with dominant European powers contributed to the emergence of an imperial consciousness and identity among Russian rulers and elites. Civilizational discourse and colonial policies were initially directed at the non-Christian and nomadic populations of the empire. However, in the 1760s-1770s they were for the first time applied to Orthodox East Slavic subjects. Catherine II relied on them to justify her large-scale imperial unification, in particular the disbandment of the Zaporozhian Cossack Host and the liquidation of the Zaporozhian Sich. The historical works of Voltaire became an important source of inspiration for Catherine's orientalist image of the Ukrainian Cossacks, which

²⁶ Marshall T. Poe, "A People Born to Slavery": *Russia in Early Modern European Ethnography, 1476-1748* (Ithaca: Cornell University Press, 2000).

gained wide currency in the Russian Empire and was accepted by some representatives of the Ukrainian Cossack elite.

Enlightenment-inspired Russian imperial unification sought to rationalize, dominate, and discipline, but it was little concerned with emancipation—another basic ideal of the Enlightenment. However, the Enlightenment allowed some representatives of the Ukrainian Cossack elite to challenge imperial hegemony by going beyond traditional estate and regional particularism and by rethinking the Cossack tradition as a democratic republican one and setting it against the supposed Russian despotism.

Crimean Tableaux of Catherine II's Court as the Visual Record of the Russian Empire's Southern Expansion

Yelena Severina
Hamilton College
yseverin@hamilton.edu

Abstract:

This article analyzes celebrations of Russian military victories over the Ottoman Turks during Catherine II's reign on the examples of pictures (tableaux) featured in fireworks, illuminations, triumphal arches, processions, and instances of live theater. Performing the Crimean conquest via these artistic displays, from the early 1770s—the time when Crimea first begins to appear in them—and until Catherine's final years, served as a way of incorporating the peninsula as a part of the imperial design and of announcing the Crimean Tatar as the latest member of the Russian Empire's supporting cast. This paper argues that Crimea's changing status in the ceremonial culture of Catherine's court is reflected in these tableaux with their focus on the territory (Crimea) as opposed to its people (Crimean Tatars).

Keywords:

Fireworks, illuminations, tableaux, Crimea, Crimean Tatars, Catherine II, ritual, enacted colonization

During the most expansionist period of Catherine II's reign from the late 1760s into the 1780s, foreign policy successes were commemorated by the striking of medals, erection of obelisks and statuary, and festivals involving fireworks, coordinated pageantry, and pictorial displays, often referred to as illuminations. Tableaux, as they became known among the French-speaking nobility, or kartiny in Russian—so-called pictures—would figure in these elaborate spectacles and help to convey their narratives. Art historian Elena Sarieva explains how the construction of these tableaux involved two parts. The first (“the plan”) represented a wooden frame (5-7 meters in length) that had a drawing at its center, which was created with the help of a flammable cord that was saturated with chemicals. The drawing consisted of several allegorical figures and included a succinct explanation of the depicted scene. During the performance, the cord would be set on fire to burn and reveal images one after another, thus, making the multi-colored drawing glow in the darkness. The second part (“the illumination shield”) was carved out of wood and had a recognizable shape (such as a temple or gazebo) and reached 6-10 meters in length; it too would glow, but now with the help of many lanterns attached to its base.¹ Consisting of a

I would like to thank Roman Koropecyk for suggesting improvements to different versions of this article and recommending its abstract for the Eighteenth-Century Studies: Ukrainian and Global Perspectives Conference of 2021. I am grateful to Maksym Yaremenko for taking an interest in my presentation and encouraging me to submit the article to *Вивлююка: E-Journal of Eighteenth-Century Russian Studies*. I am indebted to the two anonymous peer reviewers for their valuable input. I would also like to thank the State Hermitage Museum for allowing me to include images from its collections in this work.

¹ Elena Sarieva, “Feierverki v Rossii XVIII veka,” in *Razvlekatel'naia kul'tura Rossii XVIII-XIX vv. Ocherki istorii i teorii* (St. Petersburg: Dmitrii Bulanin, 2000), 91-92.

standalone "picture" or a succession thereof, these large-scale designs, which at the right time would be enhanced with various sources of light, delighted audiences of all social classes and represented, according to Sarieva, a kind of synthesis of the arts that combined pyrotechnics, portrait painting, theater design, sculpture, architecture, literature, and music.² Often referred to as "allegorical tableaux" (*allegoricheskie kartiny*) for their predominantly allegorical themes, they came to Russia from Western European court practices during westernization efforts of Peter I.³ Their inspiration, however, was in the extravagant festivals of the late 1660s, which were held at Versailles during the reign of Louis XIV of France and served as a model for cultural life at the court. Imitated by other European monarchs, these performances constituted "the allegory of royal power" that portrayed the French king as a figure of classical antiquity.⁴ "For Peter as Louis XIV, the festival was a symbolic equivalent of a coup d'état, creating miracles previously allowed only to God,"⁵ writes Richard Wortman. In his study of fireworks during the first half of the eighteenth-century, Simon Werrett notes the importance of the Russian Academy of Sciences to their development, as well as their didactic function as "a powerful vehicle for promoting the sciences, securing patronage, and educating Russian audiences."⁶ Werrett identifies fireworks as one of Peter's reforms, writes about the emperor's involvement with creating his own multi-colored effects in "an effort to teach civility to Russians by example," and describes their efflorescence during his niece's, Anna Ioannovna's reign, which is when fireworks attained an "ability to shape the image of the sovereign and her rule."⁷

From the time when she ascended the throne in 1762 until her death in 1796, Catherine continued the tradition of using fireworks and illuminations to promote her imperial agenda. Like Peter's court, Catherine's would also invite comparisons with the court of

² Ibid., 91.

³ Such use of political and secular allegories can be traced to Greco-Roman times. They continued to develop during the Middle Ages. Although referring to these tableaux as "allegorical" is common in eighteenth- and nineteenth-century sources, this is not entirely accurate, since their themes often extended beyond allegory. The example of the 1775 festivities, which is discussed later in this article, demonstrates Catherine's disapproval of allegory and her efforts to discourage its production.

⁴ Jean-Marie Apostolides, "From Roi Soleil to Louis le Grand," in Denis Hollier, ed., *A New History of French Literature* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989), 316.

⁵ Richard Wortman, *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy*, vol. 1 (Princeton: Princeton Univ. Press, 1995), 45. The celebration that took place in 1693 constitutes one of the first uses of this artistic medium in Russia. The occasion was in honor of Prince F. Iu. Romodanovskii who was the mock tsar of Peter's "Transfigured Kingdom." One of the illuminations included an allegorical picture of "Hercules tearing apart the jaws of the lion," which, as Wortman points out, "symbolized the power of Peter's forces and his irresistible, superhuman will." Ibid., 45. For more on Romodanovskii's role, see Ernest A. Zitser, *The Transfigured Kingdom: Sacred Parody and Charismatic Authority at the Court of Peter the Great* (Cornell: Cornell University Press, 2004), 56-63.

⁶ Simon Werrett, *Fireworks: Pyrotechnic Arts and Sciences in European History* (Chicago: The University of Chicago Press, 2010), 104. Werrett writes about the role of fireworks in promoting science to broader audiences, including the nobility, who were not keen on attending scientific lectures. For instance, a dominant theme of the fireworks staged for the birthday of Anna Ioannovna in January 1735 was cosmological. Ibid., 122-124. Additionally, none of the themes of these fireworks were of a religious nature insofar as Peter made sure early on to eliminate "the religious associations of pyrotechnics in favor of grand princely displays." Ibid., 106.

⁷ Ibid., 107 and 119.

Louis XIV. Vera Proskurina provides an example of a famous carousel of 1766 in St. Petersburg—a knightly tournament modeled on the Parisian carousel of 1662.⁸ For Catherine, however, who was born a Prussian princess, the immediate point of reference for these fiery spectacles would have been not the court of the king of France but those of two Prussian monarchs, Frederick William I and his son Frederick II. For example, one year after Catherine’s birth, in 1730, a fête in honor of Frederick William I was organized at Mühlberg. Celebrations stretched for several days and included fireworks, knightly tournaments, and a mock naval battle on the Elbe. For his part, according to Marvin Carlson, Frederick II “attempted to convert [Sanssouci] from a garrison town to a German Versailles, and further imitated Louis XIV in organizing in his capital [...] allegorical and theatrical festivals.”⁹ Although these occasions might not have been as lavish as those held at the court of the Sun King, they were still regarded as some of the most remarkable in Europe. Voltaire, who visited the Prussian king in 1750 (the future empress of Russia would have been eleven years old), even placed them above German achievements in the realm of theater. “I must admit that the Prussians do not create better tragedies than we do,” the philosophe writes, “but you would be hard pressed to create for madame the dauphin a spectacle as noble and gallant as that being prepared for Berlin,” a festival “worthy in every way of those of Louis XIV.”¹⁰ He was particularly enchanted with one such celebration that exhibited “forty-six thousand glass lanterns illuminating the square,” “three thousand soldiers under arms lining all the avenues,” and “four small armies of Romans, Carthaginians, Persians, and Greeks entering the lists and parading to military music.”¹¹

Whether a part of fireworks or intricate displays, tableaux conveyed the triumphs of Russia’s victories with frequent depictions of conquered fortresses, important battles, and the enemy’s fleet in flames. But despite their popularity, they represent just one kind of politically inflected performances at Catherine’s court and one of the many modes of cultural production. Others include odes written by court poets; state portraits and paintings commemorating events of the Russo-Turkish wars (many of which would circulate as engravings); plays and opera librettos that explore Russia’s journey from “the Varangians to the Greeks” (some written by Catherine herself); tapestries woven at the St. Petersburg Tapestry factory; historical accounts of Crimea.¹² All of these ideological genres,

⁸ Vera Proskurina, *Creating the Empress: Politics and Poetry in the Age of Catherine II* (Boston: Academic Studies Press, 2011), 29-36.

⁹ Marvin Carlson, *Voltaire and the Theatre of the Eighteenth Century* (Westport: Greenwood Press, 1998), 87.

¹⁰ Ibid, 86-87.

¹¹ Ibid.

¹² For the odes, see Vasilii Kapnist’s *Na zavoevanie Tavridy* (1784) and *Oda na vziatie pod Rossiiskuiu derzhavu Kryma i Kubani* (1784); Gavril Derzhavin’s *Na priobretenie Kryma* (1784); Vasilii Petrov’s *Na priobretenie Kryma* (1784). For the state portraits, see Erin McBurney, “Art and Power in the Reign of Catherine the Great: the State Portraits,” PhD diss., (Columbia University, 2014). For engravings, see Dmitrii Rovinskii’s *Podrobnnyi slovar’ russkikh gravirovannykh portretov* (St. Petersburg: Tip. Imp. Akademii nauk, 1886). For Crimea’s published histories, see Eugenios Voulgaris, *Réflexions sur l’état critique actuel de la puissance ottoman* (St. Petersburg: n.p., 1774); Gasparo Luigi Oderico, *Lettere ligustiche ossia Osservazioni critiche sullo stato geografico della Liguria fino ai tempi di Ottone il grande, con le memorie storiche di Caffa, Ed altri luoghi della Crimea posseduti un tempo da’ Genovesi* (Bassano: n.p, 1792); Stanisław Siestrzeńcewicz, *Histoire de la Tauride*

including tableaux, performed the same function, which was to glorify the monarchy. In what ways, then, were these tableaux different? What place do they occupy on the spectrum of performative activities utilized by state actors? At the time, when national theater was virtually non-existent and its repertoire consisted mainly of plays in French and German, tableaux offered a source of mass entertainment that was accessible to nobility and peasants alike. First and foremost, their advantage over the other genres was a wide-spread, unrestricted appeal to all classes.

This article seeks to show how Crimea and the Crimean Tatars were introduced into the popular imagination and ideological scheme of the Russian Empire over the course of the eighteenth century through a series of tableaux that were performed during important celebrations. Although the particular manifestations of this phenomenon were researched by Larry Wolff, Andrei Zorin, Richard Wortman, Andreas Schönle, Vera Proskurina, and other scholars who specialize in the Catherinian Age, mine is an attempt at an all-round analysis of this important aspect of the Russian Empire's political ideology. I begin this piece with a brief history of Crimea as a part of the Ottoman Empire and its role in various military disputes. I then address the presence of Crimea and the Crimean Tatar in these tableaux chronologically, from the events commemorating Russian victories over the Turks in the early 1770s; to the peace celebrations that marked the end of the first war in 1775; to the peninsula's annexation (as a part of Catherine's so-called "Greek Project") in 1783; to the empress's journey to Crimea in 1787; and, finally, to the signing of the peace treaty that marked the end of the Second Russo-Turkish War in 1791. Although this panorama sets the framework for a discussion of the visual record of Russian expansion in Crimea, constructing this record proved somewhat problematic due to absence of many illustrations of the discussed tableaux. Due to the ephemeral nature of these displays, many of them were never commemorated in engravings or drawings, and those that were sketched, engraved or described, appeared in the large-scale state events as opposed to smaller private functions. Their architects also remain unknown with the exception of those who authored designs that drew the most attention like Vasili Bazhenov with his plan of the 1775 celebrations on Khodynka field. As a result, the chronology of spectacles presented here relies largely on written records that were found in pamphlets, treatises, memoirs, letters, periodicals, and ethnographic descriptions. With the help of these sources, I attempt to understand the impact that these tableaux had on forming a way of thinking about Crimea and its peoples on the part of imperial officials, as well as their role as visual histories that articulated the process of Crimea's colonization. By studying these narrative spectacles, I focus on the distinction drawn between Crimea (the place) and the Crimean Tatars (the majority of its people) and try to understand why, while the former played a key role in the tableaux, the latter was absent from them.

Crimea as a Part of the Ottoman Empire

(Brunswick: Pierre-François Fauche, 1800); Adam Naruszewicz, *Tauryka czyli Wiadomości starożytne i późniejsze o stanie i mieszkańcach Krymu do naszych czasów* (Warsaw: Drukarni N°. 646, 1805).

Historically represented as a segment of territory referred to as Little Tartary, Crimea belonged to the broader region of Tartary (*Tartaria* in Latin) which, according to the ideas of the Enlightenment, stretched from the Danube to the Pacific Ocean, and from the Arctic Ocean to the northern borders of Persia, India, and China.¹³ The first atlas of the Russian Empire, Joseph de L'Isle's *Atlas Russicus*, published by the Academy in 1745, marks the Crimean settlements as rectangles decorated with crescents—an emblem of the Tatar and Turkic worlds that would capture the spotlight in Russia's firework displays during the eighteenth century.¹⁴ Early encounters between Muscovy and the Khanate, which became a vassal of the Ottoman Empire in 1475, consisted of periodic raids by the Tatars on Muscovy's southern border for the purpose of replenishing the Khanate's supply of slaves. Despite its subordinate position, the Khanate occupied a unique status within the empire, in large part because of the Chingissid lineage of the khan (who outranked the sultan in the world of steppe politics). During the sixteenth century, competition between Muscovy and the Khanate for supremacy over the Caspian-Volga region resulted in the Fire of Moscow in 1571 and, one year later, the Khanate's defeat at the Battle of Molodi. Twenty years earlier, it was Prince Andrei Kurbskii who drew the tsar's attention to the necessity of Crimea's conquest and brought it up again during the 1570s in his famous polemic with Ivan the Terrible.¹⁵ Nikita Khrapunov writes that Kurbskii understood this conquest as the tsar's duty as a Christian and an executor of God's will.¹⁶ By the late seventeenth century, Muscovy's expansion as a regional power began to threaten the Khanate. One century later, the Crimean campaigns of 1687 and 1689 became the state's first attempts at taking control of the peninsula during the Russo-Turkish War of 1686-1700. While these efforts proved futile, they derailed Ottoman ambitions for further expansion into Europe. As for the drastic change of the situation in the Northern Black Sea Area, it was caused by the peace treaties of Karlowitz (1699) and Constantinople (1700) between the Porte, the Holy League, and Muscovy.¹⁷

Crimea again emerged as a desirable asset during western-inspired modernization and expansion of Russia's maritime power under Peter's rule. The conquest of Azov in 1696, after a two-week siege, marked the birth of the Russian fleet and navy. While the newly acquired Azov Fortress provided access to the Sea of Azov, Russia's dream of establishing itself on the Black Sea basin was again shattered in 1711 when, after the Russo-Turkish War of 1710-1711, the fortress had to be surrendered after the signing of the Treaty of Pruth. It

¹³ *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, vol. 15 (Neufshastel: Samuel Fauche & Compagnie, 1751), s.v. "Tartarie."

¹⁴ "The decision to include a piece of territory located outside the boundaries of the empire," writes Kelly O'Neill about Crimea's presence in *Atlas Russicus*, "was a less than subtle articulation of the idea that that territory, though not yet within the tsar's domain, was in some meaningful way part of the Russian world." See Kelly A. O'Neill, *Claiming Crimea: A History of Catherine the Great's Southern Empire* (New Haven: Yale University Press, 2017), 19.

¹⁵ Andrei Mikhailovich Kurbskii, *Prince A. M. Kurbskii's History of Ivan IV*, ed. and trans. J. L. I. Fennell (Cambridge: Cambridge University Press, 1965).

¹⁶ Nikita Khrapunov, "The Crimea Question in 'Western' Projects, Political Treatises, and Correspondence from the Mid-Sixteenth Century to 1783," *The Golden Horde Review* 9:4 (2021): 858, 870-871.

¹⁷ See, for example, D. V. Sen, *Russko-krymsko-osmanskoe pogranič'e: prostranstvo, iavleniia, liudi (konets XVII-XVIII v.)* (Rostov-on-Don: ALTAIR, 2020).

was not until the reign of Anna Ioannovna and her army's victorious campaigns during the Russo-Turkish War of 1735-1739 that Russia again secured the Azov Fortress. During the war, in 1736 and 1737, Russian troops invaded the Crimean Peninsula and devastated the most important cities and towns, which shocked both the Crimean Tatars and their patrons. As an Ottoman historian puts it: "[A]gain the goddamned Muscovites entered, like evil spirits, the clean body of the Crimea."¹⁸ The peninsula would take center stage again during the rule of Catherine, who continued Peter's expansionist mission and whose interest in Crimea, in the words of Alan Fisher, was "economic and political rather than national or ethnic."¹⁹ From the moment she ascended the throne, Catherine's advisors and correspondents would periodically bring up "the Crimean question."²⁰ While the majority of Crimea stayed under the jurisdiction of the khan, parts of the peninsula itself would remain under the direct administration of the Turks until the end of the Russo-Turkish war of 1768-1774. Thus, there was the Crimea, which was separate from the Khanate proper: the Ottoman possessions along the southern coast of Crimea and outside of it (Taman) first formed a *sancak* and later an *eyalet*. As for Crimea's annexation in 1783 and Russia's victory in the Russo-Turkish war of 1787-1791, these political events expanded the empire's hegemony and legitimized Catherine's power as Russia's sovereign in the conquered borderland.

Catherinian Tableaux of the Early 1770s

One of Crimea's earliest appearance as the centerpiece of a tableau took place at a private masquerade organized by Lev Naryshkin on July 29, 1772, in honor of Russia's recent military successes in an ongoing war against the Porte. Naryshkin remained one of Catherine's friends since her days as a Grand Duchess and invited the empress to his estate where the main attractions were located in a decorated grove. With respect to Catherine's attendance of this private event, it was not only about favoritism, but also about the interaction between unofficial (courtly) and official (state-diplomatic) patrons of these celebratory occasions, revealing personal initiative of courtiers eager to please their sovereign. The culmination of the evening was a specially constructed mountain that would part to reveal a Temple of Victory. Upon entering the temple, Catherine was presented with six tableaux praising her recent military campaigns.²¹ Since no illustrations from this event survived, it is not clear how big these tableaux were or how long they remained on display. Russian ethnographer Mikhail Pyliaev describes them in detail and notes that it was the sixth tableau that featured the 1771 conquest of Kefe (Feodosia) and "all of Crimea."²² A year earlier, Prince Vasilii Dolgorukov (to be honored with the title "Krymskii") stormed the

¹⁸ Vasilii Smirnov, *Krymskoe khanstvo pod verkhovenstvom Ottomanskoi Porty do nachala XVIII veka*, vol. 2 (Moscow: Rubezhi XXI, 2005), 57.

¹⁹ Alan W. Fisher, *The Crimean Tatars* (Stanford: Hoover Institution Press, 1978), 70.

²⁰ Khrapunov, "The Crimea Question in 'Western' Projects," 865-867.

²¹ The order of tableaux was: the Capture of Khotin (1769); the Battle at Larga River (1770); the Battle at Kagul River (1770); the Victory over the Turks at Chesme (1770); the Taking of the Fortress Town of Bender (1770); the Conquest of Crimea was the sixth and final tableau.

²² Mikhail Pyliaev, *Zabytoe proshloe okrestnostei Peterburga* (St. Petersburg: Izdanie A. S. Suvorina, 1889), 133.

Perekop line and held a decisive victory over the khan's army near Kefe on June 29, 1771, thus beginning the period of Russian occupation of Crimea.²³ Pyliaev provides the following description of the only Crimean tableau at Naryshkin's party: "Glory stands at the top and holds laurels in her hands in order to crown Russian heroes. Crimea is pleased being in the dominion of its wise possessor and expresses joy with these words written on the scroll: How sweet is my lot."²⁴ Most likely, the tableau was performed by the actors personifying two allegorical figures (Russia and Crimea). The propensity to suggest the outcome of important political events also appears in state portraits of the period. Stefano Torelli's famous allegory, Catherine II as Minerva celebrating her Victory over the Turks, which was painted around the same time, ca. 1770-1772, presents the empress as goddess Minerva who is riding in her chariot while surrounded by grateful peoples from the Russian Empire's southern borders. Erin McBurney points out the discrepancies in the painting's dates, from the time when the work was completed, signed, and dated by the artist (in 1771), to when it was installed at the palace (in 1772), to the official end of the war (in 1774).²⁵ Just as the Crimean tableau at Naryshkin's estate presented the Tatar land as already belonging to its "wise possessor," so too did Torelli's drawing foreshadow the war's outcome, which at the time of the work's creation was far from certain.

The uncertain outcomes in this Russo-Turkish theater of war, which stretched for most of the eighteenth century with the contested territories shifting hands, created an image of an enemy, as the one who continuously threatened the Christian state. Although never blatantly anti-Muslim, the adversary would appear in these productions, which capitalized on Russia's mission to protect Orthodox Christianity (symbolized in these tableaux by an imperial eagle or the sun) in the fight against Islam (symbolized by the crescent moon or a shackled prisoner).²⁶ The tradition of panegyric imagery showing confrontation between eagle and crescent entered Russian imperial discourse as far back as the seventeenth century, via Ukraine (and Polish Baroque culture).²⁷ In her study of the enemy image in Ruthenian and Muscovite printmaking, Liliya Berezhnaya credits Ruthenian monks with propagating the new imagery in Russian culture and being responsible for constructing the image of an enemy.²⁸ The drawing of a crescent moon destroyed by an imperial eagle (it would later be destroyed by lightning or a sword or spectacularly eclipsed by the sun) already made its debut during Peter's celebration of the capture of Azov via a tableau in an illumination from 1697: the tableau shows an imperial double-headed eagle shooting an

²³ The Treaty of Karasu Bazaar followed on November 1, 1772, with Russians and Turks proclaiming "alliance and eternal friendship" between their empires, and with the sultan's religious sovereignty over the Tatar Muslims to be eventually added as an important clause. See Fisher, 55-57.

²⁴ Pyliaev, "Staraia Moskva," 133.

²⁵ McBurney, "Art and Power in the Reign of Catherine the Great," 217.

²⁶ Catherine used the same excuse of protecting Orthodox Christians in order to justify her partitions of Poland.

²⁷ Emblems began to appear in Russian literature in the baroque poetry of Simeon of Polotsk. See, for instance, *Orel Rossiiskii* (1667). See Lidiia Sazonova, *Pamiat' kul'tury. Nasledie Srednevekov'ia i barokko v russkoi literature novogo vremeni* (Moscow: Rukopisnye pamiatniki Drevnei Rusi, 2012), 134-135.

²⁸ Liliya Berezhnaya, "Imago hostis: Friends and Foes in Ruthenian and Russian Printmaking (Mid-Seventeenth-Beginning of the Eighteenth Centuries)," *Harvard Ukrainian Studies* 31: 1/4 (2009-2010), 310.

arrow into a Turkish crescent, part of which is breaking off.²⁹ As for the depiction of a humiliated enemy or a group of enemies, in chains or humbly kneeling before their captors, it frequently appeared in Petrine engravings. Berezhnaya identifies captives ("antiheroes") as their staple motif and writes that in addition to "demonic characteristics," Turkish or Tatar enemies "unquestionably bore 'Oriental' or 'Muslim' features," were "clearly marked by their clothing, flags, and banners," and were often "personified as a lion, dragon, or a serpent, all apocalyptic symbols of the enemies of Christians."³⁰ These depictions continued to appear during Anna Ioannovna's campaigns against the Turks.³¹ Standing triumphant in celebratory tableaux would be the figure of Minerva, the goddess of wisdom and patron of the military arts and sciences, thus, inspiring the reigning empress—beginning with Anna Ioannovna, followed by Peter's daughter, Elizabeth, and eventually Catherine—to live up to this lofty image in the eyes of her people.

Tableaux in the 1775 Nationwide Celebrations

The territory (Crimea) would take center stage not as allegory but as a concrete geographical location during the Moscow celebrations in July of 1775. Despite Dolgorukov occupying the peninsula since the summer of 1771, no formal conquest followed until the treaty between the empires was signed in Küçük Kaynarca (present-day Bulgaria) on July 21, 1774, which put an end to the war and proclaimed the Khanate's independence from the Turks in all but religious matters.³² In preparation for the festivities, the empress ordered the imperial architect, Vasilii Bazhenov, to transform Khodynka field, a large space on the outskirts of Moscow, into Crimea: "Imagine that [Khodynka field] is the Black Sea and that the two roads leading from the city are rivers, with one being the Tanais (Don), and the other the Borysthenes (Dnieper). You will build the dining hall, Azov, at the mouth of the first [river] and the theater, Kinburn, at the mouth of the second," state the imperial instructions. "You will then construct the Crimean Peninsula out of sand, and this is where

²⁹ The Turks were not the only adversaries whose losses were celebrated in these festivals. The tableau from the 1710 illuminations in honor of Russia's victory in the Northern War with Sweden featured a Swedish lion that was being overtaken by a Russian eagle. See Dmitrii Rovinskii, *Obozrenie ikonopisaniia v Rossii do kontsa XVII veka. Opisanie feierferkov i illuminatsii* (St. Petersburg: Izdanie A. S. Suvorina, 1903), 186. For "emnification" of Mazepa after the Battle of Poltava, see Jelena Pogosjan, "I. S. Mazepa v russkoi ofitsial'noi kulture," *Slavica* 6 (2004): 315-332.

³⁰ Berezhnaya, "Imago hostis," 321, 324.

³¹ One such tableau, from January 28, 1737, in honor of Anna Ioannovna's birthday, depicts Turkish and Tatar captives in chains beneath a fortification constructed out of their weapons. The inscription reads: "For the protection of the [Orthodox] faith and the God-given motherland." Another tableau from the same event features the defense line of Perekop, wherein the gates to Crimea are destroyed. The accompanying caption reads: "Destruction of the enemy's gates." The festivities for the anniversary of Anna Ioannovna's coronation again featured a conquered foe: "Having given up their weapons, the Turk and Tatar are humbly kneeling on the ground." Rovinskii, 215-16 and 220. Cf. The Parisian monument at Place des Victoires in 1685-1686 with its humiliating portrayal of four allegorized nations defeated by France—Spain, the Holy Roman Empire, Holland, and Brandenburg—as slaves who were chained to the foot of Louis XIV.

³² The Russian Empire would acquire the fortresses of Kerch, Enikale, Kinburn, and part of the Kuban region, while Russian vessels would be allowed to freely navigate Turkish waters through the Bosphorus and the Dardanelles. For details on the annexation, see Fisher, 51-80.

you will place Kerch and Enikale to serve as ballrooms [...] The Black Sea is to be covered with boats and ships, which you will illuminate.”³³ The panorama of a concrete map was made into an engraving that demonstrates a definitive movement away from allegory, the most common form of artistic narrative in neoclassicism, toward something simpler.³⁴ (Figure 1). Proskurina argues that “in rejecting the traditional scenario, [Catherine] attempted to be in command not only of the political situation (a real war), but also of the cultural paradigm of its representation.”³⁵ Indeed, the Crimean simulacrum made the empress’s plans crystal clear: although the peninsula would officially remain outside of the imperial realm for another eight years, Catherine’s “design” envisioned the territory as already comfortably situated within her empire’s boundaries. Moreover, the empress’s “symbolic geography” ambitiously expanded the perimeter of her “stage” to include not only its ultimate prize, “Crimea,” but “the real battleground” of the Black Sea.³⁶

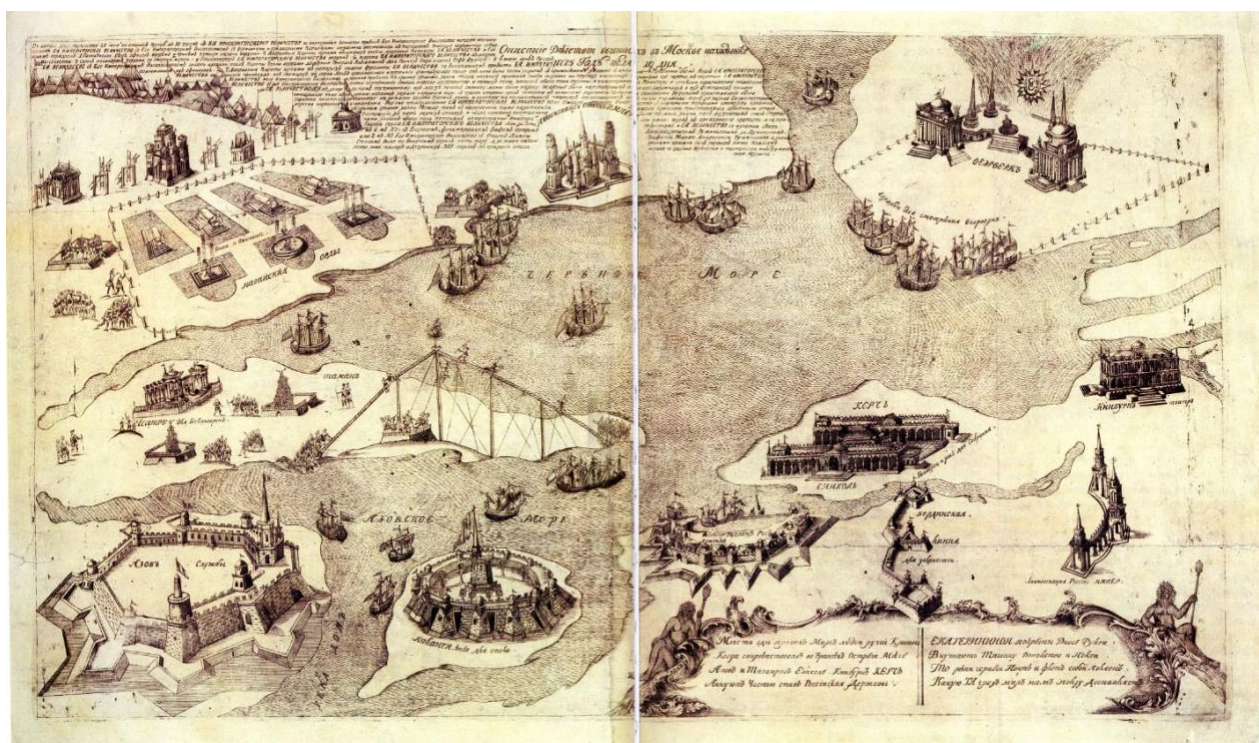

Figure 1: *Panorama of Khodynka Field in 1775* (Plan ansamblia uveselitel'nykh stroenii na Khodynskom lugu v Moskve. Engraving. RGADA, F. 192, Op. 1, D. 159).

³³ Iakov Grott, ed., “Pis'ma Ekateriny Vtoroi k Baronu Grimm,” *Russkii arkhiv*, book 9 (1878): 16–17. Although Catherine wrote to Baron von Grimm and Frau Bielcke that recreating Crimea on Khodynka Field was her idea, the concept was likely developed by Bazhenov, who, together with Matvei Kazakov, was in charge of designing the festivities. See Vladimir Snegirev, *Zodchii Bazhenov: 1737–1799* (Moscow: Moskovskii rabochii, 1962), 110.

³⁴ Catherine confided to her longtime correspondent, Barron von Grimm, her distaste for “all those stupid, unbearable allegories” and “an extraordinary effort [that they required] only to produce something senseless.” Grott, 16–17.

³⁵ Proskurina, “*Creating the Empress*,” 184.

³⁶ *Ibid.*

With "Kinburn" masked as a theater, "Taganrog" as a marketplace, "Taman" showcasing acrobats (balancers), and "[the territory of] the Nogai hordes" allocated for entertainment and dining, Russian nobility flocked to the recreated "Orient." They strolled from one "locale" to another, attended opera Ivan Tsarevich, and donned expensive Turkic and knightly costumes for a masquerade.³⁷ This instance of cultural cross-dressing, with "actors" performing the identities of their neighbors, replaced an authentic encounter, whereas the elision of the Crimean Tatars from these events demonstrated a genuine mistrust and correlated with the volatility of the southern frontier. This kind of "orientalism" on display with its invocation of "Turkish" themes was not the one that was explored by Edward Said. Sara Dickinson describes Russia's encounter with Crimea as a preliminary process of "otherization," which she defines as "the production and circulation of images and stereotypes that expressed the region's 'otherness' or ontological difference from the norms of the dominant culture."³⁸ This dominant culture was, of course, Western European, and, as Dickinson points out, not only Russia was not a part of Western Europe but at this time it "had often been cast in the role of the West's Oriental other."³⁹ Several years later, and only months before Crimea's incorporation as a part of the Russian Empire, in December, 1782, Prince Grigorii Potemkin would write to the empress about the annexation as a necessary step toward complete control over the territory that Catherine so meticulously ordered to recreate on Khodynka Field: "With this acquisition you will achieve immortal glory such as no other sovereign in Russia has ever had. This glory will pave the way for yet another and greater glory: with the Crimea, will come supremacy over the Black Sea."⁴⁰

During this time, Crimea's multi-ethnic composition of the population included the Tatars who, according to Brian G. Williams, were divided into three distinct groups: "a heterogeneous collection of Nogai nomads, Tat mountaineers, and Yaliboyu coastal-dwellers (of the khan's subjects only the redoubtable Circassians of the Caucasus evaded Russian rule) who were further subdivided into powerful clans headed by hereditary beys."⁴¹ Along with the Tatars there also lived Jews, Karaites, Armenians, Goths, and

³⁷ Mikhail Pyliaev, *Staraia Moskva: rasskazy iz byloi zhizni pervoprestol'noi stolitsy* (St. Petersburg: Izdanie A. S. Suvorina, 1891), 58; *Moskva i ee okrestnosti* (Moscow: O. B. Miller, 1882), 398. See also Vasilii Maikov's, *Description of the Ceremonial Buildings on Khodynka*, as they represent benefits of the peace, which details the allegorical significance of each location: "the Don" represents commerce; "Azov" (as a dining hall) stands for the abundance that was expected from the peace; "Taganrog" (as a marketplace) symbolizes trade across the Black Sea; the bulls and fountains of "the Nogai hordes" depict the Tatar nation living in pleasure. See Vasilii Maikov, *Izbrannye proizvedeniia*, ed. A. V. Zapadov (Moscow-Leningrad: Sovetskii pisatel', 1966), 306-308.

³⁸ Sara Dickinson, "Russia's First 'Orient': Characterizing the Crimea in 1787," *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 3:1 (Winter 2002), 4. See also Edward W. Said, *Orientalism* (New York: Random House, 1979).

³⁹ Dickinson, "Russia's First 'Orient'," 4.

⁴⁰ Viacheslav Lopatin, ed., *Lichnaia perepiska 1769-1791* (Moscow: Nauka, 1997), 155.

⁴¹ Brian G. Williams, *The Crimean Tatars: The Diaspora Experience and the Forging of a Nation* (Leiden: Brill, 2001), 76. Original italics.

“Greeks” (Orthodox population originating from the Byzantine Period).⁴² The Russian state mentioned these ethnic groups rare in comparison with the Tatars who received their recognition during the 1775 festivities with an homage to their khan in a tableau of a triumphal arch.⁴³ The tradition of creating triumphal arches (made out of wood and later demolished) that would be integrated into the city’s infrastructure for important state events also came to Russia from Western Europe during Peter’s rule.⁴⁴ Built as entrances to the city’s center, these constructions served as examples of temporary architecture and so-called “triumphal complexes, which included additional props such as pyramids, small movable walls, paintings, and various military paraphernalia.”⁴⁵ Margaret McGowan describes the construction of triumphal arches during Renaissance as imitating Roman triumphs festooned with images reminiscent of the ancient world which were necessary to prestige of royals for whom they were erected.⁴⁶ “[The triumphal arch] had imposed its presence in France from early times when, at places like Oranges, the Romans had built a huge structure to indicate their ownership of the territory,” McGowan writes. “Once introduced into the triumphal entry, the arch remained as its most prominent feature, providing the principal source of symbolism and decoration and pointing obviously to its classical models.”⁴⁷ For Catherine’s entrance into Moscow during her coronation in 1762, the empress passed through a series of intricately decorated triumphal arches that were built at the city’s four major gates. McBurney writes about the significance of this imperial procession through each gate by comparing it with a “ceremonial conquest of the city” and notes how larger than life-size portraits of Catherine adorned each arch to afford the first official view on the part of most Muscovites of their new sovereign.⁴⁸

Several arches were constructed in 1775 in Moscow to celebrate the peace between the Russian Empire and the Porte. Built on Serphukhovskaia road for the entrance of Field Marshal Petr Rumiantsev-Zadunaiskii (who was credited with winning the war’s major battles by pressuring the Turks to accept the peace terms), one of the arches showcased an interior with seven complex tableaux. Unlike the plan of Khodynka Field, no drawings of these tableaux survived. Their detailed descriptions, however, appeared a short time later in the *Opisanie* (Description), a 41-page panegyric pamphlet describing the significance of

⁴² For instance, out of 140,000 inhabitants, which was Crimea’s total population at the time of the 1783 annexation, Jewish Karaites and Krymchaks comprised 1,407. See F. F. Lashkov “O Kameral’noe opisanie Kryma,” *Izvestiia Tavricheskoi uchenoi arkhivnoi komissii*, N° 2, (1887): 20-30, N° 3 (1887): 36-64, N° 4 (1887): 32-45, N° 6 (1888): 36-63, N° 7 (1889): 25-45, N° 8 (1889): 12-40.

⁴³ See, for instance, the medal commemorating the extraction of Christians from Crimea in 1778. Eleonora Piiaeva and Rodin Zelenkov, eds., *Puteshestvie v Krym: katalog vystavki 24 noiabria 2016 – 4 iunia 2017* (St. Petersburg: ARS, 2016), 21, no. 21.

⁴⁴ The first such arch was erected in Moscow to celebrate the capture of Azov in 1696. Seven triumphal arches were built several years later in honor of the victory at Poltava in 1709.

⁴⁵ Alla Aronova, and Alexander Ortenberg, *A History of Russian Exposition and Festival Architecture: 1700-2014* (London: Routledge, 2019), 48. Original italics.

⁴⁶ Margaret M. McGowan, “The Renaissance Triumph and its Classical Heritage,” in J. R. Mulryne & Elizabeth Goldring, eds., *Court Festivals of the European Renaissance: Art, Politics, and Performance* (Aldershot and Burlington: Ashgate, 2002), 27, 29.

⁴⁷ Ibid., 37.

⁴⁸ McBurney, “The Renaissance Triumph and its Classical Heritage,” 158.

the allegorical symbols meant to commemorate the event.⁴⁹ According to this document, the sixth tableau ("Reward for promised loyalty") for the first time introduced the ruler of the Crimean Tatars, who was depicted as taking an oath of allegiance and devotion to the Russian Empire.⁵⁰ Although it is not clear how the following images were created, whether as drawings or engravings or mounted displays, they would in any case have been accessible to anyone in Moscow. The *Opisanie* describes the tableau depicting Russia as a majestic woman in imperial robes who "extends her right hand to the khan or the ruler of the Crimean Tatars, who is kneeling before her and who, having put away his hat, saber, club, bow and quiver, swears his allegiance."⁵¹ The pamphlet also notes that the khan is "identifiable because of the shield standing next to him, which bears Crimea's Coat of Arms of an Owl."⁵² This symbol was possibly known to those who just returned from the Crimean campaign: it appeared on the principal gate through the Perekop Line defending Crimea from the north.⁵³ Indeed, no mistake could be made in identifying the figure of the former enemy, who is not depicted abstractly; a Tatar who was once presented along with a Swede, a Turk, and a Traitor (i.e. Mazepa and the Zaporozhian Cossacks) in the arch's decorations as opposing the figure of Peter.⁵⁴ This time, in addition to his shield, the inclusion of a bow and quiver—symbols of steppe power—would have distinguished the khan or at least marked the figure on this tableau as a Tatar. Two years later, in 1777, Ia. F. Schmidt produced the map of Crimea for the Academy, which presents the Tatar as the "helm" of

⁴⁹ The earliest example of these pamphlets was a book of emblems, *Symbola et emblemata*, commissioned by Peter I and printed in Amsterdam in 1705. When the Academy was still in charge of fireworks, these pamphlets were published in Russian as luxurious editions with large engravings. Their content also appeared in *Sankt-Peterburgskie vedomosti*, the country's oldest newspaper. Their audience were the courtiers and important guests who had the front seat to these fiery attractions. In the second half of the 1750s, when Petr Shuvalov was placed in charge of the artillery, which took over the Academy's role in designing fireworks, newspapers no longer regularly published detailed information about these spectacles but special editions continued to be produced for nobility. For more information, see Andrei Kostin, "Zachem zhgli feierverki v XVIII veke," accessed, October 19, 2022, <https://arzamas.academy/materials/1196>.

⁵⁰ The first tableau ("Victorious Russia") depicts a female figure (Russia) in imperial robes and crown. She is armed with a shield and surrounded by broken Turkish swords, sabers, bows, and clubs. Two half-naked Turks, who are tied to trophies, sit opposite her as a fading crescent moon overhangs the landscape. The second ("In due time") shows a woman personifying wisdom as she stands with one foot on a fish and holds scepter and orb. The third ("Show mercy") has the Goddess of Mercy removing the shackles from a captured Turk. The fourth ("The heavens command to make peace") is a picture of an Asian archer drawing a bow with a broken arrow. The fifth ("To the war's blessed ending") has the imperial eagle sitting on a trophy, and Genius, who sets the enemy weapons on fire. The seventh tableau ("The restoration of previous order") allegorizes the loss of the Porte with a disintegrating trophy that is topped with a crescent and concludes the sequence. *Opisanie oboikh vnov' postroennykh triumfal'nykh vorot, i upotreblennykh k ukrasheniiu onykh allegoricheskikh kartin . . . kogda eia imperatorskoe velichestvo . . . prisutstviem sovim oshchastlivit' soizvolila* (Moscow: Imperial Moscow University, 1775).

⁵¹ Ibid. Original italics.

⁵² Ibid.

⁵³ Peter Simon Pallas writes: "I observed the figure of an owl, hewn in stone, being the peculiar coat of arms of Tshingis Khan; which likewise appears to have originally belonged to the princes who reigned in the Crimea, and ought therefore to have been incorporated with the Great Seal of the Russian Empire." See P. S. Pallas, *Travels through the Southern Provinces of the Russian Empire, in the years 1793 and 1794*, vol. 2 (London: John Stockdale, 1812), 7.

⁵⁴ Berezhnaya, "Imago hostis," 323.

the cartouche. Without any emblems of the empire on this map, the Tatar, like a kneeling khan from the triumphal arch, represents the territory that is governed by his ethnic group. (Figure 2).

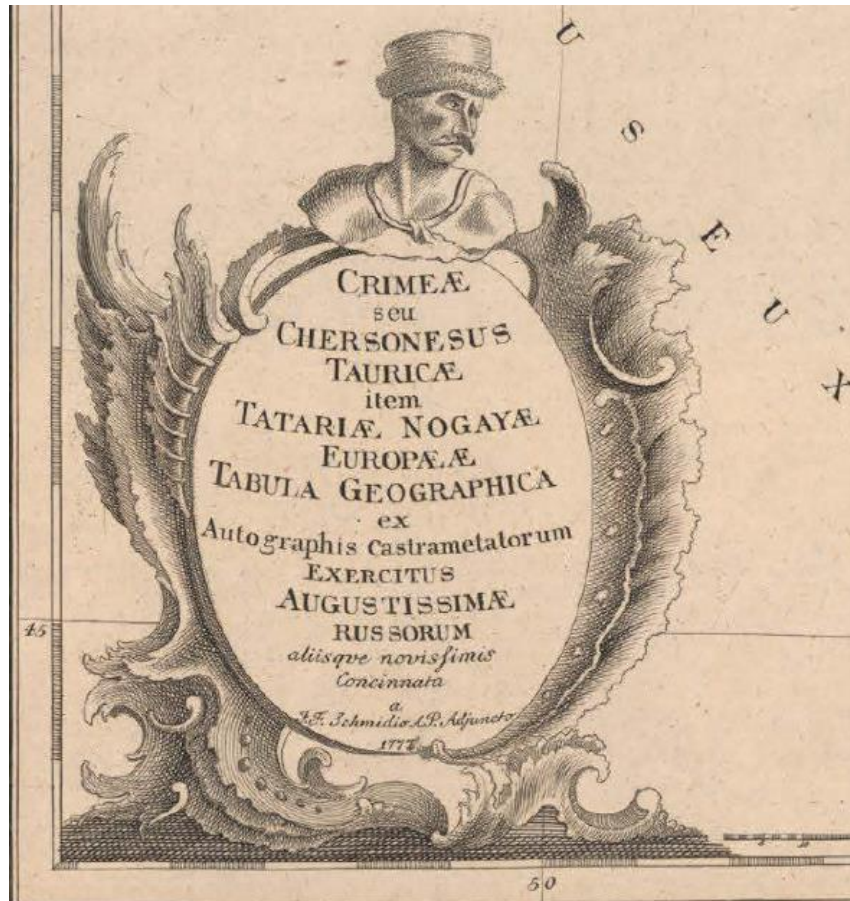

Figure 2: The cartouche on Ia. F. Schmidt's *Crimeæ seu Chersonesus Tauricæ item Tatariaë Nogayæ Europææ Tabula geographica* (1777).

With the 1775 festivities being held on the same day (July 10) all over the country for the first time in Russia's history, regions had an opportunity to put on their own celebrations in honor of the peace. Kostroma, Vologda, Kazan, Irkutsk, and other provinces presented their own firework shows. It is not clear who was put in charge of keeping records of these events (descriptions of which would be reprinted nearly a century later in regional newspapers, illustrations again omitted) or who were the major players in their construction, whether it was a person or a group of people and whether they were commissioned by government authorities to keep records or did so on their own initiative. Most likely, the scribes were from the local clergy who, in addition to being literate, were recording these occasions as a way of continuing with the tradition of keeping local chronicles. The absence of pictures in this case lies entirely in the nature of the sources—pamphlets or articles full of descriptions but no visual supplements. In contrast to Moscow, where the topography of Crimea was reproduced, the regions were concerned not with the

territory (Crimea) but rather with Russia's victory over its non-Christian enemy. This is not to say that imagery imbuing the conclusion of the war with religious significance was entirely absent in Moscow; in fact, the recreated "Black Sea" landscape of Khodynka Field was described as being decorated with glowing [Orthodox] crosses and with sails that strategically flew above crescent moons.⁵⁵

The provinces continued to exploit the image of a defeated Turk as an enemy who threatened world order but made no effort to clarify his ethnicity. Again, in contrast to Moscow's tableau of a triumphal arch where the khan ceased to be an abstract figure, provincial organizers exploited stereotypes from the times of Peter and Anna Ioannovna. Descriptions of the celebration in Vologda provide one such example. One of the processions showed a scene performed presumably by two actors: the Turk is kneeling before a young woman ("Russia") and is expressing gratitude for reconciliation, and swearing not to raise arms.⁵⁶ Another procession employed four young seminarists to represent four parts of the world: a young man personifying "Europe" holds a branch with a drawing of a Russian imperial eagle soaring above the Turkish crescent; the eagle is clutching the latter with its claws and eclipsing it with its shadow.⁵⁷ Yet another procession included an acted scene that introduced the image of the Turkish enemy (again, without any ethnic distinctions or requisites) with a newly acquired desire to convert to Christianity: a Russian convinces the Muslim, initially proud and arrogant, to live as a Christian and receives his enthusiastic response. "I am not only looking for friendship from you," the Turk eagerly obliges, "but I would like to be in your church."⁵⁸ The probable involvement of provincial clergymen in these local productions explains the significant presence of the themes of religious (Christian-Muslim) conflict with proselytism and conversion to Orthodoxy, and the participation of seminarists in these theatricals is reminiscent of a tradition that went back to the days of "school theater," i.e. Jesuit-inspired theatrical productions in seventeenth- and early eighteenth-century in Ukrainian and Russian Orthodox seminaries. The contrast between the shows in the capital, with their dismissal of allegory, and the provinces, where they were still reminiscent of Petrine times, can, perhaps, be explained by a shift that was occurring in the conception of these spectacles during this period. Sariieva explains that while fireworks and illuminations were gaining in popularity on the periphery, they were beginning to decline in the capital and gradually merge with theatrical performances for which the experience of creating complex

⁵⁵ *Moskva i ee okrestnosti*, 398.

⁵⁶ *Pribavleniia k vologodskim eparkhial'nym vedomostiam*, no. 14 (July 15, 1866), 532.

⁵⁷ *Ibid.*, 533. Similar poses and appearances can be found in many allegorical representations of the conquered enemy in other nations as well, such as various depictions of Native Americans during the colonization of America. Europeans were also particularly fond of ridiculing the Turks after their defeats. For example, the 1571 carnival at Piazza San Marco, which was held after the victory of the Holy League over the Ottoman Empire at Lepanto (also known as "The Battle That Saved Europe"), was replete with similar "Turkish" themes; it included a mock procession of men dressed as "Turkish" prisoners in chains, colorful silk coats, turbans, and long berets, as they were marching to a chorus chanting "Turk the assassin, the heretic." See Belgin Turan Özkaya, "Theaters of Fear and Delight: Ottomans in the Serenissima," in Inge E. Boer, ed., *After Orientalism: Critical Entanglements, Productive Looks* (Amsterdam: Rodopi, 2003), 53.

⁵⁸ *Pribavleniia k vologodskim eparkhial'nym vedomostiam*, 545.

stage effects came in handy.⁵⁹ While exploiting the Christian-Muslim dichotomy, these provincial tableaux might not have been as sophisticated as the ones in Moscow, but the very act of attempting to restage the same concepts attests to the power of these ideological vehicles.

Catherine's "Greek Project" and Crimea's Annexation

By the late 1770s, Catherine was preoccupied with the "Greek Project," an ambitious scenario in which Crimea, once a land of classical Hellas, was to play an important part.⁶⁰ That said, logistics of this endeavour and the annexation of Crimea as its supposed part remain disputable, and there is no common opinion if this project was a real undertaking of "restoration" of Byzantium or a kind of "smoke screen" covering Russia's other plans. Highly disputable is the project's chronology. Andrei Zorin dates the first evidence of this project's existence to the mid-1770s, the years following the signing of the 1774 treaty, and credits Potemkin for encouraging the empress to consider the idea of partitioning the Ottoman lands between the Russian and Austro-Hungarian Empires, thus reclaiming Christian Byzantium and freeing Constantinople from Ottoman rule.⁶¹ However, it remains unclear whether the project was rejected in 1782 or not. Although the place of Crimea in it (if any) also requires clarification, today there is little doubt that, for a long time, Catherine considered the "buffer" role of the Khanate as the best choice, and decided to annex it by the end of 1782 only, under the pressure of the circumstances independent of her. This new venture was very much on the empress's mind in 1779 when her second grandson was born. By naming Grand Duke Constantine after the Byzantine emperor, Catherine ascertained her vision of seeing him rule over "Second Rome," thereby restoring the domain of its Christian neighbor. According to Zorin, establishing this line of succession would have created a perception of the "torch of enlightenment" (*fakel prosveshcheniia*) being passed from Greece to Russia directly without any intermediaries as opposed to a traditional route of it traveling from Greece to Rome to Western Europe and only then reaching Russia.⁶²

A medal was issued in honor of a noble birth, which depicted the Sophia Cathedral of Constantinople with a Christian cross as opposed to the Muslim crescent. Like Naryshkin before him, Potemkin too organized a private celebration at his estate shortly after the Grand Duke's arrival into the world, which included displays that drew attention to Russia's southern territories. The fête included a masquerade, a ball with fireworks, and one of the many attractions was a tableau with a drawing of a Greek temple that was placed onto a large barge floating in the middle of the lake; and while a chorus serenaded the guests in

⁵⁹ Sarieva, "Feierverki v Rossii XVIII veka," 96.

⁶⁰ Catherine outlined the project's logistics in a letter to Joseph II from September 10, 1782.

⁶¹ Andrei Zorin, *By Fables Alone: Literature and State Ideology in Late-Eighteenth—Early-Nineteenth-Century Russia*, trans. Marcus C. Levitt, Nicole Monnier, and Daniel Schlaaffy (Boston: Academic Studies Press, 2014), 26-30.

⁶² *Ibid.*, 28.

Greek, various tableaux were illuminated above the water.⁶³ Although no illustrations of the grand fête survived, illuminated images supposedly included representations of various geographical places of the Russian Empire, as well as its recently acquired southern regions. This is an example of how the statist theme in a tableau was effective not only in wartime, but also in an aggressively expanding state commanded by a military-based noble ruling class guided by an imperial (i.e. martial) ideology. McBurney refers to the "Greek Project" as "the culmination of Catherine's symbolic scenario" and points out important images that start to appear, beginning with the extant portrait by Richard Brompton, Catherine II (ca. 1782-3), in which for the first time in the iconography of Catherine's portraits, ships at sea are pictured in the background.⁶⁴ Several years earlier, Heinrich Buchholtz's *Allegory of the victory of the Russian fleet over the Turks in the Turkish War of 1768-74* (1777) conveyed a similar aesthetic. The drawing depicts Peter who is looking at the figures of Chronos (time) and Glory. The latter is holding a medallion (with Catherine's image on it) and the map of Crimea and the Black Sea, while Russian troops below escort captured Turks across the bridge toward St. Isaac's Square, which is littered with Turkish battle standards. Thereafter the "Crimean" theme would continue to figure in the tableaux as a map or nautical background with the Russian fleet and would incorporate not just ethnic (people) or geographic (territory), but also military conquest, thereby emphasizing the state's power and its geopolitical standing.

During the years following the Küçük Kaynarca Treaty, Potemkin began the process of settling the southern lands of New Russia (*Novorossiiia*). As Roger Bartlett states, "what was remarkable was their extent, the breadth and intensity of colonizing activity [and] material was to be taken wherever it could be found; and the same approach characterized much of the foreign immigration of the time in New Russia."⁶⁵ Hence, for the population of the Crimean peninsula that had been "severely depleted in the preceding decade by war and disease, by the emigration of much of its Christian community in 1778 and by the departure to Turkish territory of many Nogay and Crimean Tatars after the annexation," the following years became a "period of intensive and systematic settlement activity."⁶⁶ Among the foreigners who flocked to the area as refugees, mainly from the Ottoman Empire, according to Isabel de Madariaga, were "Moldavians, Walachians, Bulgars, Greeks and Orthodox

⁶³ Aleksandr Brückner, *Potemkin* (Moscow: Terra, 1996), 54. For a recent study of Potemkin's life and involvement with Catherine's "Greek Project," see Sebag S. Montefiore, *Prince of Princes: The Life of Potemkin* (New York: St. Martin's Press, 2001), 215-222.

⁶⁴ McBurney, "Art and Power in the Reign of Catherine the Great: The State Portraits," 31 and 301.

⁶⁵ Roger P. Bartlett, *Human Capital: The Settlement of Foreigners in Russia, 1762-1804* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), 126.

⁶⁶ *Ibid.*, 125; Isabel de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1981), 364. When Venezuelan revolutionary Francisco de Miranda documented his visit to Crimea several years later, in December 1786, months before the empress's arrival, he noted the deplorable state of the peninsula since its annexation and the exodus of its indigenous population. See Francisco de Miranda, *Puteshestvie po Rossiiskoi imperii*, trans. Moisei Al'perovich, Valentin Kapanadze & Elena Tolstaia (Moscow: MAIK 'Nauka/Interperiodika', 2001), 38. See also Oleksandr Halenko, "Navishcho Krym potriben Rosii," in *Kryms'ki tatars: istoriia i suchasnist'* (do 50-richchia deportatsii kryms'kotatars'koho narodu). *Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*, Kyïv, 13-14 travnia 1994 r. (Kyïv: Instytut natsional'nykh vidnosyn i politolohii NAN Ukraïny, 1995): 227-230.

Poles, who all had the advantage of the common religions, as well as Polish Jews.”⁶⁷ Many of these settlers came from the foreign military units which fought on the Russian side during the war of 1768-74.⁶⁸ As a result, the effort to depict the Russian Empire as a home to people of all ethnicities and religious affiliations entered imperial discourse not only in the visual arts but in other genres as well; most prominently, panegyric odes. For instance, Vasilii Petrov’s two odes to Potemkin (from 1778 and 1782) depict the Russian Empire as home for Orthodox Christians and anyone seeking refuge. Around this time, Johann Gottlieb Georgi’s four-volume edition detailing all indigenous peoples of the Russian Empire and describing their customs, clothes, way of life, and distinct habits was published.⁶⁹ The government’s patronage of ethnographers like Georgi (as was also the case with cartographers) was part of a deliberate policy of imperial expansion and population resettlement. Despite the unsettled period after the initial conquest of Crimea (one of the upshots of Tatar marginalization within the Khanate government), the “Greek Project,” which could not be accomplished without Crimea’s annexation, still preoccupied Catherine. However, the Crimean Khanate proved incapable of independence, according to Khrapunov, because of the internal instability of the Tatar polity that was impeded by tense international situation with the Ottoman and Russian Empires struggling for the influence on Crimea and supporting alternative pretenders to the khan’s throne.⁷⁰

The peninsula was officially made a part of the Russian Empire, on April 8, 1783, which is the date that appears in Catherine’s manifesto on the annexation, the document that was officially published and thus made widely known on July 21.⁷¹ The secret was kept until Potemkin “arranged the affairs” in Crimea and made the khan to abdicate and the Tatars to take the oath of loyalty to Russia.⁷² In the manifesto declaring her latest acquisition, Catherine blamed the Crimean nation for squandering its chance at independence and falling under the influence of the Turks. She ended the document with the (eminently enlightened) promise to honor the Crimean Tatars’ property, houses of worship, religious beliefs, and to make no distinction between them and other members of the Russian Empire. Andreas Schönle writes that for those who chose to remain in Crimea, Catherine proposed “not only a mutually advantageous legal relationship but also a moral bond,” according to which the Tatars could continue exercising the rituals of their faith but morally had to commit to their new sovereign.⁷³ To be sure, religious tolerance was an important aspect of Catherine’s governance in the region, overseen by Potemkin, who appointed a governor assisted by a local board of Tatar nobles. Catherine’s policy forbade the demolition of mosques and a forced conversion of the Muslim population to

⁶⁷ Madariaga, “Russia in the Age of Catherine the Great,” 363.

⁶⁸ Bartlett, “Human Capital,” 124.

⁶⁹ See Johann Gottlieb Georgi, *Opisanie vsekh v Rossiiskom gosudarstve obitaiushchikh narodov, tak zhe ikh zhiteiskikh obriadov, ver, obyknovenii, zhilishch, odezhd, i prochikh dostopamiatnostei* (St. Petersburg: Pri imperatorskoi Akademii Nauk, 1776–1779).

⁷⁰ Khrapunov, “The Crimea Question in ‘Western’ Projects, Political Treatises,” 869.

⁷¹ Viacheslav Lopatin, *Povest’ o Potemkine, kniaze Tavricheskom* (Moscow: Akademicheskii proekt, 2018), 284–295.

⁷² Khrapunov, “The Crimea Question in ‘Western’ Projects, Political Treatises,” 869.

⁷³ Andreas Schönle, “Garden of the Empire: Catherine’s Appropriation of the Crimea,” *Slavic Review*, 60:1 (Spring, 2001), 12.

Christianity.⁷⁴ Hence, the aim of her conquest was about Reason and Enlightenment as opposed to being driven by religion. In this respect, many of the performances on the subject of religious conversion in the provinces would have appeared outdated to any visitor from the capital. The empress's "self-representation as an enlightened ruler," writes Robert Crews, was responsible for inaugurating "a new paradigm for the treatment of her Muslim subjects."⁷⁵ Still, despite the religious freedom, the Crimean Tatars who wanted to remain in Crimea had to take an oath of allegiance to the empress, and anyone who refused to do so had to flee.

Tableaux of Catherine's 1787 Crimean Visit

In the beginning of 1787, Catherine undertook her famous journey through the southern part of her empire. It lasted six months, from January 2 until July 11, and included a visit to Taman, Kuban, Kherson, and a recently incorporated Crimea, a part of a new Tauride region (*Tavricheskaia oblast'*).⁷⁶ The journey's purpose, according to Guzel Ibneeva, was to demonstrate to Turkish and European powers that Russia had permanently established itself in the Northern Black Sea region and Crimea.⁷⁷ The grand voyage covered 6000 kilometers and involved a retinue of 3000 soldiers and sailors. In his analysis of the empress's travels, David Griffiths highlights the importance of this Crimean venture which not only introduced the empress to her latest subjects but also fulfilled the imperial agenda of finally visiting the southern part of the country.⁷⁸ At this time, similarly to the Crimean Khanate always controlling extensive lands outside Crimea, the Russian administrative units, like Taurida region, also included vast territories to the north of the Crimean Peninsula. The voyage was permeated with ludic imagery of mythic and imperial splendor, from the empress's fascination with the figure of Iphigenia, who served as Artemis's priestess in Tauris, to its overarching theme of traveling to Byzantium (triumphal arches at

⁷⁴ Catherine's policies were radically different than those of Peter I. Although the first Russian emperor undertook such tasks as commissioning a Russian translation of the Qur'an (in 1716), he also ordered changing the status of Russia's Muslims, for whom conversion to Christianity would become "a prerequisite in the landowning service elite." Robert D. Crews, *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006), 37.

⁷⁵ *Ibid.*, 39.

⁷⁶ Taurida (sometimes spelled as Tauride by the English and the French) was the new name of Crimea based on non-existent Greek *Ταυρίς, -ίδος, which appeared in the Modern Period perhaps in mis-translation of Euripides' Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις as Iphigenia in Tauris (should be: Iphigenia among the Taurians). In the Russian Period, the toponym was used to emphasize the classical heritage of the region. The attested form Ταυρικὴ, or Taurica in Antiquity referred to the southern area of the peninsula populated by the Taurians. The Taurians really lived in this area—at least since their contemporaries, the Hellenes of Chersonese regularly mentioned them in epigraphy as actual enemies or partners.

⁷⁷ Guzel Ibneeva, *Puteshestviia Ekateriny II: opyt "osvoeniia" imperskogo prostranstva* (Kazan': Kazanskii gosudarstvennyi universitet, 2006), 140.

⁷⁸ "By the start of 1787 [Catherine] had covered much of Russia. She had visited the Baltic region to the North (1764), the Middle Volga to the East (1767), the fruits of the first Polish partition to the West and Northwest (1780), and the Northern waterways to the North and East (1785). Missing only was the South. Less than four years after she had annexed that land she had toured it as well (1787)." David M. Griffiths, "Catherine II Discovers the Crimea," *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 56:3 (2008), 347.

the entrances to the cities through which Catherine passed, were emblazoned with the motto “The Road to Byzantium.”)⁷⁹ Although the empress’s voyage represented “a literal embodiment” of the “Greek Project,” due to the change in the political situation in the 1780s, the prospects for this project’s accomplishment “were becoming increasingly dim and were put off indefinitely,” which made the theme of Crimea cease to be subordinate to that of Constantinople and take on increasing autonomy.⁸⁰ From the valedictory fireworks in St. Petersburg hailing Catherine’s departure for the Orient to the spectacular illuminations in the Tauride region, the trip became inscribed throughout with various metaphors that suggested its theatrical nature. Catherine’s traveling companions, Count de Ségur and Prince de Ligne, refer to it as “a magical picture” (*le tableau magique*) and endless celebrations (*des fêtes continuelles*) respectively, whereas recent scholarship describes the journey as apotheosis of Catherine’s reign and a series of tableaux vivants.⁸¹ As for a metaphor of the empress’s ultimate destination, Schönle writes about the new province being conceived as a garden in order to bolster the identification of Crimea with the Garden of Eden.⁸²

The palace’s official Kammerfurier’s Journal provides the best descriptions of festivities that were held during Catherine’s Crimean visit. These included illuminations of mosques and living quarters (*zhiloe stroenie*) in Bakhchisarai, all of which were certainly seen by the local Tatars.⁸³ As for the “living pictures,” the Journal informs that the Orthodox and Muslim clergy held their respective religious services upon the empress’s arrival, met the empress, and were invited to join her and other dignitaries for a ceremonial dinner.⁸⁴ However, it was a series of performances that was orchestrated by Potemkin at various stops on Catherine’s tour towards her destination that became legendary. Afterwards, in his conversation with Catherine’s son and heir, Prince de Ligne claimed that not everything about these stories were a fable: “Il y a eu de l’escamotage, mais il ya eu beaucoup de réalité.”⁸⁵ Some of these performances involved indigenous peoples, who took part in the rituals which had important political significance and served as a means of introducing the local elites to the political culture of the Russian state.⁸⁶ Such was the case during the empress’s stay at a palace that was built for the occasion of her visit to Kyiv, where, in the

⁷⁹ McBurney, “Art and Power in the Reign of Catherine the Great,” 324.

⁸⁰ Ibid., 322; Zorin, *By Fables Alone*, 105.

⁸¹ The journey was documented by the empress herself in her correspondence with Baron von Grimm and Frau Bielcke, as well as by her secretary, Aleksandr Khrapovitskii, and other travelling companions who, in addition to de Ségur and de Ligne, included the prince of Nassau-Siegen. For the complete account of the journey, see Aleksandr Brückner, “Puteshestvie Ekateriny II v Krym,” *Istoricheskii vestnik* 21 (1885), no. 7: 5–23; no. 8: 242–64; no. 9: 444–509.

⁸² Schönle, “Garden of the Empire: Catherine’s Appropriation of the Crimea,” 2–3.

⁸³ *Kamer-fur’erskii tseremonial’nyi zhurnal 1787 goda* (St. Petersburg, 1886), 464 and 471.

⁸⁴ Ibid., 461–469.

⁸⁵ Charles Joseph de Ligne, *Fragments de l’histoire de ma vie*, vol. 1 (Paris: Plon, 1927), 109. Other sources created by the eyewitnesses of the imperial travel also insisted that they saw some of “Potemkin’s tricks.” See, for instance, Melchior Adam Weikard, *Taurische Reise der Kaiserin von Russland Katharina II* (Koblenz, 1799), 147.

⁸⁶ Ibneeva, *Puteshestviia Ekateriny II*, 155.

words of Count de Ségur, "the whole East congregated to see the modern Semiramis."⁸⁷ Cossacks, Kyrgyz, and Kalmyks, among others, as well as Tatars, showed their submission "to the yoke of a woman, and of a Christian" by taking part in this "magic theatre."⁸⁸ As the imperial journey progressed in the direction of the empire's latest acquisition, Potemkin continued to "decorate" the steppe with natives: the scenes ranged from military maneuvers by Cossacks "in 'their Asiatic and picturesque costumes' to the nomad Tatars with their tents and camels."⁸⁹

While escorted by Tatar regiments during her entrance into Bakhchisarai, an incident took place that was described in detail by several of the empress's travelling companions and that could also be viewed in itself as a (non-intentional) "living picture" during which the Tatars saved the empress's life. "[Catherine's] carriage was ponderous, and the horses which drew it spirited and intractable [...] We expected every moment to see the carriage overturned and dashed to atoms," Count de Ségur remembered. "At length, after having passed, nobody knew how, over some of the rocks without any accident, fate directed that the horses should stop of their own accord at the beginning of a street, and this they did so abruptly that many of them fell. The carriage, at this last violent check, ran upon their bodies and would have been overturned, but for the assistance of the [Tatar] horsemen who held it up by main force."⁹⁰ This was just one of many instances where Catherine witnessed firsthand the degree to which Potemkin had succeeded in transforming, according to Schönle, "an unruly nomadic horde into a smartly dressed, disciplined, and loyal regiment in regular formation."⁹¹ As they travelled through the Tatar villages, Potemkin ordered the number of people, including the elders, greeting and bowing to the monarch along the path, be increased.⁹² The people proceeded to formally acknowledge their new sovereign. Ferdinand de Mëys's famous allegory depicts the supposedly warm welcome by presenting the empress riding in a chariot throughout her domain. She is surrounded by her latest subjects who kneel before her and who, despite their oriental dress, resemble Russian peasants. (Figure 3).

⁸⁷ Louis-Philippe Ségur, *Memoirs and Recollections*, vol. 3 (London: Henry Colburn, 1827), 45.

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ Ibid., 128. The popular myth of "Potemkin villages," which emerged at this time, was likely a creation of Potemkin's political rivals and was already in circulation before Catherine's trip began. See Aleksandr Panchenko, "Potemkinskie derevni' kak kul'turnyi mif," *XVIII vek*, no. 14 (1983): 93-104.

⁹⁰ Ségur, *Memoirs and Recollections*, 142.

⁹¹ Schönle, "Garden of the Empire: Catherine's Appropriation of the Crimea," 18.

⁹² Ibneeva, *Puteshestviia Ekateriny II*, 168.

Figure 3: Jean-Jacques Avril l'Aîné's Triumph of Catherine. Allegory on the Journey of Empress Catherine II into Crimea (1790). Author of the original painting: Ferdinand de Mëys (ca. 1788). The image is used courtesy of The State Hermitage Museum, St. Petersburg, Russia.

Another performance in Crimea was arranged by Catherine herself as an opportunity to enlighten her retinue to respect the customs and habits of the Tatars. Prince de Ligne and Count de Ségur decided to see Tatar women unveiled, and somewhere in the vicinity of Bakhchisarai they found “three women seated, washing their feet in a limpid stream.”⁹³ The Tatars were aggrieved: a few men tried to punish the observers. Moreover, the empress publicly scolded the adventurers: “Gentlemen, this is a very ill-advised amusement.” She told them. “You are living among a people conquered by my arms; and I wish their laws, their religion, their manners, and their prejudices to be respected.”⁹⁴ This scene can also be viewed in the light of the empress’s love for theatrical effects and her idea of the theater as a mean of polishing the customs, enlightening the morals, and shaping the public mind.

⁹³ Ségur, *Memoirs and Recollections*, 155.

⁹⁴ *Ibid.*, 157.

On May 26, 1787, a firework show took place in Karasu Bazaar (Belogorsk) of which no illustrations or detailed descriptions survived. Ibneeva writes that while Catherine was enjoying the spectacle from the palace, the locals gathered near the top of a mountain to observe the fiery figures in the sky, which included wheels and a shield, but were soon scared off the mountain by the loud pyrotechnics.⁹⁵ During this time, there were drawings made of Catherine's journey, certainly by the empress's order, by William Hadfield and Vasilii Petrov. Hadfield was a young artist who was invited to join the delegation and sketch its various stops.⁹⁶ One of Hadfield's twenty-six watercolors depicts the former khan's palace in Bakhchisarai with the coaches which carried the distinguished guests, standing near Russian soldiers and people wearing oriental dress, obviously Tatars. The caption calls this the "palace of Her Imperial Majesty," thus underlining the new status of the former khans' residence.⁹⁷ (Figure 4).

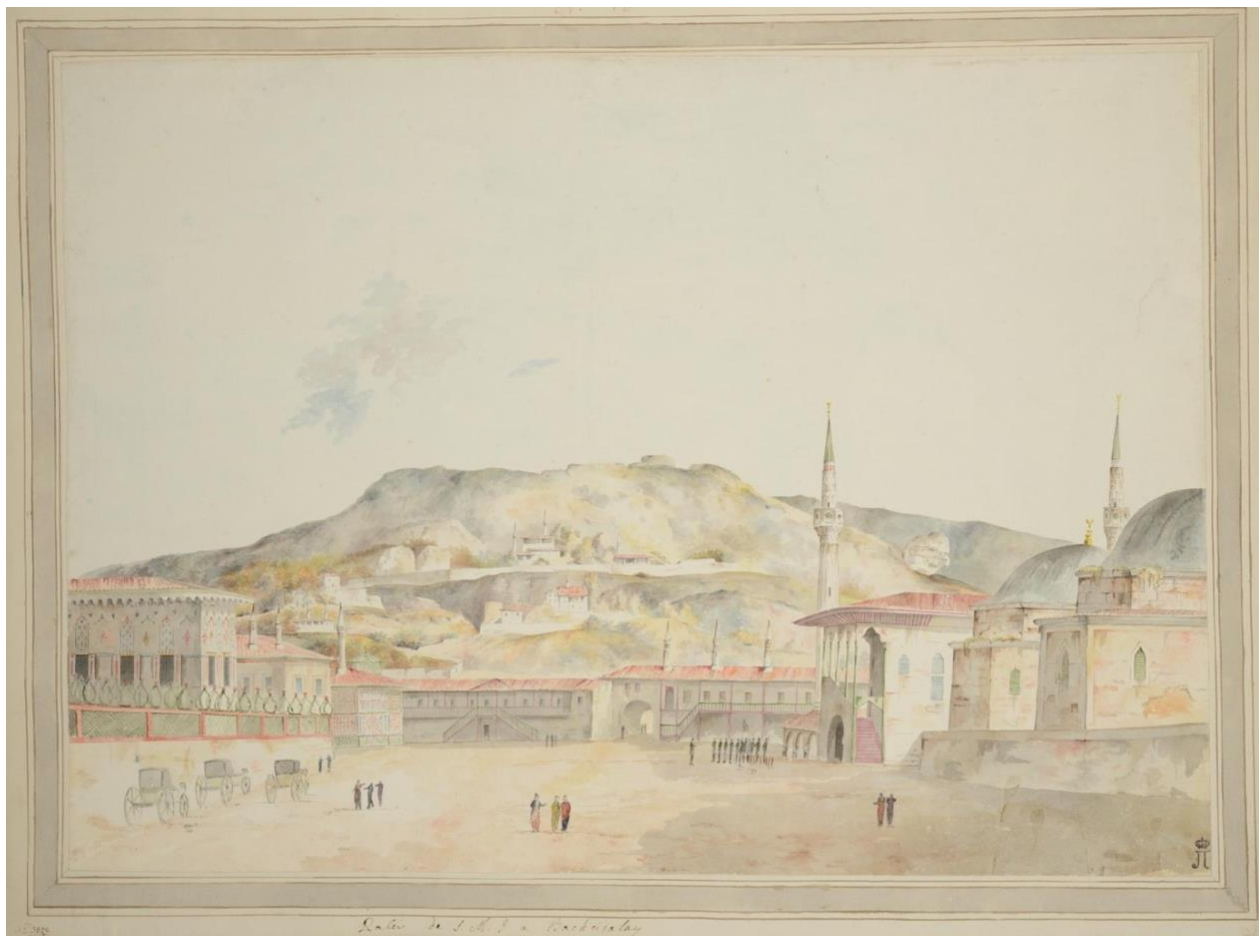

Figure 4: William Thomas Hadfield's *The Palace of Her Imperial Majesty in Bakhchisarai* (1787). Series "The travel to the Crimea, accomplished by Her Majesty the Empress of All Russia in 1787" (*Voyage de la Crimée*

⁹⁵ Ibneeva, *Puteshestviia Ekateriny II*, 173.

⁹⁶ His album, *Voyage de la Crimée fait par Sa Majesté Impériale de Toutes les Russies 1787*, was presented to Catherine.

⁹⁷ Piiaeva and Zelenkov, eds., *Puteshestvie v Krym: katalog vystavki*, 34, no. 47.

fait par Sa Majesté Impériale de Toutes les Russies 1787). Image used courtesy of The State Hermitage Museum, St. Petersburg, Russia.

As for the imperial visit, it remained circumspect, evidenced by the fact that out of her southern sojourn of seven months, the empress's visit in Crimea lasted only eleven days.⁹⁸ However, even after leaving Crimea, the peninsula continued to figure in the program of the empress's travels. The celebrations of this prolonged venture culminated in Moscow on June 28 during celebrations of the twenty-fifth anniversary of Catherine's accession to the Russian throne. The court poet Mikhail Kheraskov wrote a plan of the event which reverted to familiar allegorical themes and, according to Zorin, emphasized the country's new geoclimactic realignment. One scene in Kheraskov's libretto introduced four Geniuses, each representing one of the four parts of the world, as they explained how they were glorified in the Russian Empire. The last one to speak was "Genius of the South" who claimed to possess everything that the other three did and more, including the empire's latest acquisition (Crimea), "a kingdom flowing with milk and honey."⁹⁹ This poetic description of a new territory as God's Promised Land goes all the way back to Muscovite culture and Peter himself calling St. Petersburg his paradise.¹⁰⁰ It should be recalled, writes Zorin, how often throughout the century Russia had been referred to as "the North" and "the septentrional power" (*polnoshchnaia*, "midnight"), while the Turks were "sons of the South" (*poludnia*, "midday"), to appreciate how radical this rhetoric was.¹⁰¹ Suffice it to say that Catherine went to considerable lengths to advertise the latest acquisition to her subjects as a place where one could live; a place which until then was perceived with fear and suspicion since many infectious diseases came to Russia from the south.¹⁰²

Tableaux in the 1792 Celebrations

The second Russo-Turkish war of Catherine's reign began shortly after her return from Crimea in 1787 and ended with the signing of the Treaty of Jassy in 1791, which ascertained a Russian victory and the failure of the Turks to reclaim Crimea.¹⁰³ The war's outbreak, writes Crews, helped to focus "the regime's attention on the creation of an Islamic establishment under imperial direction."¹⁰⁴ As for the promises made to the Crimean Tatars, Schönle notes that Catherine kept her side of the bargain by taking the administrative measures to integrate the Tatar population into the empire and by going to

⁹⁸ After arriving in Perekop at the end of June, the travelers, who were escorted by a regiment of twelve hundred Tatars, speculated about what would happen if their escorts decided to "scamper away with a couple of Sovereigns [Catherine and Emperor Joseph II] who had come, in defiance of the rights of men and of all treaties, to seize upon their country, dethrone their princes and destroy their independence." Ségur, 140.

⁹⁹ Quoted in Zorin, *By Fables Alone*, 115. The reference is from the Hebrew Bible/Old Testament (Exodus 3:8; Numbers 14:8; Deuteronomy 31:20; Ezekiel 20:15; etc.)

¹⁰⁰ See Peter's letter to Aleksandr Menshikov from April 7, 1706. *Pis'ma i bumagi Imperatora Petra Velikogo*, vol. 4 (St. Petersburg: Gosudarstvennaia tipografiia, 1900), 207.

¹⁰¹ Zorin, *By Fables Alone*, 115.

¹⁰² Halenko, "Navishcho Krym potriben Rosii," 230.

¹⁰³ The date of the Jassy Peace Treaty is December 29, 1791 (old style) or January 9, 1792 (new style).

¹⁰⁴ Crews, "For Prophet and Tsar," 50.

considerable lengths to accommodate her Islamic subjects; this included "ordering public buildings and fountains to be built for the benefit of the people and establishing a justice system that allowed non-Russian speakers to be judged by members of their own community in their own language."¹⁰⁵ During the war, Catherine's historical opera, *The Early Reign of Oleg*, premiered at the Hermitage Theater on October 22, 1790. It was, however, written much earlier, in 1786, and represented a collection of tableaux that supposedly relayed episodes from Oleg's rule. A Frenchman, who saw a performance of the opera, commented that "the design of subjugating Turkey is alluded to, even when celebrating a peace with the country."¹⁰⁶ Not long after, Crimea's status as a part of the empire was reflected in Aleksandr Vilbrekht's 1792 map of the Tauride region via a cartouche that has an eagle sitting at the entrance to the Greco-Roman temple with the motto "Rejoice Artemis" (*Blazhenstvui Artemida*). Two figures stand before it—a female (probably allegoric "Russia" who carries a shield that has the double-headed imperial eagle on it) and a male (likely "Crimea" who holds a crescent in his hand)—with "Russia" taking "Crimea" to the temple. (Figure 5).

Figure 5: A fragment of Aleksandr Vilbrekht's 1792 map of Tauride region, *Karta Tavricheskoi oblasti*.

¹⁰⁵ Schönle, "Garden of the Empire: Catherine's Appropriation of the Crimea," 14.

¹⁰⁶ Charles Masson, *Secret Memoirs of the Court of St. Petersburg; particularly towards the end of the reign of Catherine II, and her commencement of that of Paul I* (London: H. S. Nichols & Co., 1895), 76.

More than a year later, in September 1793, the festivities in honor of yet another peace were in order; they stretched for several days but lacked the splendor of the previous celebrations. According to the *Opisanie*, one firework display featured a temple of Janus (to represent the Porte), which was constructed on the Tsaritsyn Meadow (the Field of Mars), where it would disappear in flames and become replaced with a temple of Glory (to represent Russia's victory). A tableau featuring a woman holding an olive branch above the coats of arms of both empires stood for the long-awaited peace.¹⁰⁷ (Figure 6).

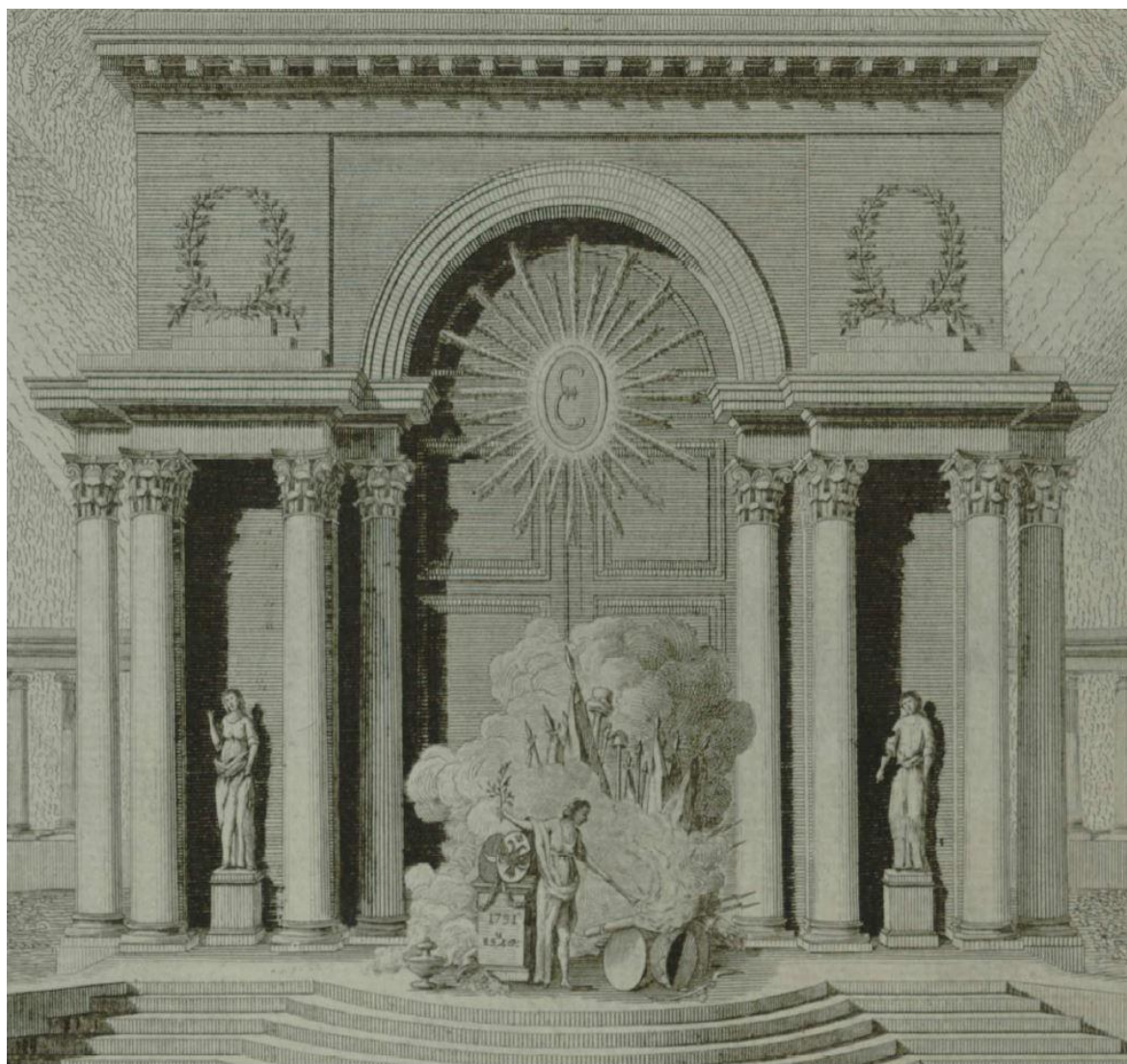

Figure 6: A close up of a temple of Glory and a figure of a woman in front of it. She is holding an olive branch above the Russian and Turkish coats of arms. *Opisanie feierverka, po okonchanii torzhestva na sluchai zakliuchennago mira, . . . predstavlenno v Sanktpeterburge na Tsaritsynom lugu, Sentiabria 15-go dnia 1793 goda* (St. Petersburg, 1793).

¹⁰⁷ *Opisanie feierverka, po okonchanii torzhestva na sluchai zakliuchennago mira, . . . predstavlenno v Sanktpeterburge na Tsaritsynom lugu, Sentiabria 15-go dnia 1793 goda* (St. Petersburg, 1793).

Two weeks earlier, a celebration was organized by the Cadet Corps in St. Petersburg that omitted many of the distinctive emblems that had once marked these tableaux extolling Russia's triumph over the Turks. This was again due to the fact that fireworks were gradually losing their appeal, glamor, and ornateness. The *Opisanie* provides a description and illustrations of the event, which was enjoyed from the riverbanks, streets, and the city's squares. Despite the waning popularity of allegory as well, the familiar visual evocations—another temple, figures of Minerva and Glory, the Russian imperial eagle, Catherine's monogram, etc.—still managed to delight the crowds. This time, however, the Cadet Corps varied their celebration with a theatrical procession that included a parade of twenty-six nations of the Russian Empire, represented by people in their national dress who were carrying olive branches as a sign of peace. The Crimean Tatar, however, was not a part of a lineup that included a Kazan Tatar and a Don Cossack. The inscription below the list of nations claims that "the newest members of the state" were also present at the temple as they joined others and placed their olive branches onto the altar.¹⁰⁸ However, the included illustration exudes a spirit akin more to a masquerade than of an ensemble of the empire's subjects. (Figure 7 and Figure 8). It appears that once tableaux were no longer focused on narratives of conquest, the Crimean Tatars were not given a role to play.

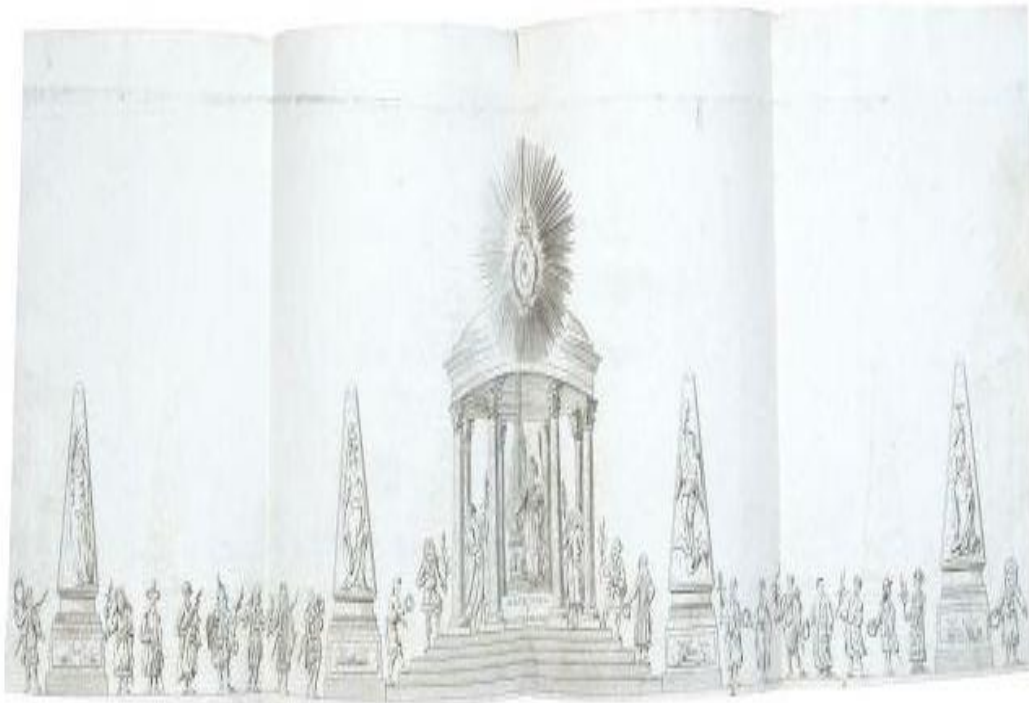

Figure 7: The "parade of nations" of the Russian Empire organized by the Cadet Corps in 1793.

¹⁰⁸ *Opisanie illiuminatsii v imperatorskom shliakhetnom sukhoputnom kadetskom korpuse 2 sentiabria 1793 goda . . . o zakliuchenii mira s Ottomanskoïu portoiu . . . v Sankt Peterburge, pri onom zhe Korpuse* (St. Petersburg, 1793).

Figure 8: An enlarged fragment of the “parade of nations.” *Opisanie illiuminatsii v imperatorskom shliakhetskom sukhoputnom kadetskom korpuse 2 sentiabria 1793 goda . . . o zakliuchenii mira s Ottomanskoiu portoiu . . . v Sankt Peterburge, pri onom zhe Korpuse* (St. Petersburg, 1793).

If Peter’s greatest legacy was territorial expansion to the north, territorial expansion to the south was one of the defining moments of Catherine’s enlightened absolutism. Like other modes of ideological production, tableaux fulfilled their purpose as visual manifestations of imperial plans, brought to life through the confluence of ritual and enacted colonization, and glorified the monarch’s heroic military deeds. Despite vague descriptions and the lack of illustrations, the continuous use of these artistic displays during state celebrations attests to their effectiveness in scripting the imperial message. During the late 1760s and early 1770s, these tableaux functioned as precursors to the actual conquest of Crimea. While the 1774 treaty created the Khanate as an independent state, historians continue their debate over Catherine’s intentions, whether she ever really wanted to formally annex the peninsula or maintain it as a buffer, which means that the depiction of Crimea as “Russian” at Naryshkin’s estate in 1772 and on the 1775 “map” of Khodynka Field were bold acts of claiming rather than a celebration of possession. As a part of the “Greek Project” that aimed to liberate Constantinople from the Turks, Crimea’s annexation informed the empress’s 1787 journey that put an ideological spin on her frontier acquisitions—peace, liberation, religious freedom, and light for darkness. But with the political situation resolving through the last years of Catherine’s reign, which included the Hellenization of the peninsula, these tableaux became dull and repetitive. Following the onset of Catherine’s final war against the Turks, this Crimean “theater” appears to have fulfilled its function and was no longer offered a stage. Such decline in popularity during the 1790s can be explained by the rapid development of the national theater for which many of the techniques utilized in these spectacles were adapted (although fireworks continued to exist, they did so on a smaller scale or at private functions).¹⁰⁹ As for the Crimean Tatar, he never became a legitimate presence in these productions, was neither allowed to transcend his history as a Turkish vassal nor trusted enough to “play” himself. His eventual

¹⁰⁹ Sariieva, “Feierverki v Rossii XVIII veka,” 97.

disappearance into the multiethnic array of nations of the Russian Empire during the 1793 festivities became yet another egregious example of foregoing any effort at cultural translation and a lost opportunity to give voice to the empire's most-recently integrated subjects.

From Frontier to Borderland: Border Actors in Orenburg Province, 1735-1775¹

Colum Leckey
Piedmont Virginia Community College
cleckey@pvcc.edu

Abstract:

This article examines the rise of borderland actors in Russia's Orenburg province in the mid-eighteenth century. Established in the 1730s and the 1740s, the fortified line along the Iaik River became a hard border separating Russian-controlled Bashkiria and the Kazakh-Kalmyk steppes to the south. Using numerous case studies culled from the State Archive of the Orenburg Region, it considers the multi-national borderland communities (Tatar, Russian, Bashkir, Kalmyk, Kazakh, and Zunghar) that populated both sides of the Orenburg Line. Despite Russia's attempts to control movement and monitor identities, border actors displayed considerable agency throughout this period, as their migrations, escapes, and crossings helped determine the transnational character of Russia's southeastern region.

Keywords:

Orenburg, borderlands, Orenburg Expedition, Bashkirs, Kazakhs, Tatars, Zunghars, Stavropol on the Volga

It is well known that Russia's conquest of Bashkiria and the Volga-Ural region in the 1730s advanced the south-eastern limits of the empire deep into the heart of the Inner Asian steppes. With the founding of the Orenburg governorate in 1744,² the new border spanned the Iaik River (now Ural) from the southern Ural Mountains to the Caspian Sea and partitioned the core lands of the old Kipchak Khanate into a tsarist-controlled zone north and west of the Iaik and the Kazakh-Kalmyk steppes lying to the south. In ensuing decades, tsarist officials worked to integrate the region into the administrative and fiscal structures of the empire. "I have often thought about what makes this province so different from the others and what it takes to govern it," the new vice-governor D. V. Volkov wrote to Catherine II in May 1763. Exiled to Orenburg after the overthrow of Tsar Peter III, he pointed to the huge number of non-Orthodox peoples (*inovertsy*) on both sides of the border and concluded they needed "gentle, kind [...] and judicious" leadership to accustom them to Russian governance. Gone were the days of laying waste to whole peoples, as did Chinggis Khan in Central Asia and the Spaniards in the Americas. The Russians, he claimed, could achieve their ends using slower, more gentle methods.³

¹ Funding for the research and writing of this article came from generous grants from the Fulbright Foundation and the American Council of Learned Societies. The author would also like to thank the two anonymous readers for *Vivliofika* and his colleagues in the Southern Conference of Slavic Studies where an earlier version was presented in February 2022.

² For the Senate decree ordering the creation of Orenburg province, see *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii* (St. Petersburg: Tipografiia II otdeleniia sobstvennoi ego imperatorskago velichestva kantseliarii, 1830) [hereafter *PSZ*], XII: 51 (No. 8901).

³ "Donoshenie orenburgskogo vitse-gubernatora D. V. Volkova imp. Ekaterine II ob osnovnykh upravleniia Orenburgskoi guberniei," in *Materialy po istorii Bashkirskoi ASSR: Ekonomicheskie i sotsial'nye otnosheniia v Bashkirii. Upravlenie orenburgskim kraem v 50-70-kh godakh XVIII v.* (Moscow: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1956), t. IV, chast' 2: 446-47.

Setting aside the parlance of Russia's imperial civilizing mission, Volkov's assessment reflected the region's rocky transition from frontier to borderland. Although the terms are closely linked, frontiers connote a more indeterminate relationship between core and periphery. Prior to the founding of Orenburg in 1734-35, Russia's south-eastern steppe exemplified all the forces and features of Inner Asian frontiers. Devoid of the markers of permanent Russian sovereignty, it constituted a volatile contact zone whose inhabitants valued their "right to remain unrecorded" over the hierarchy and servility of the Russian center.⁴ Writing in *Orenburg Topography*, the local administrator Petr Rychkov maintained that "the Iaik from antiquity has separated the Bashkirs from the Kirghiz-Kazakhs."⁵ However, the reality on the ground was far more fluid. To both tsarist officials and border patrols, the nomadic peoples of the region seemed "wild" and "simpleminded," but their frustration revealed the limits of Russia's power over its nomadic tributaries. During the Orenburg Expedition of 1735-40,⁶ for instance, Khan Abulkhair of the Kazakh Little Horde tried to absorb the Bashkirs under his rule despite swearing an oath of loyalty to the Russians in 1731. Meanwhile, the Bashkir pretender Karasakal made a similarly audacious bid to forge an independent khanate from his hideouts on the southern side of the Iaik.

Unlike frontier zones, borderlands were spaces claimed but not fully controlled by modern states. Marked by fortified lines, customs houses, outposts, and mobile patrol units, they represented overt displays of state power in hostile and foreign environments.⁷ And in fact, the formal reorganization of Orenburg set in motion an unprecedented process of territorial consolidation. After 1744, the new governorate was subdivided into four units (the provinces of Isetsk, Ufa, Orenburg, and the Christian Kalmyk district of Stavropol on the Volga), bounded in the south by the Orenburg line. Secure behind their fortifications, officials imposed the administrative, fiscal, and social structures of the Russian core, steadily chipping away at the privileges that had defined local communities for centuries and integrating non-Russian social groups into the imperial social estate system.⁸ They used the same methods of population control and identity verification that they had applied to other border zones across the southern frontiers. The fact that the new territory was named after the fortress-town of Orenburg, so reviled by Bashkirs, Iaitsk Cossacks, and Kazakhs, signalled the state's commitment to controlling the region and transforming its service population into loyal subjects.

Yet even after the completion of the Orenburg line, the south-eastern borderland remained a fluid and contested space. The Iaik served less as a barrier to movement than a "discriminatory device of passage"⁹ for communities on both sides of its banks. All along the river, Kazakhs, Kalmyks, Bashkirs, and Cossacks continued competing for scarce resources. They rarely allowed it to impede their freedom of movement or prevent them from seeing

⁴ Michael Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500-1800* (Bloomington, IA: Indiana University Press, 2002), 7-8; Brian J. Boeck, *Imperial Boundaries: Cossack Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009), 28.

⁵ P. I. Rychkov, *Topografiia orenburgskaia*, 2 vols. (St. Petersburg: Pri Imperatorskoi Akademii Nauk, 1762), 1: 224.

⁶ For the standard work on the founding of Orenburg, see Alton Donnelly, *The Russian Conquest of Bashkiria, 1552-1740: A Case Study in Imperialism* (New Haven: Yale University Press, 1968).

⁷ Pekka Hämmäläinen and Samuel Truett, "On Borderlands," *Journal of American History*, 98: 2 (September 2011), 347-8, 352.

⁸ John P. LeDonne, *Forging a Unitary State: Russia's Management of the Eurasian Space, 1650-1850* (Toronto: University of Toronto Press, 2020), 10, 403, 438.

⁹ The phrase comes from Grégory Delaplane, "A Slightly Complicated Door: The Ethnography and Conceptualization of North Asian Borders," in *Frontier Encounters: Knowledge and Practice at the Russian, Chinese, and Mongolian Border*, eds. Franck Billé, Grégory Delaplane, and Caroline Humphrey (Cambridge: Open Book Publishers, 2012), 12.

themselves as part of wider communities with multiple ties to peoples and places across the continent. It was especially common for Inner Asian tribes to forge fragile, shifting diplomatic alliances with each other and to have two sovereigns at once.¹⁰ In his pioneering study of the North Caucasus, Thomas Barrett has shown how the Cossacks of the Terek River continued living “between the cracks” of officialdom despite the government’s efforts to incorporate them into the structures of the state.¹¹ Peoples of the Volga-Ural region displayed similar agency, and the line stood out as a particularly dynamic arena for the assertion and negotiation of new statuses and identities.

The Orenburg line’s significance extends beyond the regional history of the southern Urals. In a series of influential works, Mark Bassin once contended that the declaration of the Russian Empire in 1721 inspired the geographers Vasilii Tatishchev and Philip von Strahlenberg to pinpoint the physical boundary separating Russia’s “European” and “Asian” holdings and to draw that line down the Ural-mountain chain to the Caspian Sea.¹² The discovery of the Urals as Russia’s Europe-Asia divide, so the argument goes, was a grand feat of geopolitical imagination, designed to elevate Russia’s status on the world stage and include it in the club of Western European nation-empires. Conspicuously missing from Bassin’s thesis are the lived experiences of the Ural region’s diverse local communities and border actors. As the following pages will argue, it was the uneasy mixture of Russian territorial claims and continuous frontier mobility that made the Orenburg governorate a civilizational borderland. Its spaces were delineated by a broad range of rebels, refugees, fugitives, kidnappers, and merchants—people whose movements carried them across multiple inner Asian contact zones from the Volga and Kama Rivers to Zungharia and the khanates of central Asia.¹³ Their paths suggest that the idea of the southern Urals as the Europe-Asia divide was not just a meta-geographical construct, but the cumulative result of accommodations between the Russian state and the border actors who inhabited it.

Border Actors and the Orenburg Expedition

Orenburg’s founders assumed that the city’s first location (modern-day Orsk) lay beyond Bashkir territory. Approved by Empress Anna in 1734, it was intended to serve as Russia’s chief trading entrepôt with central Asia and a fortress for Khan Abulkhair of the Kazakh Junior Horde, nominally taken under Russian protection in 1731.¹⁴ When Ivan Kirilov, first director

¹⁰ Gregory Afinogenev, “Languages of Hegemony on the Eighteenth-Century Kazakh Steppe,” *The International History Review*, 41:5 (2018), 3, 4, 13.

¹¹ Thomas M. Barrett, *At the Edge of Empire: The Terek Cossacks and the North Caucasus Frontier, 1700-1860* (Boulder, CO: Westview, 1999), 44.

¹² Mark Bassin, “Geographies of Imperial Identity,” in *Cambridge History of Russia*, ed. Dominic Lieven (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 2: 46-8; *idem*, “Russia between Europe and Asia: The Ideological Construction of Geographical Space,” *Slavic Review*, 50, 1 (1991), 5. For Tatishchev’s writings on the Ural divide, see “Obshchee geograficheskoe opisanie vseia Sibiri,” and “Vvedenie k gistoricheskomu i geografichskomu opisaniiu Velikorossiiskoi imperii,” in *Izbrannye trudy po geografii Rossii* (Moscow: Gosudarstvennoe izdatel’stvo geograficheskoi literatury, 1950), 49-51, 156.

¹³ The term “contact zone” comes from Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*, 2nd ed. (New York: Routledge, 2008), 8, who defines it as “the space in which peoples geographically and historically separated come into contact with each other and establish ongoing relations, usually involving conditions of coercion, radical inequality, and intractable conflict.”

¹⁴ On the origins of Russia’s protectorate over the Junior Horde, see Gulnar T. Kendirbai, *Russian Practices of Governance in Eurasia: Frontier Power Dynamics, Sixteenth Century to Nineteenth Century* (London: Routledge, 2020), chapter five; Afinogenev, “Languages of Hegemony on the Eighteenth-Century Kazakh Steppe,” *op. cit.*, 1-8; Khodarkovsky, *Russia’s Steppe Frontier*, 150-80; Alan Bodger, “Abulkhair, Khan of the Kazakhs of the Little Horde, and His Oath of Allegiance to Russia of October 1731,” *Slavonic and East European Review*, 58: 1 (January

of the Orenburg Expedition, reached the confluence of the Or and Iaik Rivers in August 1735, all he found were ancient earthen ramparts and Nogai burial mounds.¹⁵ The Senate's 41-point instruction to Kirilov from May 18, 1734 alluded to the Bashkirs in passing, as if the expedition could move through their lands effortlessly. Upon finishing the fortress, Kirilov was to lure merchants there with tax exemptions, interest-free loans, and the promise of Russian military protection for their business dealings with the Kazakhs and central Asian merchants. He fine-tuned the details of these arrangements in the "Orenburg Privilege," approved by Anna on June 7, 1734 and disseminated across the region after 1735.¹⁶

The rebellion of the Bashkirs in summer 1735 forced the expedition to backtrack on these plans. Writing to the Cabinet on August 16, Kirilov urged the construction of new fortified lines encircling the Bashkirs "from all sides," so that if they rose up again, "the brigands, their wives, children, personal possessions, horses, cattle, and homes will all be destroyed." The Bashkirs, he predicted, were destined to go the way of Chuvashes and Mordvins, who, in ancient times, had also pillaged defenseless Russians but soon succumbed to Muscovy's regular soldiers: "Thus the Bashkirs, fighting with their lances and bows, and not having a leader from themselves, can also become subjects of the same people they terrorize today."¹⁷ By December 1735, he was visualizing the Iaik as a hard border separating what he called the "Bukhara side" from the "Bashkir side." In a detailed plan co-authored with Alexander Rumiantsev, the newly appointed director of the Bashkir Commission, Kirilov argued that Orenburg would cut off all avenues of escape for the Bashkirs—to the Kazakhs, Zunghars, or Nogai Tatars of the Kuban steppe. "[To] pacify the Bashkirs," they concluded, "Orenburg is necessary, which is located beyond [their] lands and which, together with the places adjacent to it, will enclose the Bashkirs like a wall."¹⁸

The first fortresses went up in April 1736 around Lake Chebarkul (the future Chebarkul'sk), located near the headwaters of the Iaik in the southern Urals and site of the most intense battles between Russian troops and Bashkir forces. Others soon followed at Chelyabinsk, which later served as the link between the farming villages of Isetsk province and Orenburg.¹⁹ Fortress construction also commenced further west along the Samara River. This was vintage "wild field"—flat and unbroken steppe, claimed by Bashkirs and Kalmyks alike for a century. By August 1736, the foundations were laid for Krasnosamarsk and Borsk, the first major points marking the Moscow Road connecting Orenburg to the Volga.²⁰ In the meantime, Kirilov reconnoitered the core lands of Bashkiria for other fortress locations, selecting two sites to remind the Bashkirs of the futility of further resistance: Tabynsk, built on the ancestral lands of Kil'miak, the most notorious Bashkir rebel; and Nagaibak, which later became a stronghold

1980), 40-57.

¹⁵ *Orenburgskaia ekspeditsiia i bashkirskie vosstaniia 30-kh godov XVIII v.* [Materialy po istorii Bashkortostana, t. 6), avtor-sost. N. F. Demidova (Ufa: Kitap, 2002), 84.

¹⁶ A. I. Dobrosmyslov, "Istoricheskii ocherk. Svedeniia o narodnostiakh, naseliavshikh nyneshniuiu Turgaiskuiu oblast' do prisoedineniia kirgiz Maloi ordy k Rossii," *Izvestiia Orenburgskogo otdela Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva*, vyp. 15 (1900), 13-16. The full text of the Orenburg Privilege appears in *PSZ*, IX: 344-49 (No. 6584); and in P. I. Rychkov, *Istoriia orenburgskaia, 1730-1750*, ed. N. M. Gut'iar (Orenburg: Orenburgskii Gub. Stat. komitet, 1896), 10-14.

¹⁷ *Orenburgskaia ekspeditsiia i bashkirskie vosstaniia*, 101-2; A. Dobrosmyslov, "Bashkirskii bunt v 1735, 1736 i 1737 gg.," *Trudy Orenburgskogo uchenogo arkhivnogo komissii*, vyp. VIII (1900), 23-8.

¹⁸ *Orenburgskaia ekspeditsiia i bashkirskie vosstaniia*, 103.

¹⁹ *Ibid.*, 154, 189, 251, 253.

²⁰ Iu. N. Smirnov, *Orenburgskaia ekspeditsiia (komissii) i prisoedinenie zavolzh'ia k Rossii v 30-40-e gg. XVIII veka* (Samara: Izdatel'stvo "Samarskii universitet", 1997), 37, 40.

staffed by Christian Tatar Cossacks. By October 1736, 21 fortresses had sprouted up along the Samara and Iaik Rivers, separated by average intervals of 50 kilometers.²¹

For the moment, most of these fortresses and towns existed only on paper, and it would take many years to settle and provision them.²² The porousness of the line allowed for waves of border crossings by Bashkirs and Kazakhs alike and raised rebel hopes of forging an alliance with the Kazakhs against the Russians. In 1737, one rebel embassy travelled to Sultan Barak of the Middle Horde and pleaded with him to install his son Shemiak as the Bashkir khan. “Our sovereign has abandoned us Bashkirs,” the delegation lamented. “She has honored neither our Qur’an nor our fathers and grandfathers; now [the Russians] rule over our *votchina* [Rus. “inherited estate”], encircle us with fortresses, and cut down their innocent slaves.”²³ For the next year, Bashkirs and Kazakhs shuttled back and forth across the Iaik, fueling rumors of a great nomadic alliance and emboldening rebels who now believed they were fighting for a Muslim khanate. At one battle with loyalist Bashkirs, Chuvashes, and Meshcheriaks, one rebel detachment roared out to their enemies:

Behold our khan. If you don’t behold our khan, then we will drive you from this land with fire and deny you water to drink, and in three weeks we will destroy those of you who serve as slaves of the Russian sovereign. We say to all of you—if you behold our khan, and you become free like us, then you will see free days. Our khan is called Shemiak.²⁴

That same month, the Simbirsk chancellery reported that the Kazakhs and Karakalpaks were threatening to launch a war on Orenburg and the fortresses of Ozernyi and Sakmarsk, and, “once having taken these towns, against Samara and other towns.”²⁵

These exaggerated threats reflected broad opposition among Bashkirs and Kazakhs to the emerging militarized border. After dawdling on the sidelines during the early years of the Bashkir revolt, Khan Abulkhair intervened in early 1738 when he took a Bashkir woman as his wife.²⁶ Rebel leaders saw it as the first step toward establishing a protectorate over them. On March 15, a group of 53 Bashkir elders announced to Vasilii Tatishchev, the new director of the Orenburg Commission, that they intended “to live the way the Kazakhs do.”²⁷ By the end of April, Bashkirs inhabiting lands adjacent to the Kazakh steppe were in open revolt once again, hunting down loyalists and spreading news of Abulkhair’s intervention on their behalf.²⁸ Tatishchev initially believed the khan was fraternizing with the Bashkirs in order to wring more concessions with the Russian government.²⁹ By April, however, he learned that rebel leaders had assembled at Abulkhair’s grazing lands south of the Iaik, addressing him as

²¹ *Orenburgskaia ekspeditsiia i bashkirskie vosstaniia*, 214, 281; V. N. Vitevskii, *I. I. Nepliev i Orenburgskii krai v prezhnem ego sostave do 1758 g.*, 4 vols. (Kazan: Tipo-litografiia V. M. Kliuchnikova, 1897), 1: 149-50; F.M. Starikov, *Kratkii istoricheskii ocherk Orenburgskogo kazach’ego voiska* (Orenburg: Tip. B.A. Breslina, 1890), 38.

²² D. A. Safonov, *Nachalo orenburgskoi istorii* (Orenburg: Izdatel’stvo Orenburgskaia guberniia, 2003), 44. See also Smirnov, *Orenburgskaia ekspeditsiia*, 127-30; R. G. Bukanova, *Goroda-kreposti iugo-vostoka Rossii v XVIII veke* (Ufa: “KITAP”, 1997), 185.

²³ *Materialy po istorii Bashkirskoi ASSR* (Moscow: Izdatel’stvo Akademii Nauk SSSR, 1936), *chast’ I*, 315.

²⁴ On Bashkir attempts to recruit Kazakhs in summer 1737, *Orenburgskaia ekspeditsiia i bashkirskie vosstaniia*, 417, 425, 441.

²⁵ *Ibid.*, 443.

²⁶ N. V. Ustiugov, *Bashkirskoe vosstanie 1737-1739 gg.* (Moscow-Leningrad: Izdatel’stvo Akademii Nauk SSSR, 1950), 96.

²⁷ *Orenburgskaia ekspeditsiia i bashkirskie vosstaniia*, 544; *Materialy po istorii Bashkirskoi ASSR*, *chast’ I*: 368-9.

²⁸ Ustiugov, *Bashkirskoe vosstanie 1737-1739 gg.*, 101-4.

²⁹ *Orenburgskaia ekspeditsiia i bashkirskie vosstaniia*, 543.

"tsar" and referring to themselves as his "faithful slaves." They further implored him to "show your true strength," adding "if you do not come to our defense, then we have no hope." Most alarmingly, Abulkhair agreed to name his son Kuzia-Akhmet as their new khan and ordered the leading rebels to meet him in Orenburg, "the city that was built for me." Soon he was commanding all Bashkirs to pay tribute to him and threatened to behead tsarist loyalists who refused.³⁰

Soon the Iaik was rife with rumors that Abulkhair had joined the rebels and was planning to destroy Orenburg altogether. Exasperated with the chronic state of chaos along the south-eastern border, the Cabinet rebuked Tatishchev for his flaccid response to the unrest and on June 22 commanded him to stop "this fire from spreading any further." Tatishchev was further ordered to meet the Kazakh khan in Orenburg immediately and bring him back into the Russian fold.³¹ The anxiously awaited summit finally took place on August 3, 1738. Suspecting that Abulkhair had forgotten the oath he took in 1731, he first treated the khan to a military parade, hitherto unseen on the Iaik, featuring grenadiers, cavalry, dragoons, and an artillery salute. He then had the khan retake his pledge before the audience. Speaking in Tatar, Abulkhair likened Empress Anna to the sun in the sky whose rays illuminate the world and are transmitted to the furthest reaches of the empire through trusted officials. Later, while sharing a table with Tatishchev, the khan rose to declare himself a "true, loyal, and eternal slave" of Anna, promising to fulfill all her decrees and kissing the Qur'an as a sign of his sincerity. Afterwards, 150 of his elders also took the oath. Satisfied with Abulkhair's pledge, Tatishchev showered the khan and his elders with 2,000 rubles worth of presents before his guests returned to the steppe.³²

While this show of tsarist power laid to rest Abulkhair's ambitions in Bashkiria, it did little to erase Bashkir dreams of an epic nomadic invasion from the southern side of the Iaik. With the Kazakh khan out of the picture, surviving rebel leaders threw their weight behind the project for a Bashkir khanate. It was an improbable scenario. Not only had the Bashkirs never had an independent sovereign of their own, but they lacked the legitimizing ties to the royal lineages of the steppe. Like Russian peasants in the empire's border areas, however, some of their communities living along the Iaik proved receptive to the message of pretenderism. In early 1740, just as Bashkiria appeared pacified,³³ reports surfaced of a "Sultan Girei" appearing amongst the Middle Horde. The self-proclaimed sultan said he came from the Kuban steppe to liberate the Bashkirs and wreak vengeance on loyalists, Meshcheriaks, and tsarist officials. Supposedly accompanied by an army of more than 10,000 Nogai Tatars, Kalmyks, and Kazakhs, he boasted of having 80,000 reserves camped out on the Syr Daria and threatened "a great war" against the Russians and their agents as soon as the snows melted.³⁴

The purpose of the Orenburg line was precisely to deter insurgencies fomented by independent border actors like Sultan Girei. After five years of fighting the Bashkirs, tsarist authorities had a burgeoning system of fortresses, outposts, and intelligence networks for defusing such wild disinformation campaigns before they spun out of control. It took several months to work up a profile of the interloper. He was of "blackish" appearance with an "average black beard," a slashed and broken nose, a missing little finger, and a "great wart on his right cheek sprouting hairs like a feather." Some informants said that he dressed like a

³⁰ Ibid., 559, 561-62; Ustiugov, *Bashkirskoe vosstanie 1737-1739 gg.*, 106-7.

³¹ *Orenburgskaia ekspeditsiia i bashkirskie vosstaniia*, 572-73; I. Erofeeva, *Khan Abulkhair: Polkovodets, Pravitel' i Politik* (Almaty: "Sanat", 1999), 225-26.

³² Rychkov, *Istoriia orenburgskaia*, 37-9.

³³ In late 1739, General-Major L. Ia. Soimonov, the director of the Bashkir Commission, reported to the Cabinet that, "with the help of almighty God, all is secure." See *Materialy po istorii Bashkirskoi ASSR, chast' I*, 376.

³⁴ Ibid., 378, 379, 382, 384.

“typical Bashkir,” wearing a white leather caftan and a headdress made of red fox pelt.³⁵ Others struggled to find words to describe him. One Russian translator who spent time with him in 1742 wrote that “he did not look like a Bashkir, but more like a Kalmyk in his dark complexion, and, although not like a Kalmyk (*kalmykovat*) in most things, he could speak the Kalmyk language well enough.”³⁶ Abulkhair said he went by the name Karasakal, or “Blackbeard.” According to the Kazakh khan, he was a charismatic drifter who claimed to be an exile from the Zunghar royal house and now sought to return home and retake the throne from his usurper-brother. When he showed up at the Junior Horde asking for Kazakh support against the Zunghars, the khan was skeptical at first,³⁷ but deigned to listen to the pretender’s implausible backstory:

I was a pagan [...] but then learned the truth and became a Muslim. The great Allah and his Prophet led me to visit Mecca and Medina, and they will help to remove my evil brother [from the throne] and return me to the Zunghar nation, which by right belongs to me. When I become khan, truth will shine and the names of Allah and his Prophet will be glorified. In Zungharia they call me a pretender, but this is only out of fear of my brother. But when I appear there with my host, they will be saying something else. I can always count on their devotion to me, and above all to my father, whose memory brings glory to the people. I can count on the help of a Zunghar host of at least 20,000 strong.³⁸

Prince V. A. Urusov, the new director of the Orenburg Commission, plucked a more plausible history from his network of informants. He learned that the pretender was a Bashkir commoner named Mindegul who had fought in the first two years of the rebellion.³⁹ Always eluding capture, he kept a low profile until 1739-40 when he assumed the name of “Khan Sultan Girei.” He issued his first manifesto on March 18, 1740. Addressed to the Bashkirs, it announced that the “Muslim sword has now been raised” and extended greetings to leading rebels in the Siberian districts of Bashkiria.⁴⁰ Within two weeks, he had crossed the Iaik into Russian territory, 160 kilometers from Orenburg, inciting his supporters to attack Russian positions. For the next three months, tsarist and Bashkir loyalist troops put him to the chase. Karasakal belted north-east toward the foothills of the Urals, staying on the left bank of the Iaik and directing his followers from afar. The rebels limited their offensive operations to raids on their fellow Bashkirs, seizing hostages, cattle, and household goods before melting back into their hideouts.⁴¹ The size of his host fluctuated between 1,000 and 3,000 men, well below the 82,000 soldiers he promised his followers.⁴²

Reports from loyal Bashkirs offer a rare window on the political aspirations of the rebel forces and their commander. To inspire his troops, Karasakal claimed Orenburg was built on his father’s *votchina* (so much for his Zunghar pedigree!), pledging to burn it to the ground. After that, he would raze the remaining tsarist forts, liberating Bashkiria as far as Kazan and restoring the pre-Russian borders of the khanates of Kazan, Astrakhan, and Siberia, with

³⁵ Ibid., 383, 393, 424.

³⁶ Ibid., 480.

³⁷ R. G. Ignat’ev, “Karasakal, Lzhe-khan Bashkirii (epizod iz istorii Orenburgskogo kraia XIII v.),” *Trudy nauchnogo obshchestva po izucheniiu byta, istorii, i kul’tury bashkir*, vypusk II (1922), 43.

³⁸ Ibid., 41-2.

³⁹ Ibid., 47, 51, 54-5; *Materialy po istorii Bashkirskoi ASSR*, chast’ I, 398.

⁴⁰ *Materialy po istorii Bashkirskoi ASSR*, chast’ I, 377.

⁴¹ Ibid., 404.

⁴² Ibid., 429.

himself as khan.⁴³ His geographical imaginary registered with the nomadic Bashkirs of the Iaik and Siberian regions. One supporter told his interrogators: "we thought that a new, present-day insurrection of all the Bashkirs of these *volosts* [Rus. "communities consisting of several villages or hamlets"] would not be forbidden if there was a khan or a ruler from the Kuban coming here and inviting us, and so we were ready to go to war and enter into subjecthood to him."⁴⁴ If the plan failed, they had the option of disappearing into the Kazakh steppe with Karasakal, or, in the worst case, fighting to the death. The rebel leader Mandar claimed that "it is best for us to live and die together, to start a new *bunt* [Rus. "uprising"] and revolt."⁴⁵

Karasakal's war lasted barely four months. As news spread that he was just another Bashkir, desertions shrank his entourage to a small band of diehards who conscripted local bystanders to throw into the fight.⁴⁶ In the meantime, L. Ia. Soimonov, director of the Bashkir Commission, applied the same counter-insurgency tactics used during the earlier rebellions. He circulated universals instructing rebels to surrender while unleashing Russian dragoons and Bashkir loyalists against them.⁴⁷ At least 2,500 Bashkirs perished at their hands, including many women and children.⁴⁸ As Soimonov wrote on July 11, 1740, "the rest of the thieves, seeing that they had reached their final ruin, were forced to fling themselves before the Verkhneiatsk fortress and beg Her Imperial Majesty for her kind forgiveness for their crimes."⁴⁹ Karasakal himself managed to escape after his final battle with tsarist forces at the Tobol River, deep in Kazakh territory. He tried fleeing to the Karakalpaks, but there were rumors that he had been captured by the Middle Horde. On May 29, 1742 he sent his last message to the Russians. Addressed to Soimonov, he apologized for his crimes against Empress Anna, but refused to turn himself in. By that time, he was calling himself "Sunabatyr Kontaishin" and scheming to "retake" the throne from Khan Galdan Tseren. He was never seen again.⁵⁰

Karasakal tapped into nostalgia for the days when steppe warlords had built khanates through sheer force of their charisma and personal achievements. The fifteenth-century Nogai chieftain Edigu had also used the Iaik as a base for raids against his rivals in Siberia and the Volga region. Edigu's life later provided grist for local legends that claimed he descended from Abu Bakr, the first caliph and closest companion to Muhammad.⁵¹ Yet Karasakal turned out to be little more than an agent of chaos. At most, his movement attested to the mutability of personal identities on the open steppe. He embodied what Aleksei Tevkelev, the tsarist agent who negotiated Abulkhair's pact with the Russians in 1731, called the "windiness" or "frivolity" (Rus. *vetrennost'*) of nomads, people who changed identities, loyalties, and family histories to fit the needs of the moment.⁵² The fact that he went by four different names and

⁴³ Ibid., 423, 428.

⁴⁴ Ibid., 397.

⁴⁵ Ibid., 398.

⁴⁶ Ibid., 430.

⁴⁷ Ibid., 427.

⁴⁸ See extracts of field reports in *ibid.*, 420, 423, 426, 429, 430, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 444, 446, 447.

⁴⁹ Ibid., 447.

⁵⁰ Ibid., 478; Vitevskii, *I. I. Nepliev i orenburgskii krai*, 1: 173-4.

⁵¹ Allen J. Frank, "The Western Steppe: Volga-Ural Region, Siberia, and the Crimea," in *The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age*, eds. Nicola di Cosmo, Allen J. Frank, and Peter B. Golden (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 241-42; Devin De Weese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition* (University Park: Pennsylvania State University Press, 1994), 411-42.

⁵² *Kazakhsko-russkie otnosheniia v XVI-XVIII vekakh (sbornik dokumentov i materialov)* (Alma-Ata: Izdatel'stvo Akademii Nauk Kazakhskoi SSR, 1961), 90, 98, 99-100.

could blend into Kalmyk, Bashkir, and Kazakh communities compounded the difficulties in attaching a fixed identity to him. It underscored the challenges for the new Russian administration in monitoring and controlling the conquered borderland.

Border Crossings

Imperial Russian defenses in the Volga-Ural region, known collectively as the Orenburg Line, consisted of more than 100 fortresses, outposts, and redoubts along the right banks of the Iaik and Samara Rivers. With the central Iaik as the core, they measured 1,600 kilometers from Gur'ev on the Caspian Sea to Verkhneiatsk at the source of the Iaik, 160 kilometers to the east of Troitsk, the first fortress on the Siberian line. Additional fortifications sprang up along the Samara River for 400 kilometers, beginning in the provincial capital of Orenburg (from 1743 located at the confluence of the Iaik and Sakmar Rivers) and leading to Krasnosamarskaia on the great bend of the Volga.⁵³ The river's physical geography determined the pattern of fortress construction and settlement. The wooded steppes from Chelyabinsk to Orsk featured some of the most fertile plowland in the province and required robust defenses. It was no coincidence the Bashkir rebellions of the 1730s were most intense here and that Russian peasant colonists soon overran it once the line was finished. In the mid-section, from Orsk to Iaitsk, agriculture steadily gave way to stock raising as woodlands shaded off into steppe. Orenburg city was the prime tsarist stronghold on this section, serving as the line's administrative center and meeting point for Kazakh herders and Russian and Tatar merchants. Along the southernmost distance, from Iaitsk to Gur'ev, steppe faded into the deserts of the Caspian depression. Fortresses were scarce along this section of the river, 700 kilometers in length. Cossacks from Iaitsk manned dozens of rickety outposts spaced 20-30 kilometers apart and linked by a system of lighthouses activated by brush fires.⁵⁴ Inhabitants here engaged in fishing, hunting, and stock-raising, as the Iaik Cossacks did, or nomadic pastoralism, like the Kalmyks and Junior Horde.⁵⁵

⁵³ By the late 1750s, there were 24 fortresses along the Iaik and seven fortresses along the Samara River. Five additional fortresses in the trans-Ural east (from Troitsk to Zveringolovskaia) rounded out the defenses and connected with the Siberian line. See Rychkov, *Topografiia orenburgskaia*, 2: 8-28, 30, 80-2, 93-100, 118-30, 141-46, 146-56. If redoubts and outposts are included, the total number of fortified positions reaches 114. See P. E. Matvievskii, *Ocherki istorii Orenburgskoi kraia XVIII-XIX vekov* (Orenburg: Izdatel'stvo 'Orenburgskaia kniga,' 2005), 46-7.

⁵⁴ I. G. Rozner, *Iaik pered burei* (Moscow: Izdatel'stvo "Mysl'," 1966), 44-6.

⁵⁵ On the physical geography of the Iaik, see A. M. Dubovikov, *Ural'skoe kazachestvo v sisteme rossiiskoi gosudarstvennosti: XVIII-nachalo XX vv.* (Tol'iatti: Izdatel'stvo Tol'iattinskogo gosudarstvennogo universiteta servisa, 2009), 92-5.

Fig. 1 The Volga-Ural region in the mid-eighteenth century

Historians have characterized conditions on the Orenburg Line as chronic, low-grade warfare.⁵⁶ In performing their everyday routines, Cossack and regular patrols employed martialized vocabulary to delineate Russian-claimed territory from the left bank of the Iaik. Kazakhs especially were branded with exclusionary labels imputing to them inferior status on civilization's ladder: "simple-minded," "willful," and "wild."⁵⁷ Skirmishes between Russians and *inovertsy* were dangerous and frequent. The most combustible confrontations occurred on the lower Iaik, where tensions between Kalmyks, Kazakhs, and Iaitsk Cossacks had always run high. In 1748, Nepluev required that the Cossacks maintain a nomad-free corridor 20 kilometers wide on each side of the river to prevent unauthorized crossings.⁵⁸ Yet not even this measure could stem the general westward tide of Kazakh movement into Cossack and Kalmyk territory, particularly during the winter months, when forage was most scarce. In these cases, Kazakhs were granted permission to cross the river so long as they refrained from "dirty tricks."⁵⁹ Kazakhs easily pierced the defenses to raid Kalmyk grazing lands and Cossack settlements, seizing livestock and people and driving them back to the steppe.⁶⁰ Low-intensity incidents like this were common. Tsarist officials managed them by taking Kazakh hostages and subsidizing the Junior Horde with textiles, presents, furs, and luxury items.⁶¹

Inevitably, the competition for grazing land dragged Kalmyks, Cossacks, and Kazakhs into open conflict. The winter of 1759 was a particularly bad time. In January of that year, a band

⁵⁶ Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier*, 160-62; Janet Hartley, *Russia, 1762-1825: Military Power, the State, and the People* (Westport, CT: Praeger, 2008), 156-8.

⁵⁷ Gosudarstvennyi Arkhiv Orenburgskoi Oblasti [hereafter GAOO], fond 3, opis' 1, delo 47 (Secret Expedition of the Orenburg Chancellery), l. 40, ll. 120-21, l. 2540b; d. 50, l. 60, ll. 106-060b, 161-610b, 172-720b, ll. 506-7, ll. 529-290b, ll. 535-36. See also Ian W. Campbell, *Knowledge and the Ends of Empire: Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731-1917* (Ithaca: Cornell University Press, 2017), 18-19.

⁵⁸ "Zapiski I. I. Neplueva ob ustroistve Iaitskago (nyne Ural'sago) kazach'iago voiska, v tsarstvovanie Elizavety Petrovny," *Russkii arkhiv*, kn. II (1878), 22.

⁵⁹ GAOO, f. 3, op. 1, d. 47, 174-740b, 239-390b; f. 3, op. 1, d. 72 (Russian-Kazakh relations for 1764), ll. 36-360b.

⁶⁰ GAOO, f. 3, op. 1, d. 44 (Russian relations with Bashkirs and Kazakhs, 1757), ll. 119-200b; f. 3, op. 1, d. 47, ll. 59-600b, ll. 120-21, d. 72, l. 78, ll. 83-4, l. 109.

⁶¹ Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier*, 29.

of Kalmyks attacked a group of Kazakhs near Iaitsk, killing one person and stealing 23 horses. The situation required some sensitivity—it was the Kazakhs who provoked the fight by crossing the Iaik illegally. Local authorities restored the peace by paying 50 rubles in blood money to the Kazakhs.⁶² As soon as that feud was averted, another broke out, this one sparked by the brutal murder of a ten-year old Kazakh by a local Cossack. In retaliation, the boy's father led a raid on the local outpost, seizing vast numbers of cattle and demanding justice. Although the government quickly compensated the father and punished the perpetrator, the grisly details of the killing prompted masses of Kazakhs to start crossing the river at Sundaev outpost, 125 kilometers south of Iaitsk.⁶³ By March, the line was on high alert as Kazakhs moved across the river at nearly every point, bringing the lower Iaik to the brink of war. The Kazakhs brought their families with them, a sign that they would not allow the line to impede their migrations.⁶⁴

Elsewhere, along the middle and upper reaches of the Iaik, Bashkirs continued crossing the border as they had in the past. For them, the left bank had long been fair game for cattle raids and illicit grazing, but in the mid-eighteenth century it promised much more. With the building of the line, the steppe side came to represent sanctuary, a place where they could disappear with their herds and kinsmen. After 1740, as they became steadily exposed to Russia's integrationist policies, it continued serving as an escape valve. During the Bashkir uprising of 1755, the rebel leader and mullah Batyrsha Aliev struck a deal with Ablai Sultan of the Middle Horde, who pledged to provide safe haven for Bashkir insurrectionists on his lands.⁶⁵ Their plan was to coordinate simultaneous attacks on fortresses, cities, and factories, after which the insurgents would escape to the Middle Horde and mount a massive invasion of Orenburg province with their Kazakh allies.⁶⁶ In his manifesto of May 1755, Batyrsha further summoned all Muslims of the region to join the battle, invoking the glories of ancient Bulghar, the pre-Mongol Islamic kingdom that had battled the Rus' for control of the Volga. He extended the invitation to the Kazakhs, warning them that the Russians intended to expand beyond the Iaik, taking their crusade across the Kazakh steppe all the way to the borders of Bukhara and Tashkent.⁶⁷

Batyrsha never developed his spatial vision beyond vague outlines of a revived Muslim polity embracing the former khanates of Kazan, Siberia, and Nogai. At any rate, poor planning on his part and shrewd maneuvering by Russian government officials in Orenburg spelled disaster for the movement. As Batyrsha went into hiding,⁶⁸ thousands of Bashkirs, including many women and children, crossed the Iaik and sought refuge with the Middle Horde.⁶⁹ Nepliuev did not block the exodus—the line was too long and porous to check the migration. Once he ascertained the full extent of cooperation between the Bashkirs and the Middle Horde, he opted, as he later recalled, “[to turn] my attention to uprooting any hopes the Bashkirs had for [friendship] with the Kazakhs.”⁷⁰ He exhorted the sultans of the Junior Horde

⁶² GAOO, f. 3, op. 1, d. 50 (Secret Expedition of the Orenburg Chancellery), ll. 41-2.

⁶³ GAOO, f. 3, op. 1, d. 50, ll. 59-61.

⁶⁴ GAOO, f. 3, op. 1, d. 50, l. 133ob, l. 135, l. 135ob.

⁶⁵ A. P. Chuloshnikov, *Vosstanie 1755 g. v Bashkirii* (Moscow-Leningrad: Nauka, 1940), 57; Vitevskii, *I. I. Nepliuev i Orenburgskii krai*, 3: 852.

⁶⁶ Chuloshnikov, *Vosstanie 1755 g. v Bashkirii*, 69.

⁶⁷ *Materialy po istorii Bashkortostana* (Ufa: Poligrafizain, 2019), t. 2: 45.

⁶⁸ *Pis'mo Batyrshi imperatritse Elizavete Petrovne*, editor and translator G.B. Khusainova (Ufa: Ufimskii nauchnyi tsentr RAN, Institut istorii, 1993), 101.

⁶⁹ Estimates of the numbers of Bashkirs who fled across the Iaik vary widely. Rychkov (*Topografiia Orenburgskaia*, 2: 39) gives the low number of 10,000. Vitevskii's study (*I. I. Nepliuev i orenburgskii krai*, 3: 872) claims 50,000 Bashkirs crossed the river.

⁷⁰ *Zapiski Ivana Ivanovicha Nepliueva (1693-1773)* (St. Petersburg: Izdanie A.S. Suvorina, 1893), 155.

to raid the Middle Horde for Bashkir fugitives, encouraging them to capture women and children and allow the men to slip back into Russian territory. Injured and aggrieved, throngs of Bashkir returnees in turn begged Nepliuev to let them back into the steppe and exact vengeance. The Orenburg governor's intrigues produced the intended chaos, as Kazakhs from the Junior Horde and Bashkirs declared open season on each other. In his memoirs, Nepliuev shrugged off his cynical handling of the crisis as a necessary tactic in the cutthroat politics of the steppe: "[This] event caused so much animosity between their peoples that Russia will always be safe from an alliance between them."⁷¹

In the wake of the uprising, the Iaik became more of an operative border, further tying the Bashkirs to Orenburg province and the Kazakhs to the left bank. To be sure, Bashkirs still engaged in numerous activities deemed criminal by the local officials of the Russian Empire. Just as Kazakhs crossed the lower Iaik to attack the Kalmyks, so did Bashkirs mount raids on Kazakh lands as if the steppe had never been closed by Russia's conquest of the region. Occasionally the perpetrators acted alone,⁷² but more often the raids were committed by bands of 20-30 men, sometimes much larger.⁷³ Horse thieves acted in defiance of multiple government decrees and despite the brutal corporal punishments meted out to offenders. Most incidents took place between Orsk and Troitsk, near the Middle Horde's summer grazing grounds, although some of the more ambitious attacks reached as far south as the lands of the Junior Horde.⁷⁴ The raids placed provincial authorities in an awkward bind. Horse rustling was so embedded in Bashkir and Kazakh societies as to be ineradicable. The best government officials could do was minimize the thievery and work closely with Bashkir elders until the Crown's nomadic subjects adapted to what imperial Russians called an "orderly" life.⁷⁵

Other border crossings were carried out with the approval and encouragement of the provincial authorities. Bashkir hunting expeditions typically received official permission, so long as their artels carried passports and did not disrupt the Kazakhs.⁷⁶ In the late 1750s, just as Orenburg province's metallurgical industry was taking off, local factory owners and prominent noble families also began organizing large prospecting expeditions for copper ore. Bashkirs capitalized on these opportunities, hiring themselves out to factory owners at fortresses between Orenburg and Orsk. Given that most of the ore fields lay on the left bank of the Iaik,⁷⁷ officials of the Orenburg Chancellery closely monitored their activities, exhorting the artels not to cause trouble lest they provoke Kazakh attacks on the line.⁷⁸ Bashkir prospecting trips across the river soon became routine events, and Petr Rychkov took them as proof of Orenburg's success in civilizing the native inhabitants of the region. "If the [Kazakhs] seem to be a danger," he wrote, "then we should take as an example the Bashkirs, who, prior to the Orenburg Expedition, did not have any kind of mining factories inside their borders and did not even ask about them; but now, it has gotten to the point that they are searching for ores on their own lands."⁷⁹

⁷¹ Ibid., 163, 161.

⁷² GAOO, f. 3, op. 1, d. 47, l. 40, l. 189; d. 50, ll. 499-500.

⁷³ GAOO, f. 3, op. 1, d. 47, l. 288; d. 50, ll. 147-48, ll. 322-230b.

⁷⁴ GAOO, f. 3, op. 1, d. 50, ll. 317-18.

⁷⁵ GAOO, f. 3, op. 1, d. 50, ll. 511-110b.

⁷⁶ GAOO, f. 3, op. 1, d. 186 (Protocols of Orenburg Chancellery, 1779), ll. 84-840b, ll. 87-870b, ll. 111-12.

⁷⁷ Rychkov, *Topografiia orenburgskaia*, 2: 240.

⁷⁸ See, for example, the instructions given to the factory owners Iakov Tverdyshev and Ivan Miasnikov in GAOO, f. 3, op. 1, d. 50, ll. 126-260b.

⁷⁹ Rychkov, *Topografiia orenburgskaia*, 2: 231-32.

The Tatar merchants of Kargala (also known as Seitov) also capitalized on the fluid power relations of Russia's south-eastern border to carve out their own zones of autonomy and mobility. During the Orenburg Expedition, Kirilov expected that the tax and service exemptions enshrined in its privilege of 1734 would attract Russian merchants to the new city, but the enormous distances and the hazards of crossing Bashkiria, deterred them from relocating there.⁸⁰ Tatars from the central Volga region filled the void. Their resettlement was first suggested by Seit Aitovsyn Khaialin, a Kazan merchant who detected an opportunity for building a business community on both sides of the Orenburg Line. After negotiations with Nepliuev, he founded a new town specially reserved for 200 Tatar families, nineteen kilometers north of Orenburg, on the Sakmar River. Chartered in 1745, its residents were classified as state peasants, which required them to pay the annual soul tax. Granted religious freedom and exemptions from military service and property taxes, they pledged to develop Russia's commercial ties with the Central Asian khanates.⁸¹

At the time, Muslim communities of Kazan were being targeted for Christian conversion by the Agency for New Convert Affairs, and the pressure spurred many hundreds of them to migrate to the Iaik. Kazan's loss became Orenburg's gain, and the Kargala Tatars became fixtures in the borderland elite. Within one year, 173 families had made the move to Kargala from Kazan. By the early 1750s, Mametshi Shamametov and Baba Khodzha, two prominent mullahs from Bukhara and Tashkent respectively, had also settled there, establishing a beachhead for future immigrants from Central Asia.⁸² Once there, Shamametov married into several prominent merchant families in Kargala and Astrakhan, further cementing his business ties across the southern borderlands. Soon after, five Khivan merchants had also married into the Kargala community.⁸³ The city continued growing as a Muslim business and religious center, attracting waves of migrants from the central Volga region who melted into their new environment. Its 300 households far exceeded the legal limit set by Nepliuev in 1745, compelling the central government to issue a decree to Governor A. A. Putianin, in May 1767, ordering him to increase the tax and service obligations on them.⁸⁴

Kazakh raids on trade caravans made crossing the steppe an especially dangerous enterprise for Muslim merchants. For the Kargala Tatars, sharing linguistic and religious ties with the Kazakhs greatly reduced that risk. The steady growth of caravan traffic between Orenburg province and the khanates of Bukhara and Khiva revived religious and cultural networks that had been lying dormant for centuries. The story of the Kazan merchant Ismagil Bikmukhamedov offered an early preview of the kind of transnational journeys that became commonplace in the nineteenth century. In 1751, he assembled a modest caravan carrying 5,000 rubles worth of goods bound for the Amu Darya River. Until 1752, his journey was uneventful—he experienced none of the raids typical of this period. After wintering in Bukhara, he hoped to outfit another caravan for his return journey. At that point, Bikmukhamedov received orders from the Russian government to continue to India and establish formal trade ties with the Great Mughal in Delhi.⁸⁵

⁸⁰ Vitevskii, I. I. *Nepliuev i Orenburgskii krai*, 3-4: 675, 728.

⁸¹ D. N. Denisov, *Istoriia zaseleniia i etnokul'turnoe razvitie tatar Orenburgskogo kraia (XVIII-nachalo XX vv.)* (Orenburg: Izdatel'skii tsentr OGAU, 2006), 73; P. Sh. Iskandarov, "Rol' seitovoi slobody v ustanovlenii torgovykh i diplomaticheskikh otnosheniikh mezhdu Rossiei i gosudarstvami srednei Azii v period 1745-1845 gg.," in *Iz istorii tatar Orenburzh'ia (260 let Tatarskoi Kargale)* (Orenburg: Izdatel'skii tsentr OGAU, 2005), 19-21; Danielle Ross, *Tatar Empire: Kazan's Muslims and the Making of Imperial Russia* (Bloomington, IA: Indiana University Press, 2020), 33-8.

⁸² On Shamametov and Khodzha, see GAOO, f. 3, op. 1, d. 25 (On Bukharan and Tashkentian mullahs), l. 2, 8-9.

⁸³ GAOO, f. 3, op. 1, d. 25, ll. 250b-26.

⁸⁴ GAOO, f. 3, op. 1, d. 82 (Decrees and materials from 1760s), ll. 179-80, ll. 1830b-184.

⁸⁵ Ismagil Bikmukhamedov, *Putevye zapisi (seiakhetname)* (Orenburg: Izdatel'skii tsentr OGAU, 2005), 4.

Bikmukhamedov failed as a diplomat—his travelogue makes no mention of meetings with Indian dignitaries of any kind. But his travels across the Islamic world call to mind those of the fourteenth-century Moroccan Ibn Battuta and covered much of the same territory. First, he passed through the mountains and deserts of Afghanistan and Baluchistan on his way to the Arabian Sea. From there he and his party sailed to Gujurat, eluding pirates with the help of British warships that guided them to the port of Surat. The next leg of his journey took him through the Indian subcontinent—Hyderabad in the Deccan, Bandar on the Bay of Bengal, and the length of the Ganges River. He then spent nine months in Delhi, surviving the brutal Afghan invasion of the city, before finding his way back to Surat, where he found space on a boat bound for Arabia. The trip across the Indian Ocean nearly ended in disaster when his vessel capsized in a violent storm. After three gruelling months, they finally arrived in the Hejaz region of Arabia. Like Ibn Battuta, he dutifully undertook the pilgrimage to Mecca, Medina, and other sacred sites, spending several years in Arabia before travelling north to Damascus, where he survived a massive earthquake and even a cholera epidemic. There he befriended a Crimean Tatar merchant, who made room for him on his northbound caravan. When he finally returned to Kazan in 1776, he had spent 25 years on the road.⁸⁶

Because borderlines cut across so many pre-existing communities, they can lead to unexpected and contradictory outcomes. Although the Orenburg Line split the lands of Tatar into binary “Russian” and “Kazakh” sectors, it also facilitated the emergence of a transnational Islamic community across Inner Asia. The Tatars of Kargala continued the longstanding trend for those peoples of the Volga region categorized as *inovertsy*, both Muslims and animists, to settle in Bashkiria. Under the cover of the Orenburg privilege, and with the assistance of a cadre of Tatar officials working in the provincial government chancellery,⁸⁷ these individuals tapped their business and religious connections to build the kind of robust Islamic community from Kazan to Central Asia (and beyond) that Batyrsha could achieve only in his dreams.

In the meantime, as local government officials monitored and controlled the traffic of *inovertsy* back and forth across the border, the laik, hitherto a fluid and negotiable border between Bashkirs and Kazakhs, hardened into a notional boundary separating “European Russia” from “Asia.” Vasilii Tatishchev, the one-time director of the Orenburg Commission who also studied the history of the Volga-Ural region, thought it possible for *inovertsy* to acquire, under the tutelage of Russian authorities, the traits he identified with European “civilization”: farming, commerce, writing, and monotheism.⁸⁸ Tatishchev’s protégé, Rychkov, who spent almost 25 years managing the Orenburg Chancellery, made this the leitmotif of *Orenburg Topography*, arguing that tsarist control of the south-eastern steppes had transformed the vanquished peoples of Tatar into loyal subjects of the Russian Empire. The lifepaths of these border actors all converged on the Orenburg Line. And some of the most compelling ones came from the Asian side.

Outcasts of the Zunghar Collapse

Beyond establishing a border between Russian-controlled territory and the Kazakhs, the Orenburg Line controlled human migrations across the region. Like its famous seventeenth-century predecessor, the Belgorod Line, it was designed to deter tsarist subjects from fleeing

⁸⁶ Ibid., 5–24.

⁸⁷ G. S. Sultangalieva, “Tatar Officials in the Orenburg Governorate’s Chancellery: Their Activities on the Kazakh Steppe (Second Half of the Eighteenth Century),” *Russian Studies in History*, 59: 4 (2020), 310–29.

⁸⁸ V. N. Tatishchev, “Razgovor dvu[kh] priiatelei o pol’ze nauki i uchilishchakh,” in *Izbrannye trudy*, ed. A.B. Kamenskii (Moscow: ROSSPEN, 2010), 117–18.

the empire,⁸⁹ even though most of those subjects were now Bashkirs, not ethnic Russians. But it was the influx of people from the steppe that made it such a vibrant contact zone. From 1749 to 1752 alone, a total of 1,024 individuals washed up along the Orenburg Line's fortresses and checkpoints from the Kazakh steppe. By 1759, 2,253 Russian subjects kidnapped by the Kazakhs had been returned and an additional 1,427 refugees sought baptism.⁹⁰ Many identified themselves as former Bashkir rebels who had fled to the steppe and now sought amnesty. Others were Iranians, Bukharans, Arabs, and Karakalpaks who had escaped the Kazakhs and sought asylum within the borders of Russia.⁹¹

Processing and turning away this roving mass became one of the main occupations for border officials.⁹² Many came to the line with stories of improbable kidnappings and getaways after years in captivity. Tatiana Ignat'eva, a Cossack woman from Iaitsk, reported that she had strayed too far from the laik when a band of Kazakhs abducted her in 1745. More than a decade later, now a grown woman, she fled to an outpost on the lower laik when her captors moved their herds too close to the line.⁹³ Simeon Nikiforov, a Russian teenager from Kazan, was seized by local Tatars in 1739 while fishing and then brought to Khiva, where he was sold into slavery. After five years in Khiva, he made his first escape, only to be snatched up by the Kazakhs, who held him for 20 more years. He finally appeared in Gur'ev in 1764, requesting asylum after 25 years as a slave across Inner Asia.⁹⁴ One of the most dramatic breaks for the line took place in 1758. A 30-year-old "non-Christian" named Ismail Osipov from Bashkiria claimed to have been captured by the Kazakhs in 1735, at the time of the Orenburg Expedition. After 23 years, he stole a horse and fled for the border with his captors fast on his heels. The chase went on for three days until he finally reached the fortress at Verkhnyi Ozernyi.⁹⁵

While former tsarist subjects viewed the Orenburg Line as a port of re-entry into Imperial Russia, some foreign nationals tried using it to secure safe passage back to their home countries. News travelled fast across the steppe, including reports of non-Christians securing Russian passports if they converted to Orthodoxy.⁹⁶ One Bukharan merchant by the name of Menlik had been robbed of all his horses and trade goods near Kashgar in 1749. Stranded far from home, he hitched a ride with the Middle Horde, hoping to reach Tashkent and then Bukhara. For five years he travelled with the Kazakhs until 1755, when he appeared at Verkhnyi Irtysh on the Siberian Line requesting asylum and baptism. Menlik's petition came with an unusual offer: if Russian officials in Orenburg issued him a passport and provided free transport back to Bukhara, he would work to convert the Muslims of his homeland to Orthodoxy.⁹⁷ The proposal piqued Nepliev's interest, but it is unclear if the governor followed up on it. It was doubtful that Bukharan authorities would permit Christian

⁸⁹ Brian J. Boeck, "Containment vs. Colonization: Muscovite approaches to settling the steppe," in *Peopling the Russian Periphery: Borderland Colonization in Eurasian History*, eds. Nicholas Breyfogle, Abby Shrader, and Willard Sunderland (London: Routledge, 2007), 44-5.

⁹⁰ "Iz istorii Kazakhstana XVIII v.," *Krasnyi arkhiv*, 87: 2 (1938), 167-8; *Kazakhsko-russkie otnoshenie v XVI-XVIII vekakh*, 573.

⁹¹ S. U. Taimasov, "Vykhodtsy iz Azii v Orenburgskoi gubernii," in *Orenburg, vchera, segodnia, zavtra: istoricheskai i sotsiokul'turnyi opyt'* (Orenburg: Pechatnyi dom 'Dimur', 2003), 79.

⁹² On the processing of escaped slaves, see Jeffrey Eden, *Slavery and Empire in Central Asia* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 144-62. For a similar discussion of the laws for returning fugitives on the Russian Empire's western borders, see Alison Smith, "'The Freedom to Choose a Way of Life': Fugitives, Borders, and Imperial Amnesties in Russia," *The Journal of Modern History*, 83:2 (June 2011), 248-52.

⁹³ GAOO, f. 3, op. 1, d. 47, ll. 293-93ob.

⁹⁴ GAOO, f. 3, op. 1, d. 72 (Russian-Kazakh relations), ll. 54-54ob.

⁹⁵ GAOO, f. 3, op. 1, d. 47, ll. 320-20ob.

⁹⁶ Eden, *Slavery and Empire in Central Asia*, 145.

⁹⁷ GAOO, f. 3, op. 1, d. 36 (Orenburg Chancellery reports, 1755), ll. 156-57.

proselytization in their city. And while the Imperial Russian government encouraged baptism for Asian refugees, the law required all "new Christians" from the Kazakh side to be resettled in colonies specifically designated for them.

The largest number of immigrants came from the Zunghar Confederation, whose defeat at the hands of the Qing dynasty in the 1750s triggered a forced migration into the Russian Empire. It was a defining moment for the south-eastern borderlands, as local administrators grappled with the daunting task of settling and integrating them into the subject population. For five years, thousands of Zunghars inundated the Orenburg and Siberian lines. They all came with complex personal histories, none more intriguing, perhaps, than one Tsering Fal, a fallen scion of the Zunghar nobility. His case illustrates the randomness marking the lives of Eurasian refugees overwhelmed by geopolitical forces beyond their control. As microhistory, it also highlights the mechanisms of cultural and political assimilation that operated along the Orenburg and Siberian lines and the Russian Empire more generally.⁹⁸ And while Tsering Fal's lifepath shows how even the unluckiest of refugees could skilfully work the levers of the political system to become Russianized and achieve upward mobility, it also suggests that he never abandoned his native Zunghar identity. As we shall see, his motivation was to preserve some measure of nomadic mobility and autonomy at a time when pastoral ways of life were being erased by the expansion of both Russia and China.

Tsering Fal's life unfolded against the backdrop of the Zunghar khanate's calamitous disintegration. In 1755, after 15 years of uneasy peace between China and the Zunghars, the Zunghar Khan Amursana turned on his former backers in the Qing dynasty. Hardliners in the Middle Kingdom urged the Qianlong Emperor to retaliate with a massive display of force in spring 1756.⁹⁹ For the next five years, Qing armies hunted down Amursana's supporters, driving them eastward into Chinese territory, where they had the men executed and the women and children divvied up amongst soldiers. Simultaneous raids by the Middle Horde swelled the number of Zunghar slaves in Kazakh hands. Others escaped Kazakh captivity and took their chances in Qing-occupied Zungharia.¹⁰⁰ Amursana himself toggled between the Siberian fortress of Semipalatinsk and the Middle Horde, torn over petitioning the Russians for subjecthood or trying a last-ditch alliance with the Kazakhs against the Qing. When Sultan Ablai of the Middle Horde threatened to turn him over to the Chinese, Amursana sought asylum in Siberia instead. The Russians put him up in Tobolsk, where he succumbed to smallpox in September 1757.¹⁰¹

According to one recent headcount, a total of 14,691 Zunghars arrived at the Russian border between 1755 and 1760.¹⁰² Officials allowed refugees to amass near Siberian fortresses but did not know how to begin handling them. Even Nepliuev, so adroit and proactive in managing the Batyrsha uprising, was flummoxed. As he told the College of Foreign Affairs in December

⁹⁸ For microhistorical case studies of non-Russian assimilation into the Muscovite, imperial, and Soviet systems, see Stephen M. Norris and Willard Sunderland, eds., *Russia's People of Empire: Life Stories from Eurasia, 1500 to the Present* (Bloomington, IA: Indiana University Press, 2012).

⁹⁹ V. A. Moiseev, *Rossii i Dzhungarskoe khanstvo v XVIII veke (oчерk vneshnepoliticheskikh otnoshenii)* (Barnaul: Altaiskii gosudarstvennyi universitet, 1998), 150–54.

¹⁰⁰ On the massacres of Zunghars by the Qing army and the Kazakhs, see Benjamin Levey, *Jungar Refugees and the Making of Empire on Qing China's Kazakh Frontier, 1759–1773* (Ph.D. dissertation, Harvard University, 2013), 30–45.

¹⁰¹ Moiseev, *Rossii i Dzhungarskoe khanstvo v XVIII veke*, 157–66.

¹⁰² I. A. Shishkina, "Problema bezhentsv iz Dzhungarii v Russko-Kitaiskikh otnosheniakh (konets 50-kh nachalo 60-kh gg. XVIII v.)," *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie, i iuridicheskie nauki, kul'turologiia i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki*, 8: 46, chast' II (Tambov: Gramota, 2014), 209. K.P. Shovunov, *Kalmyki v sostave Rossiiskogo kazachestva (vtoraia polovina XVII–XIX vv.)* (Elista: Kalmytskii institute obshchestvennykh nauk, 1992), 135, has estimated that 25,000 Zunghars arrived in Siberia in 1756–57.

1755: "I do not know where to place them or how to support them."¹⁰³ The College of Foreign Affairs initially permitted them to graze their herds close to their Altai homeland, provided they surrendered hostages to local fortresses.¹⁰⁴ Yet as the number of refugees kept skyrocketing, the government finally resolved on July 23, 1758 to admit all who accepted baptism and send them to the Christian Kalmyks of Stavropol on the mid-Volga in the Orenburg governorate.¹⁰⁵ Between 1757 and 1759 a total of 2,012 newly baptized Zunghars arrived in the colony.¹⁰⁶ The vast majority who declined baptism were to be sent to the Kalmyks of the lower Volga. Escorting the refugees demanded convoys, provisions, clothing, horses, and money, all of which took months to muster. Not surprisingly, the long marches were devastating for the refugees. One of the largest convoys left Ust-Kamenogorsk in June 1757, bound for the Volga. Consisting of 3,989 people and 410 wagons, it lost almost 1,700 people to starvation, smallpox, and exposure. By the time it arrived in Troitsk on the Orenburg line in July 1758, its numbers had dropped to 2,303.¹⁰⁷

Most Zunghars fled to Russia in clans and extended families. Others arrived alone, either as escapees from Kazakh bands or slaves sold to Russians. Tsering Fal belonged to the latter group. The little we know of him comes from a file preserved in the State Archive of the Orenburg Region.¹⁰⁸ Dated July 9, 1767, it opens with a memo addressed to Orenburg governor Putianin from K. A. Golitsyn summarizing Tsering Fal's personal history and alerting the governor of the latter's impending arrival in Orenburg. Following Golitsyn's summary, the file includes fragments of depositions outlining Tsering Fal's previous life in Zungharia, his time in Kazakh captivity, and his experiences in Russia. It closes with miscellaneous papers dating back to 1758 detailing the commercial transactions that propelled Tsering Fal's migration to Siberia, Moscow, Orenburg, and finally Stavropol.

The file presents enough details to allow a reconstruction of Tsering Fal's life prior to crossing the line. According to his deposition, he was born around 1739, in the Altai region near the Irtysh River. Now known as the Zunghar Gate, it was the most traversable pass running through the Altai Mountains and marked the natural boundary between the east and west Asian steppes.¹⁰⁹ It was also the heartland of the Zunghar khanate. While still a teenager, he inherited 2,000 geldings and noble status (*noyan* in Mongolian) from his father, whose name is transcribed in the file as "Tserian Gonba."¹¹⁰ Tsering Fal never had the chance to revel in his noble status. In that same year, the Zunghars, as he said, "went to war" against the Kazakhs of the Middle Horde. Captured by his foes, he travelled with them for several years across the steppe. During that time, he heard reports of slaves and prisoners escaping to the Orenburg and Siberian lines. There were rumors of young ones going to school, women being sent to Orenburg or Siberia, and able-bodied men serving in the Russian military in the Baltic.

¹⁰³ V. A. Moiseev, "Priem iuzhnykh altaitsev v rossiiskoe poddanstvo i vopros ob ikh rasselenii (1755-1757 gg.)," in *Gornyi Atai i Rossiia. 240 let* (Gorno-Altai: Gorno-Altaiiskii institut gumanitarnykh issledovani, 1996), 73.

¹⁰⁴ *Mezhdunarodnye otnosheniia v Tsentral'noi Azii. XVII-XVIII vv. Dokumenty i materialy* (Moscow: Nauka, 1989), kn. II: 29.

¹⁰⁵ Shishkina, "Problema bezhentsev iz Dzhungaii," 208-9.

¹⁰⁶ S. V. Dzhundzhusov, *Kalmyki v srednem povolzh'e i na iuzhnom urale: imperskie mekhanizmy akkul'turatsii i problema sokhraneniia etnicheskoi identichnosti (seredina 30-kh godov XVIII-pervaia chetvert' XX veka)* (Orenburg: Izdatel'skii tsentr OGAU, 2014), 108.

¹⁰⁷ GAOO, f. 3, op. 1, d. 47, ll. 229-32; Moiseev, "Priem iuzhnykh altaitsev v rossiiskoe poddanstvo," *op. cit.* 75.

¹⁰⁸ GAOO, f. 3, op. 1, d. 82, ll. 191-99.

¹⁰⁹ Evgenij Chernykh, *Nomadic Cultures in the Megastructure of the Eurasian World*, translated by Irina Savinetskaya and Peter N. Hommel (Boston: Academic Studies Press, 2017), 39.

¹¹⁰ The name bears some likeness to Tsering Dondub, the Zunghar general whose campaign in 1717 against the Qing dynasty's puppet state in Tibet made him famous across Inner Asia. See Peter C. Perdue, *China Marches West: The Qing Conquest of Central Asia* (Cambridge: Harvard University Press, 2005), 234.

In March 1758, Tsering Fal decided to see for himself, making a run for Semipalatinsk fortress, where he was baptized and christened.¹¹¹

Tsering Fal's testimony lines up with details we have encountered in stories of other escapees from the Kazakhs: a period of captivity; a dramatic dash for the Russian line; and the acceptance of Christianity. Yet it also conflicts with another account inserted at the end of the file, by one Aleksei Grigorii Bachmeister, a dragoon officer stationed in Siberia. In his version, Bachmeister claimed he bought Tsering Fal on March 13, 1758 for eight arshins (six meters) of Chinese silk and an unspecified amount of liquor. He had met the Kazakhs at the Irtysh River to complete the deal and made the arrangements to have Tsering Fal baptized and given the new name of Aleksei. The transaction was legal and above board, as demonstrated by the bill of sale filed away in the Semipalatinsk customs house.¹¹²

If Tsering Fal were in fact a baptized escapee from the Kazakhs, he should have been resettled in Stavropol. Because of an obscure manifesto from 21 years earlier, however, his life was ushered in a radically different direction. Issued on November 16, 1737, it was intended to crack down on peasants evading the poll tax but included an exemption for "newly baptized foreigners" (*inozemtsy*).¹¹³ When announced, it applied mainly to thousands of Torghut Kalmyks from the Volga, who had converted to Orthodoxy after 1725. As more Kalmyk children were sold by their impoverished parents to Russian nobles and merchants as "dependents" (*izhdiventsy*), the law came to apply to them as well. At the time, few Russians made the journey to the south-eastern borderlands to make such purchases. But as multitudes of Zunghars fled to the Siberian and Orenburg lines after 1755, the Orenburg Chancellery adapted the old law to the new situation, declaring on September 12, 1756 that "it is permitted for staff, chief-officers, and nobles of various ranks, to purchase through merchants, or to trade for commodities, Zunghar Kalmyks who have been brought in by Kirghiz-Kazakhs."¹¹⁴

Between September 1756 and September 1757, 186 Zunghars, many of them young children, were put up for sale, mostly near Troitsk. After 1757, sales tapered off, making Bachmeister one of the last purchasers of enslaved Zunghar Kalmyks. Many members of Orenburg's ruling elite owned Zunghars, including the ataman of the Orenburg Cossacks V. I. Mogutuv, customs inspector Ivan Timashev, Petr Rychkov, and Nepliuev himself, who bought two girls and two boys.¹¹⁵ The fate of these outcasts, mostly young children, remains unknown—neither Nepliuev nor Rychkov mention any Kalmyk "dependents" in their memoirs. Tsering Fal presents an exception to this rule. After purchasing the former Zunghar *noyan*, Bachmeister made his way to Moscow to purchase ammunition for his regiment, with his new slave in tow. Once there, Tsering Fal—now named Aleksei—passed through several hands. Bachmeister first sold him to a merchant named Aleksei Plavialshchskov, with whom he lived for seven years. He was then resold to one College Counsellor Umskii.¹¹⁶ Additional details of his life in Moscow are murky. The file states that he married a Russian woman who worked in the household of Lt. Colonel Buturlin. At her own request, Buturlin permitted her to live with Aleksei in Umskii's residence after their marriage. The file alludes to children but does not specify how many.¹¹⁷

¹¹¹ GAOO, f. 3, op. 1, d. 82, l. 1930b-194, 196.

¹¹² GAOO, f. 3, op. 1, d. 82, 1970b-198.

¹¹³ PSZ, X: 351-52 (No. 7438).

¹¹⁴ Vitevskii, *I. I. Nepliuev i Orenburgskii krai*, 3-4: 736.

¹¹⁵ *Ibid.*, 738-39.

¹¹⁶ GAOO, f. 3, op. 1, d. 82, 1960b-197.

¹¹⁷ *Ibid.*

Tsering Fal's border crossing thus diverted his life-path in the most abasing and capricious way. Driven from his native land and robbed of his name and identity, he now inhabited the liminal space of "social death" experienced by enslaved peoples nearly everywhere.¹¹⁸ But would he have been better off had he crossed into Russia with most other refugees? The fate of the Torghut Kalmyks suggests otherwise. Thousands of Zunghars had chosen to join their distant cousins on the southern Volga steppes, where they retained their Buddhist religion and found the space and freedom to nomadize. In 1771, many of them followed the Torghuts in the latter's desperate escape from Russia back to Zungharia and into the subjecthood of the Son of Heaven. One of them, also named Tsering and a member of the Zunghar *noyan* class, completed the enormous Inner Asian circuit from the Zunghar Gate to the Volga and back again, within a fifteen-year period. Once back in Zungharia, now firmly under the control of the Qing dynasty, he repented for supporting Amursana and was allocated grazing land by the Chinese authorities. He and his followers were among the lucky ones to survive the disastrous flight across the Kazakh steppe. From January and June 1771, approximately 100,000 people died from hunger, exposure, and attacks by the Middle Horde.¹¹⁹

Alternatively, had Tsering Fal been sold as a child, like most other Zunghar "dependents," memories of his *noyan* heritage would probably have slipped into oblivion as he became Russianized and absorbed into the city's population of household serfs.¹²⁰ Rychkov discerned similar assimilationist forces at work among the young Kalmyks of Stavropol.¹²¹ But for the newly-baptized Aleksei, burying the memories of his illustrious lineage was out of the question. His circumstances call to mind the Crimean elite after 1783, when a similarly formidable khanate was absorbed by Russia. In the latter case, the Heraldry Office had a clear process for reviewing Tatar noble credentials and assigning the new Imperial Russian subjects placement in the service hierarchy equivalent to their former ranks and titles.¹²² Yet unlike most Crimean Tatars, Aleksei had no documentation to support his assertions, just his word. Indeed, the extant paperwork backed Bachmeister's story, which held that the former Zunghar *noyan* had been bought from the Kazakhs for some silk and alcohol.

But Aleksei did spend nearly ten years in Moscow, time enough to adjust to the language and norms of eighteenth-century Russian society. He moreover learned, perhaps with his wife's help, how to navigate the Russian bureaucracy on his own behalf. As his deposition states, in July 1763, Empress Catherine II decreed that all fugitives from the Kazakhs were to be freed and distributed amongst court peasants.¹²³ Upon hearing of this decree, he set to work petitioning the Senate to free him "from slavery" (*iz kholopstva*) and to compensate his owner Umskii for the loss of property. He added that he "wanted nothing more than to enter Catherine II's service."¹²⁴ The Senate not only ruled in his favor, but also found his claims to *noyan* status convincing enough to let him bypass the taxed population and redirect him to the Christian Kalmyks of Stavropol.

¹¹⁸ Orlando Patterson, *Slavery and Social Death: A Comparative Study* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1985), 38-62.

¹¹⁹ Levey, *Jungar Refugees*, 213, 222-24, 248.

¹²⁰ Population statistics for Moscow in the mid-eighteenth century are notoriously spotty and inaccurate. The first reliable study from 1805 revealed that 58,871 people out of 216,953 were classified as house serfs. See Alexander M. Martin, *Enlightened Metropolis: Constructing Imperial Moscow, 1762-1855* (Oxford: Oxford University Press, 2013), 85.

¹²¹ Rychkov, *Topografiia orenburgskaia*, 1: 123.

¹²² Kelly O'Neill, "Rethinking Elite Integration: The Crimean Murzas and the Evolution of Russian Nobility," *Cahiers du Monde Russe*, 51, 2/3 (2010), 397-417.

¹²³ GAOO, f. 3, op. 1, d. 82, l. 195.

¹²⁴ GAOO, f. 3, op. 1, d. 82, l. 196ob.

Aleksei's file says nothing about his later life, but we can surmise the most likely future that lay in store for him. In 1757-58, when the main convoy of baptized Zunghars arrived in Stavropol, Nepliuev took pains to show special "Christian favor and deference" to the *noyans*. Referring to them as "authentic and notable property owners," he hoped they would set an example both for the commoners who accompanied them to Stavropol and the Torghut Kalmyks of the lower Volga. The governor of Orenburg strove to institute the hierarchies of the center, guaranteeing *noyans* hefty stipends, generous land allotments, and leadership positions in the three Cossack regiments created out of the refugees.¹²⁵ Attached to the Orenburg Cossack host, they now performed annual service on the line from the Russian side, manning and maintaining its fortresses and redoubts, chasing after Kazakh bandits and Bashkir horse thieves, and, fittingly enough, convoying other refugees who washed up on the border. Given Aleksei's *noyan* background and wealth prior to the Zunghar collapse, he may very well have been incorporated into this salaried elite, earning between ten and 30 rubles per year.¹²⁶ His proficiency in Russian, moreover, would have made him useful as an intermediary between tsarist officials and his fellow Zunghars and an effective tool of Zunghar integration into the fabric of the empire.

At a time when the Bashkirs and Iaitsk Cossacks were rebelling over the loss of privileges, leapfrogging "up from slavery" over the masses of serfs and state peasants into the Cossack service population was an impressive achievement. Most Russians cringed at the idea of resettlement in Orenburg, renowned for its fugitives, criminal exiles, insurrectionists, and so-called "Asiatics." By contrast, Aleksei saw it as a way of serving his new sovereign. It was also his ticket out of personal bondage and a chance to reclaim some of the freedom, mobility, and dignity he had once taken for granted in Zungharia.

Conclusion

The completion of the Orenburg Line in the mid-eighteenth century gave rise to a complex web of human relationships that rendered the Volga-Ural region one of Russia's most unpredictable borderlands. Despite frequent unrest from local non-Russian subjects, tsarist officials tried taking a long view, holding that agriculture, industry, and commerce, driven by settlement from the interior, would hasten the integration of the province and its peoples into the empire. The fortresses built along the Iaik formed an integral part of their policy, as practical mechanisms of defense and control, barriers to movement, and declarative symbols of Russia's self-proclaimed civilizing mission.

The line also bifurcated the region into distinct Russian and non-Russian zones. For the peoples under Russian control, the Kazakh side became linked with mobility and mutability, symbolized by Karasakal, the doomed throwback to the glory days of the Nogai Horde. Meanwhile, when Kalmyks and Kazakhs of the steppe side considered the fate of Bashkirs and "New Christians" on the Russian side, they saw the drudgery of farming, sedentism, and the end of their way of life. One result of Russia's partition of the steppe was the emergence of transnational border actors—Cossacks, Russians, Tatars, Bashkirs, Kalmyks, and Zunghars—people whose backgrounds and skills enabled them to navigate the new spaces and political circumstances of the post-nomadic world. They were a heterogeneous lot: some, like the Kargala Tatars, promoted tsarist economic interests across Inner Asia, while others, notably baptized Zunghars, slowly became absorbed into the service population by defending the line.

¹²⁵ A. S. Riazhev, ed., *Volzhskie stavropol'skoe kalmyki: seredina 30-kh gg. XVIII v.—pervaia polovina XIX v. Dokumenty i materialy*, vol. 1 (Rostov-on-the-Don: Izdatel'stvo Iuzhnogo nauchnogo tsentra RAN, 2011), 221-23.

¹²⁶ Dzhundzhusov, *Kalmyki v srednem povolzh'e i na iuzhnom urale*, 107-9.

The Torghut Kalmyks, the last of the steppe peoples to practice dual subjecthood, spurned Russian subjecthood for China's embrace. Their decision to flee the Volga in 1771, along with the Orenburg administration's failure to overtake them, showed the readiness of some peoples to switch sovereigns in desperate situations.

Given the porousness of Russia's defenses, it is remarkable that the Orenburg Line stayed intact during the Pugachev uprising. As rebel forces seized control over its strong points in 1773-74, they now assumed responsibility for defending the province from Kazakh incursions, a sign of the waning of frontier thinking and the emergence of modern border consciousness. Nor did rebels consider fleeing to the left bank of the Iaik once the insurrection began—the *Pugachevshchina* remained a regional civil war, confined largely to the Orenburg governorate. Meanwhile, appeals for aid to Kazakh leaders from both rebel and governmental forces mostly fell on deaf ears, yet another indication of Russia's limited control over its tributaries south and east of the Iaik. And while the upsurge of Kazakh attacks on Russian settlements in 1774 triggered fears of a "general insurrection" across the southeast,¹²⁷ the raiders always returned to their side of the Iaik. After nearly four decades of tsarist occupation and countless subaltern border crossings, the right bank of the Iaik had become the eastern flank of what geographers later called "European Russia," a civilizational boundary whose full impact and significance would not be seen until the nineteenth century.

¹²⁷ See Orenburg governor Ivan Reinsdorp's report to the Senate from 7 July 1774 in *Krest'ianskaia voina 1773-1775 gg. na territorii Bashkirii* (Ufa: Bashkirskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1975), 204.

Бібліотека:
E-Journal of Eighteenth-Century Russian
Studies,
vol. 10 (2022)

BOOK REVIEWS

Колдовство перед лицом суда в украинских воеводствах Речи Посполитой

Александра Б. Ипполитова
Институт славяноведения РАН

Aleksandra B. Ippolitova
Institute of Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences
alhip@yandex.ru

Рецензия на книгу/Review of: *Kateryna Dysa, Ukrainian Witchcraft Trials: Volhynia, Podolia, and Ruthenia, 17th–18th Centuries*, Budapest: Central European University Press, 2020. x+254 p. ISBN: 9786155053115.

В 2020 г. в издательстве Центрально-Европейского университета вышла английская версия книги известного украинского историка, руководителя Центра польских и европейских исследований Киево-Могилянской академии Катерины Дысы “Ukrainian Witchcraft Trials. Volhynia, Podolia, and Ruthenia 17th–18th Centuries” (украинское издание: Катерина Дыса, *Історія з відьмами. Суди про чари в українських воеводствах Речі Посполитої XVII-XVIII століття* (Київ: “Критика,” 2008)).

Во введении автор дает краткий обзор основной историографии по колдовским процессам в Украине, Польше и России, определяет хронологические (вторая половина XVII – конец XVIII в.) и географические рамки исследования (три воеводства Речи Посполитой), источниковую базу (198 дел о колдовстве из архивов Украины и Польши и опубликованных, а также визуальные источники, проповеди, трактаты и др.). Особое внимание уделено методологическим проблемам работы с материалами следственных дел, поскольку, как отмечает автор, прежде чем трансформироваться в текст следствия исходные нарративы “прошли через множество фильтров.” Поэтому историку “приходится искать золотую середину между доверием к каждому слову свидетельств и скептическим и критическим отношением к фантастическому содержанию рассказов о колдовстве” (с. 13). Автор книги полагает, что адекватное материалу исследование колдовских процессов возможно только при комплексном подходе, когда сочетаются статистический и текстовый анализ, количественные и качественные методы.

К. Дыса подчеркивает, что анализ судебно-следственных материалов не является для нее самоцелью. Источники служат лишь основой для изучения “анатомии обвинений в колдовстве,” повседневных страхов и привязанностей людей, вовлеченных в разного рода конфликты, многогранные ситуации, так или иначе связанные с колдовством. Главные герои книги – представшие перед судом ответчики (“ведьмы” и “колдуны”) и истцы, предъявившие им обвинения в колдовстве.

В книге вводится в научный оборот множество архивных материалов XVI-XIX вв., но при этом, к сожалению, отсутствует их структурированное описание. Думается, что более подробный разбор источников и хотя бы минимальная визуализация содержащихся в них данных (таблицы, диаграммы, карты) только украсили бы

издание и облегчили восприятие информации. Читателю остается неизвестной “материя” источника: что представляет собой следственное дело как письменный документ, каковы его формуляр и структура. В монографии нет сводных данных о хронологическом распределении использованных дел (их количество по векам, какая картина по десятилетиям, как это соотносится с их содержанием, гендерной составляющей, характером приговоров и т.п.).¹ Полезным мог бы оказаться и такой простейший прием, как например, нанесение на карту населенных пунктов, где, согласно следственным делам, были зафиксированы случаи колдовства.

Для конструирования общей картины судебных процессов о колдовстве К. Дыса сосредоточилась на трех направлениях, которые и определили структуру книги. Первая глава (“Constructing the Ukrainian Witchcraft Trial”) посвящена устройству украинских судебных процессов о колдовстве. Прежде чем переходить к анализу фактической юридической практики, К. Дыса предлагает обратиться к правовой базе: действовавшим законам против ведьм и колдовства и предписанным в юридических руководствах конкретным процедурам. Автор рассматривает украинское законодательство на фоне истории европейского права, где колдовство входило в разряд преступлений еще в Средневековье.

Рассматриваемые К. Дысой источники относятся к трем украинским воеводствам Речи Посполитой: Подольскому, Волынскому и Русскому (Рутенскому). Большинство дел о колдовстве происходит из городских судов, находившихся под юрисдикцией магдебургского права. В судебной практике со второй половины XVI до конца XVIII века, как правило, использовались пособия юриста Бартоломея Гроицкого (основанные на *Speculum Saxonum* и *Constitutio Criminalis Carolina*), где есть и главы о рекомендациях по борьбе с ведьмами. Однако изучение автором материалов судебных разбирательств показало, что украинские судьи использовали юридические пособия скорее в качестве открытых для толкования рекомендаций, а решения принимались на основе интуиции и установившейся традиции: как правило, наказанием за колдовство были штраф или порка. Нередко дела прекращались за отсутствием доказательств, подтверждающих обвинение. По данным автора, на 198 процессов приходится только 13 казней.² Во второй половине XVIII в. число украинских процессов о ведьмах и колдовстве резко сокращается, так как в Польше и России появляются законы, запрещающие подобные дела к рассмотрению.

К. Дыса отдельно останавливается на вопросе о роли пыток в процессе дознания. Выясняется, что они упомянуты лишь в 7 из 198 украинских дел. По-видимому, это связано с тем, что пытки не считались действенным способом добиться истины (ср. рефлексию о пытках в пособиях Б. Гроицкого). Кроме того, для пыток были необходимы опытные палачи, а их услуги стоили дорого, далеко не все города могли себе это позволить.

Как показывает К. Дыса, одним из серьезных поводов для обвинений в колдовстве становилась такая важная составляющая повседневной коммуникации, как сплетни и слухи. Их роль с одной стороны, состояла в том, чтобы предупредить

¹ Отметим, что в украинском издании 2008 г. есть таблица географического распределения и численности дел (с. 61). Там же указано, что 158 дел из 198 происходят из трех указанных воеводств Речи Посполитой, а 189 из 198 относятся к XVII-XVIII вв., остальные 9 – XVI и XIX вв. (с. 60).

² Вероятно, правильное было бы подсчитывать дела со смертными приговорами не в общем корпусе источников (198), а в основном, т. е. тех 158 делах, что происходят из указанных трех воеводств и относятся к XVII-XVIII вв. То же относится и к другим подсчетам (например, упоминаниям пыток).

членов сообщества о потенциальной опасности, которую представляет ведьма или колдун, или дать знать ведьме, что жертва знает о ее недобрых намерениях, а с другой – чтобы испортить репутацию конкурента или соперника, распространив слух о его колдовских занятиях.

Специального внимания удостоились и действующие фигуры процессов о колдовстве – обвиняемые и обвинители. К. Дыса оговаривается, что не все дела содержат достаточную о них информацию, поэтому возможны погрешности при анализе. В гендерном отношении среди обвиняемых преобладали женщины (78%, что меньше, чем в самой Польше, но близко к среднему значению по Европе).

Что становилось поводом для обвинения в колдовстве? Дьяволы или нечистая сила упоминаются лишь в небольшом числе дел (4%), чуть больше дел касались деловой конкуренции, успеха в некоем предприятии – выиграть суд, поиск клада, кража (около 11%). Во всех остальных случаях предмет конфликта был приурочен к домашней сфере (наведение порчи на детей или на членов семьи, любовная магия, посягательство на рождаемость и др.), в значительной мере связанной с женщинами, чем и можно объяснить их больший процент среди обвиняемых.

Поскольку среди источников К. Дысы в основном протоколы городских судов, то и социальный срез большинства дел включает лиц сходного социального статуса: коллег по работе, соседей, членов одной семьи (около 90%). Остальные дела представляют, как правило, обвинения начальниками подчиненных. Лишь малая часть документов связана с обвинениями против меньшинств и маргиналов (нищие, бродяги). Из профессиональных групп чаще всего встречаются ремесленники, духовенство и солдаты.

Во второй главе (“Ukrainian Orthodox Demonology: The Learned Elite and Perceptions of the Devil and Witches”) рассматриваются представления о демонологии, дьяволе и ведьмах с точки зрения украинской православной церковной элиты. Это иконография изображений дьявола, демонов и ведьм; представления о демоническом в сочинениях украинских православных проповедников и богословов (Иоанн Вишенский, Петр Могила, Иоанникий Галатовский, Антоний Радивилловский, Димитрий Ростовский); особенности представлений об одержимости бесами и экзорцизме, немногие свидетельства о заключении договоров с дьяволом; демонизация соседей, соперников и врагов.

К. Дыса приходит к выводу, что украинская православная демонология, в отличие от западной, была слабо разработана и играла маргинальную роль в богословской, полемической и юридической мысли. Дьявол, бесы и ведьмы упоминались украинскими проповедниками в качестве орудия риторики, а главной их мишенью были грех и грешники. Последние считались слугами дьявола, соответственно, и ведьмы считались таковыми, а значит, не было необходимости в разработке концепции договоров с дьяволом (зафиксировано всего несколько случаев). Религиозные авторитеты, хотя и осуждали колдовство как грех, не вмешивались в судебные процессы и не поощряли какие-либо действия против предполагаемого колдовства.

В третьей главе (“Beyond the Trials, or the Anatomy of Witchcraft Accusations”) – самой большой (занимает половину объема всей книги) и детально структурированной – К. Дыса переходит к анализу социальных конфликтов, которые чаще всего влекли за собой обвинения в колдовстве. В фокусе этой главы – люди, по тем или иным причинам обращавшиеся к магическим практикам, а также их занятия и репутация в обществе. Автор особо указывает на парадокс, что при отсутствии выраженного интереса к колдовству со стороны светской и духовной

власти, в судах не наблюдалось недостатка в доносах и жалобах: очевидно, многие конфликты, существовавшие в обществе, осмыслились людьми с точки зрения возможного колдовства.

Данные следственных дел позволили К. Дысе выявить типы социальных взаимоотношений, которые могли провоцировать ссоры и последующие обвинения оппонентов в колдовстве. Это соседские и внутрисемейные отношения, профессиональная конкуренция (донос как способ испортить репутацию, распространение слухов, что успех конкурента связан с колдовством; колдовство в среде трактирщиков, ткачей, мельников); взаимоотношения хозяев и слуг (колдовство против хозяина, а иногда и выгораживание патроном собственных слуг).

Далее К. Дыса анализирует разные сферы применения магии, отразившиеся в источниках. Это, прежде всего, любовная магия, к которой прибегали крестьяне и горожане, слуги и представители шляхты. Этот вид магии был более популярен у женщин (вернуть любовь супруга, отвадить соперников, избавиться от любовника или супруга; магия как удачное объяснение плохих взаимоотношений в семье). Затем – сфера здоровья и болезней (болезни, насланные колдовством; магическое исцеление), порча домашних животных и урожая.

Помимо собственно ведьм и колдунов в следственных делах упоминаются и прочие приверженцы магии. К. Дыса разделяет их на профессионалов и любителей. К первым она относит колдунов-специалистов, к которым обращались с различными проблемами. Ко вторым – тех членов социума, которые могли выполнять некоторые повседневные магические практики, не требующие специальных познаний. По данным следственных дел, к колдунам-профессионалам обращались за помощью при медицинских проблемах, разыскании кладов, поиске украденного, пропавшей скотины, выявлении воров (а иногда и других преступников), для сокрытия преступлений или благополучного исхода суда, для обнаружения и нейтрализации ведьм. Особо К. Дыса подчеркивает, что люди предпочитали обращаться к "чужим," не местным знатокам. Среди любительских магических практик были распространены гадания (на будущего мужа, о потерянных или украденных вещах).

Как показывают данные следствий, украинская магия раннего Нового времени имела мало общего с "высокой" демонологией. Она была направлена на конкретные практические цели: на любовь и ненависть, болезнь и здоровье, неудачу и успех. Люди обращались в суд, когда предполагаемое колдовство угрожало их здоровью, благосостоянию или общей безопасности, но при этом оно никак не ассоциировалось с ересью.

Существенно, что в следственных делах нередко примеры, когда локальное сообщество отстаивало честную репутацию обвиненных в колдовстве. Коллективные обвинения в колдовстве и, в меньшей мере, коллективная поддержка против таких обвинений происходили в основном в деревнях и малых городах. В больших же городах в следствие вовлекались, как правило, один-два соседа.

Последняя глава книги ("A Case of Witchcraft and Infanticide in Szczerowczyky") посвящена микроисторическому исследованию одного конкретного судебного процесса – случаю ведьмовства и убийства новорожденного младенца в местечке Щуровчики в 1753 г. Такие преступления являлись, как правило, специфически "женскими." По делу проходили две обвиняемые. Это Евка Станориха, мать мертворожденного незаконного младенца, которого она родила в свинарнике и

оставила там же на съедение свиньям. И ведьма Оришка Личманиха, давшая Евке зелье, чтобы выгнать плод. Показательны приговоры, вынесенные судом. Евку Станориху приговорили к смертной казни, а Оришку Личманиху, признавшуюся в колдовской деятельности (участие в сборищах с другими ведьмами и полеты с ними по воздуху, использование отравных зелий, кража молока у коров, вызывание дождя и града) – лишь к двумстам ударам розгами (по пятьдесят ударов раз в месяц). Таким образом, детоубийство представлялось кременецким судьям более серьезным преступлением, нежели колдовство, хотя по законам магдебургского права они могли вынести Оришке значительно более суровый приговор.

В послесловии автор размышляет о дальнейшей истории образа украинской ведьмы – его романтизации в XIX в. (Николай Гоголь, Остап Сомов, Григорий Квитка), забвении в советскую эпоху и воскрешении в конце XX – начале XXI в. в контексте взрыва интереса к оккультно-магическим практикам.

Исследование К. Дысы вносит существенный вклад в изучение истории колдовских процессов в Европе раннего Нового времени, поскольку дает возможность сравнить особенности гонений на ведьм в неизученном ранее в этом аспекте регионе Европы с другими и понять его локальную специфику. В книге вводится в научный оборот внушительный корпус архивных документов из хранилищ Украины и Польши (Центральный государственный исторический архив Украины, г. Киев; Центральный государственный исторический архив Украины, г. Львов; Научная библиотека Львовского государственного университета; *Archiw Główny Aktów Dawnych*, г. Варшава). Сочетание историко-антропологического и микроисторического подходов позволило автору увидеть за сухими строками документов напряженные взаимоотношения между представителями разных сословий и коллегами по ремеслу, соседями и членами одной семьи.

Как уже было сказано, основной сюжет книги развивается на перекрестье трех ракурсов: правовая основа и судебная практика процессов о колдовстве; демонология, ведьмы и колдовство в дискурсе православной церкви; детализация повседневных конфликтов, связанных с ведьмами и чарами. Но существует и еще одна важная составляющая – собственно народные представления о ведьмах и колдовстве. Именно они и являлись тем базисом (в отличие от “внешних” взглядов судебных властей или церковной элиты), на основе которого возникали описанные в книге конфликтные ситуации.³ Изучение таких представлений чрезвычайно важно для антропологически ориентированного исследования, поскольку они позволяют сместить точку зрения наблюдателя с внешней на внутреннюю и увидеть явление колдовства изнутри сообщества, что необходимо для большей объективности общей картины.

Здесь стоит уточнить, что рассматриваемые в книге судебные дела имели место на относительно компактной территории. Если посмотреть на карту, то упомянутые в книге города и села, связанные с колдовскими процессами, образуют близкую к овалу фигуру размером приблизительно 330 км (по линии запад-восток, Львов-Летичев) на 160 км (север-юг, Кременец-Коломыя), с выступом около 150 км к северу от Львова к Владимиру-Волынскому и от Кременца к Луцку и Ковелю. В историко-этнографическом отношении эти земли входят в полесскую (севернее Луцка и Владимира-Волынского), карпатскую (Львовская, Ивано-Франковская области, а также большая часть Тернопольской и Черновицкой областей), волынскую и

³ Собственно, обращение в суд по поводу колдовства – это крайний случай развития кризисной ситуации. Вся же совокупность колдовских конфликтов в том или ином сообществе и их конкретика были неизмеримо шире, чем это отражено в судебных процессах.

подольскую этнокультурные зоны. Причем Полесье и Карпаты даже в конце XX в. оставались своеобразными заповедниками архаических верований, а соседние Волынь и Подолье весьма близки к ним по характеру материала.

Разумеется, в книге есть отсылки на этнографические работы конца XIX – начала XX в. (ряд публикаций в журнале “Киевская старина,” работы П. Иванова, В. Гнатюка, А. Онищука и др.). Но методология исследования славянской народной демонологии вообще и ведьмы как мифологического персонажа в частности значительно изменилась со времен описательных работ рубежа веков. Весьма актуальными для анализа колдовской составляющей следственных дел являются современные работы об украинской низшей мифологии – как обобщающие (О. Порицка, Ю. Буйских),⁴ так и построенные на локальном материале.⁵ Для понимания образа ведьмы и колдовства в целом методологически важными являются труды московской школы этнолингвистики, в частности, статья о ведьме в словаре “Славянские древности,”⁶ книга Л. Н. Виноградовой о народной демонологии славян⁷ и первый том издания⁸ “Народная демонология Полесья.” В этих публикациях подробно анализируются мотивы и признаки, составляющие образ ведьмы (и других людей, наделяемых сверхъестественными свойствами) в разных славянских традициях, в том числе в Полесье и на Карпатах. Полный перечень таких мотивов и признаков (диалектные названия ведьмы, внешний вид, периоды активизации, мотивы отбирания молока у коров, отнимания урожая, полеты на сборища, способность насылать порчу, оборотничество и т.д.), примененный к данным из следственных дел, позволил бы, во-первых, выявить локальные черты в этих материалах (так, например, образы карпатской и полесской ведьм вовсе не идентичны), во-вторых, понять, какие именно признаки ведьмы становились поводом для конфликта или возбуждения дела, а какие оставались

⁴ Ольга Порицка, *Українська народна демонологія у загальнослов'янському контексті* (Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського нанау Київський Національний Університет Культури і мистецев, 2004). (Ol'ha Porits'ka, *Ukrain's'ka narodna demonologiiia u zagal'noslov'ians'komu konteksti* (Kyiv: Institut mistetstvovnavstva, fol'kloristiki ta etnologii im. M. T. Ril'skoho nanu Kyivs'kii Natsional'nii Universitet Kul'turi i mistetsev, 2004); Ю. С. Буйських, “Колись русалки по землі ходили...” *Жіночі образи української міфології* (Харків: КСД, 2018). (Yu. S. Buis'kikh, “Kolys' rusalki po zemli hodili...” *Zhinochi obrazi ukraïns'koï mifologii* (Kharkiv, KSD, 2018).

⁵ І. Г. Чеховський, *Демонологічні вірування і народний календар українців Карпатського регіону* (Чернівці: Зелена Буковина, 2001). (I. G. Chekhovs'kyi, *Demonologichni viruvannia i narodnyi kalendar ukraïntsiv Karpats'kogo regionu* (Chernivtsi: Zelena Bukovina, 2001); Наталя Хобзей, *Гуцульська міфологія: Етнолінгвістичний словник* (Львів: НАН України, Ін-т українознав ім. І. Крип'якевича, 2002). (Natalia Khobzei, *Gutsul's'ka mifologiiia: Etnolingvistichni slovník* (L'viv: NAN Ukraïni, In-t Ukraïnoznav im. I. Kryp'iakevycha, 2002)); Н. М. Войтович, *Народна демонологія Бойківщини* (Львів: СПОЛОМ, 2015). (N. M. Voitovich, *Narodna demonologiiia Boikivshchyny* (L'viv: SPOLOM, 2015); Володимир Галайчук, *Українська міфологія* (Харків: КСД, 2016). (Volodymyr Galaichuk, *Ukrain's'ka mifologiiia* (Kharkiv: KSD, 2016)).

⁶ Л. Н. Виноградова и С. М. Толстая, “Ведьма” в Н. И. Толстой, ред., *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, т. 1. (Москва: “Международные отношения,” 1995), 297-301. (L. N. Vinogradova i S. M. Tolstaia, “Ved'ma” v N. I. Tolstoi, *Slavianskie drevnosti: Etnolingvisticheski slovar'*, t. 1. (Moscow: “Mezdunarodnye otnosheniia,” 1995), 297-301).

⁷ Л. Н. Виноградова, *Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян* (Москва: “Индрик,” 2000). (L. N. Vinogradova, *Narodnaia demonologiiia i mifo-ritual'naia traditsiia slavian* (Moscow: “Indrik,” 2000).

⁸ Л. Н. Виноградова и Е. Е. Левкиевская, сост., *Народная демонология Полесья (публикация текстов в записях 80–90-х гг. XX века)*, т. 1 (Москва: Языки славянских культур, 2010), 36-256, (раздел о ведьме). (L. N. Vinogradova i E. E. Levkievskaia, sost., *Narodnaia demonologiiia Poles'ia (publikartiia tekstov v zapisiakh 80–90-h gg. XX veka)*, t. 1 (Moscow: Iazyki slavianskikh kul'tur, 2010), 36-256).

несущественными (что важно для антропологической составляющей исследования); в-третьих, выявить нетипичные для рассматриваемых ареалов мотивы (например, ремесленные верования, характерные, возможно, более для городской западной традиции, нежели для сельской среды). Кроме того, этнографические материалы позволяют объяснить ряд моментов, например, превалирование женщин среди обвиняемых: дело в том, что образ мужчины-колдуна разработан на западе и юге восточнославянской традиции значительно слабее, нежели образ ведьмы.⁹ Таким образом, привлечение современной методологии анализа народных демонологических представлений могло бы сообщить исследованию новое измерение и сделать общую картину “анатомии колдовства” более детальной и рельефной.

⁹ Виноградова и Левкиевская, сост., *Народная демонология Полесья*, 233. (Vinogradova i Levkievskaja, sost., *Narodnaia demonologija Poles'ia*, 233).

Революция или эволюция? Взгляд на русский язык XVIII века сквозь призму источников 1740-х гг.

Наталия Карева

Институт лингвистических исследований Российской Академии наук
Guangdong Technion Israel Institute of Technology

Revolution or Evolution? Russian Language of the Eighteenth Century through the Prism of Sources from the 1740s

Natalia Kareva

Institute for Linguistic Studies of the Russian Academy of Sciences
Guangdong Technion Israel Institute of Technology
natalia.kareva@gtiit.edu.cn

Рецензия на книгу/Review of: Thomas Rosén, *Russian in the 1740s*. Boston: Academic Studies Press. 2022. 212 p. ISBN: 9781644697979.

Исследование русского литературного языка XVIII века на протяжении долгого времени сводилось либо к изучению идиолектов отдельных авторов, либо к анализу кодификационных моделей. В фокусе внимания редко оказывались отношение самих носителей к языку и история становления определяющих его признаков.¹ В 1990–2000-е гг. был опубликован ряд работ, отчасти заполняющих эту лауну, – исследования Г. Хюттль-Фольтер, А. Кречмер и Б. А. Успенского.² В 2017 г. вышла фундаментальная *История языка русской письменности* В. М. Живова, где ситуация в первой половине XVIII в. была представлена следующим образом. Результатом лингвистических преобразований петровской эпохи стал отказ от регистровой организации языка. В 1730-х гг. началась кодификация нового идиома, следы ее обнаруживаются в печатных текстах 1740-х гг. Тем не менее, до конца 1750-х гг. новый стандарт оставался достоянием лишь небольшой части образованной элиты.³

¹ Указанные подходы к построению истории литературного языка были выделены Г. Кайпертом: Н. Keipert, “Geschichte der russischen Literatursprache” in *Handbuch der sprachwissenschaftlichen Russistik und ihrer Grenzdisziplinen* (Wiesbaden: Harrasowitz, 1999), 727.

² G. Hüttl-Folter, *Syntaktische Studien zur neueren russischen Literatursprache. Die frühen Übersetzungen aus dem Französischen* (Vienna: Böhlau, 1996); A. Kretschmer, *Zur Geschichte des Schrift-russischen. Privatkorrespondenz des 17. und frühen 18. Jahrhunderts* (Munich: Otto Sagner, 1998); Б. А. Успенский, *Вокруг Тредиаковского* (Москва: Индрик, 2008). (B. A. Uspenskii, *Vokrug Trediakovskogo* (Moscow: Indrik, 2008)).

³ В. М. Живов, *История языка русской письменности*. В 2-х тт. (Москва: Университет Дмитрия Пожарского, 2017), 2, 933–1060. (V. M. Zhivov, *Istoriia iazyka russkoi pis'mennosti*. 2 vols. (Moscow: Universitet Dmitriia Pozharskogo, 2017), 2: 933–1060).

Предложенная В. М. Живовым характеристика справедлива, однако относится лишь к одному сегменту функционирования языка и не отражает целостной картины его развития. Ведь, как признавал сам исследователь⁴, историю литературного языка Нового времени невозможно написать, не представляя себе, каков был круг пользователей этого языка, как он воспринимался большинством населения, когда начал утрачивать свою элитарность. Именно этим вопросам и посвящена книга Т. Русена. Привлекая широкий исторический контекст и подходя к материалу с позиций социолингвистики, автор реконструирует существовавшие в 1740-е гг. формы письменного языка и ставит вопрос об их отличиях друг от друга. Через призму полученных результатов он предлагает посмотреть на XVIII столетие в целом и еще раз задуматься о роли этого периода в становлении русского литературного идиома. Постановке вопроса и подробному обзору существующей литературы посвящены главы 1 и 2.

Следует отметить, что до настоящего времени язык указанного десятилетия не становился объектом специального исследования – появлялись лишь работы, посвященные лингвистической специфике отдельных жанров.⁵ В своей книге Т. Русен анализирует репрезентативные, с его точки зрения, тексты, относящиеся к различным функциональным сферам. Производя выборку, он обращается к печатным и рукописным материалам, как размещенным в сети Интернет, так и хранящимся в библиотеках и архивах России, Украины, Дании, Финляндии и Швеции. Описание источников исследования представлено в главе 4.

Прежде чем перейти к непосредственному анализу данных, Русен суммирует доступные на настоящий момент знания о том, какими были общество, образование и механизмы языкового регулирования в 1740-е гг. Этим вопросам посвящена глава 3. Выбранное десятилетие относится ко времени правления императрицы Елизаветы – периоду относительной политической и социальной стабильности в Российской империи. Общая численность населения страны составляла в это время порядка 19 млн. человек, из них 90% – крестьяне различных категорий; 3–4 % – городское сословие, 1,5–2% – священнослужители и 1–1,5% – военные. Дворянство составляло 0,5% населения, т.е. чуть больше 37 000 человек.⁶

⁴ В. М. Живов, Е. А. Земская, Л. П. Крысин, “Рец. на: ‘Handbuch der sprachwissenschaftlichen Russistik und ihrer Grenzdisziplinen.’ Wiesbaden: Harrasowitz, 1999,” *Вопросы языкознания*, 2000, №5, 127. (V. M. Zhivov, E. A. Zemskaja, L. P. Krysin, “Rets. na: ‘Handbuch der sprachwissenschaftlichen Russistik und ihrer Grenzdisziplinen.’ Wiesbaden: Harrasowitz, 1999,” *Voprosy iazykoznanii*, 5 (2000), 127).

⁵ Так, значимый вклад вносят исследования Е. И. Кисловой, посвященные проповеди елизаветинского времени. См., например: Е. И. Кислова, “Проповедь 1740-х гг. в истории русского языка” в *Окказиональная литература в контексте праздничной культуры России XVIII в.* (Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2010), 33–52. (E. I. Kislova, “Propoved' 1740-h gg. v istorii russkogo iazyka,” in *Okkazional'naia literatura v kontekste prazdnichnoi kul'tury Rossii XVIII v.* (St Petersburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo universiteta, 2010), 33–52).

⁶ Б. Н. Миронов, *Российская империя: от традиции к модерну*. В 3-х тт. (Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2014), 1, 444–445. (B. N. Mironov, *Rossiiskaia imperiia: ot traditsii k modernu*. 3 vols. (St Petersburg: Dmitrii Bulanin, 2014), 1: 444–445).

Централизованной системы образования не было: существовали церковные школы (церковь всё еще оставалась основным поставщиком образовательных услуг), государственные учебные учреждения, а также практика найма частных учителей. В церковных школах учили за редким исключением по славянскому букварю, молитвослову и псалтыри. В светских образовательных учреждениях преподавали, по большей части, иностранцы. Русскому языку, таким образом, практически не обучали. Общий уровень грамотности среди взрослых мужчин составлял менее 5%. Среди женщин он был значительно ниже. Читательская публика в 1740-е гг. составляла менее 1% населения: т.е. лишь небольшая часть грамотного населения могла воспринять структурированный текст на русском. Но следует отметить, что подсчеты историков образования – Т. Русен опирается на данные Б. Н. Миронова и Г. Маркера⁷ – не учитывают распространенную среди крестьян церковнославянскую грамотность.⁸

В 1724 г. по образцу европейских академий была создана Санкт-Петербургская Академия наук. Она состояла из нескольких классов, из которых ни один формально не был занят регламентацией русского языка. Работа по его нормализации началась во второй половине 1730-х гг. после учреждения Российского собрания. По мнению Б. А. Успенского, идея его создания принадлежала В. К. Тредиаковскому.⁹ Т. Русен полагает, что роль президента Академии наук И. А. фон Корфа в этом начинании была не менее значимой (с. 55).¹⁰ Что касается языковых реформ, то, как отмечает Т. Русен, новации Тредиаковского не имели значимого эффекта на дальнейшее развитие литературного языка (с. 52).¹¹ С этим утверждением сложно согласиться. Как убедительно показал Б. А. Успенский, выступления Тредиаковского и В. Е. Аодурова в 1730-е гг. предвосхитили концепцию карамзинистов, а языковая программа Тредиаковского второй половины

⁷ Б. Н. Миронов, “Грамотность в России 1797–1917 гг.: Получение новой исторической информации с помощью методов ретроспективного прогнозирования,” *История СССР*, 1985, №4, 137–153. (B. N. Mironov, “Gramotnost’ v Rossii 1797–1917 gg.: Poluchenie novoi istoricheskoi informatsii s pomoshch’iu metodov retrospektivnogo prognozirovaniia,” *Istoriia SSSR* 4 (1985), 137–153); Gary Marker, “Literacy and Literacy Texts in Muscovy: A Reconsideration,” *Slavic Review* 1 (1990), 74–89.

⁸ Предположение о том, что церковнославянская грамотность не включалась в сферу культуры и не рассматривалась историками образования как самостоятельное явление, было высказано А. Г. Кравецким применительно к ситуации XIX – начала XX вв.: А. Г. Кравецкий, “Литургический язык как предмет этнографии” в *Славянские этюды. Сборник к юбилею С. М. Толстой* (Москва: Индрик, 1999), 228–242 (A. G. Kravetskii, “Liturgicheskii iazyk kak predmet etnografii” in *Slavianskie etiudy. Sbornik k iubileiu S. M. Tolstoi* (Moscow: Indrik, 1999), 228–242).

⁹ Б. А. Успенский, “Грамматические штудии Тредиаковского,” *Вокруг Тредиаковского* (Москва: Индрик, 2008), 528. (B. A. Uspenskii, “Grammaticheskie shtudii Trediakovskogo,” in *Vokrug Trediakovskogo* (Moscow: Indrik, 2008), 528).

¹⁰ Т. Русен основывается на данных Е. Г. Пивоварова (хотя едва ли его материалы позволяют прийти к подобного рода выводам): Е. Г. Пивоваров, “К истории создания Российского собрания Академии наук,” *Социология наук и технологий*, 2018, № 4, 7–20. (E. G. Pivovarov, “K istorii sozdaniia Rossiiskogo sobraniia Akademii nauk,” *Sotsiologiya nauk i tekhnologii* 4 (2018), 7–20).

¹¹ Т. Русен опирается на мнение А. В. Исаченко: А. В. Issatschenko, “Russian” in *The Slavic Literary Languages* (New Haven: Yale Concilium on International and Area Studies, 1980), 132.

1740-х гг. оказала влияние на М. В. Ломоносова и “архаистов.”¹² Кроме того, Т. Русен отмечает, что одновременно с Тредиаковским в Академии наук работали другие не менее талантливые переводчики, чья деятельность оказалась практически забыта. Укажем, со своей стороны, на И. С. Горлицкого, в 1720-е гг. составившего сопоставительную французско-русскую грамматику.¹³ С учетом того, что сохранились и другие описания русского языка 1720–1730-х гг.¹⁴, не вполне справедливым кажется утверждение Т. Русена о том, что до выхода *Anfangs-Gründe der Russischen Sprache* Адодурова в 1731 г. в России не было грамматики “для внутреннего пользования” (с. 45). Очевидно, ряд рукописных текстов циркулировал внутри Академии наук и был известен за её пределами. Так называемые “грамматики Академической гимназии,” были, вероятно, знакомы многим выпускникам светских учебных учреждений 1730-х гг. Деятельность по разработке терминологического аппарата – по крайней мере, в области лингвистики – также началась задолго до создания Российского собрания. Достаточно вспомнить выход в 1717 г. на русском языке и с использованием русской терминологии *Искусства нидерландского языка* В. Севела в переводе Я. Брюса.¹⁵

Как известно, сведений о деятельности Российского собрания сохранилось немного. Задачи, поставленные в речи Тредиаковского 1735 г. – создание грамматики, словаря, поэтики и риторики – не были решены. Однако, как указывает Т. Русен, государственное регулирование в области языка осуществлялось не столько в виде академических предписаний, сколько посредством унификации документов. Согласно Генеральному регламенту, введенному в 1720 г. Петром I, официальные бумаги надлежало составлять, следуя “генеральным формулярам” или “образцовым письмам.”

¹² Б. А. Успенский, “Языковая программа раннего Тредиаковского: Тредиаковский и Карамзин” в *Вокруг Тредиаковского* (Москва: Индрик, 2008), 80–170. (B. A. Uspenskii, “Iazykovaia programma rannego Trediakovskogo: Trediakovskii i Karamzin” in *Vokrug Trediakovskogo* (Moscow: Indrik, 2008), 80–170); Б. А. Успенский, “Языковая программа позднего Тредиаковского: Тредиаковский и Шишков” в *Вокруг Тредиаковского* (Москва: Индрик, 2008), 170–217. (B. A. Uspenskii, “Iazykovaia programma pozdnego Trediakovskogo: Trediakovskii i Shishkov” in *Vokrug Trediakovskogo* (Moscow: Indrik, 2008), 170–217). См. также: А. А. Алексеев, “Эволюция языковой теории и языковая практика Тредиаковского” в *Литературный язык XVIII века. Проблемы стилистики* (Ленинград: Наука, 1982), 86–128. (A. A. Alekseev, “Evoliutsiia iazykovoi teorii i iazykovaia praktika Trediakovskogo,” in *Literaturnyi iazyk XVIII veka. Problemy stilistiki* (Leningrad: Nauka, 1982), 86–128).

¹³ См. о нем: А. С. Смирнова, “Академический переводчик Иван Семенович Горлецкий” в *Филологическое наследие М. В. Ломоносова* (Санкт-Петербург: Нестор-История, 2013), 235–252. (A. S. Smirnova, “Akademicheskii perevodchik Ivan Semenovich Gorleckii” in *Filologicheskoe nasledie M. V. Lomonosova* (St. Petersburg: Nestor-Istoriia, 2013), 235–252). О его грамматике см. С. В. Власов, Л. В. Московкин, “Из истории Императорской Академии наук: профессиональная деятельность переводчика И.С. Горлицкого” в *Литературная культура России XVIII в. Вып. 7* (Санкт-Петербург: Геликон-Плюс, 2017), 23–34. (S. V. Vlasov, L. V. Moskovkin, “Iz istorii Imperatorskoi Akademii nauk: professional'naia deiatel'nost' perevodchika I.S. Gorlitskogo” in *Literaturnaia kul'tura Rossii XVIII v., 7* (2017), 23–34).

¹⁴ Анонимная *Compendium grammaticae russicae* и *Anweisung zur Erlernung der Slavonisch-Russischen Sprache* И.-В. Паузе.

¹⁵ [Я. Брюс], *Вилима Севела Искусство недерландского языка* (Санкт-Петербург: б.и., 1717). ([Ja. Brius], *Vilima Sevela Iskusstvo nederlandskogo iazyka* (St. Petersburg: s. l., 1717)).

Они выходили и в 1740-е гг. – в качестве примера в книге приведены формы о титулах Его Императорского Величества 1741 г. и кредитного письма 1743 г.

Размышляя о методологии в 5 главе своей книги, Т. Русен отмечает доминирование количественного подхода в исследованиях по русскому языку XVIII века.¹⁶ С социолингвистической точки зрения материал при этом изучен недостаточно.¹⁷ В своей работе Т. Русен предлагает регистровый анализ, подразумевающий ситуационный анализ (т.е. сбор данных о процессе создания текста, его авторе, читателях, задачах и тематике), исследование языковых особенностей различных регистров на примере нескольких репрезентативных текстов и, наконец, функциональный анализ собранных данных (т.е. выявление причин, по которым те или иные языковые элементы встречаются в определенном контексте). Под регистром – вслед за В. М. Живовым и Р. Хадсоном¹⁸ – Т. Русен понимает языковые подсистемы, находящиеся в употреблении у одного коллектива и использующиеся в различных коммуникативных ситуациях.

Т. Русен исходит из “принципа однородности” – постулата о неизменности человека как биологического, психологического и социального существа – и, отталкиваясь от работы Ю. Н. Караулова,¹⁹ выдвигает гипотезу о том, что в 1740-е гг. набор функциональных сфер использования русского языка был практически таким же, что и сегодня. Соответственно, применительно к изучаемой эпохе предлагается говорить о следующих регистрах: 1) языке религиозной литературы и церкви; 2) языке печатных текстов (художественной литературы, прессы, научном языке); 3) языке традиционной государственной документации; 4) языке неформальной речи; 5) профессиональном языке; 6) социолекте не носителей языка. Три из выделенных регистров – язык религиозной литературы и церкви; неформальная речь и социолект не носителей языка – сразу же исключаются из рассмотрения. Язык религиозной литературы – в связи с тем, что большая часть принадлежащих к этому регистру текстов написана на гибридном церковнославянском, а неформальная речь и социолект не носителей языка – по причине недостатка материала.

В 6-й главе книги Т. Русен задается вопросом: какими данными располагают исследователи о процессе создания текстов в XVIII веке? В

¹⁶ В. М. Живов, *Очерки исторической морфологии русского языка XVII–XVIII веков* (Москва: Языки славянской культуры, 2004). (V. M. Zhivov, *Ocherki istoricheskoi morfologii russkogo iazyka XVII–XVIII vekov* (Moscow: Iazyki slavianskoi kul'tury, 2004)); G. Hüttl-Folter, *Syntaktische Studien zur neueren russischen Literatursprache. Die frühen Übersetzungen aus dem Französischen* (Vienna: Böhlau, 1996).

¹⁷ Единственное исследование такого рода – это книга А. Кречмер: A. Kretschmer, *Zur Geschichte des Schriftrussischen. Privatkorrespondenz des 17. und frühen 18. Jahrhunderts* (Munich: Otto Sagner, 1998).

¹⁸ Живов, *История языка русской письменности*, 1, 26. (Zhivov, *Istoriia iazyka russkoi pis'mennosti*, 1: 26.); R. A. Hudson, *Sociolinguistics*, 2nd edition (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 45.

¹⁹ Ю. Н. Караулов, *О состоянии русского языка современности* (Доклад на конф. “Русский язык и современность. Проблемы и перспективы развития русистики” и материалы почтовой дискуссии). (Москва: б. и., 1991). (Yu. N. Karaulov, *O sostoianii russkogo iazyka sovremennosti (Doklad na konf. “Russkii iazyk i sovremennost.” Problemy i perspektivy razvitiia rusistiki’ i materialy pochtovoi diskussii)*. (Moscow: s. l., 1991)).

книгах этого времени, как правило, указывались имена авторов. Но большую часть печатной продукции составляли не книги, а законы. Они создавались в государственных учреждениях, и, соответственно, к их сочинению были причастны несколько человек. Субординация между адресатом и адресантом отражалась на стиле и используемых речевых формулах. Кроме того, печатные, целногравировальные и рукописные материалы отличались в языковом отношении. Например, для лубка были характерны архаичные морфология и графика, а рукописные документы часто сохраняли разговорные элементы. В целом, ситуационный анализ приводит Т. Русена к следующим выводам. Почти все сохранившиеся тексты 1740-х гг. написаны мужчинами, в основном, профессиональными писцами. Текстам присуща формульность. Индивидуальное начало нередко сводится к приветствию и подписи.

Предпринятый в 7-й главе лингвистический анализ Т. Русен начинает с рассмотрения эго-документов – сохранившейся в Шведском Национальном Архиве расписки штурмана российского флота и писем русских моряков, попавших в плен во время войны со шведами в 1741–1743 гг. Несмотря на частный характер коммуникации, письма содержат канцеляризмы и следуют шаблонам. Как показывает Т. Русен, формульные выражения широко использовались и в дипломатическом узусе. Высокой тенденцией к стандартизации характеризовался также язык региональной администрации. В наибольшей мере языковые новации проявились в печатных текстах, однако в области графики и орфографии допускались отклонения от академических предписаний. Проследить, как менялись печатные тексты на протяжении первой половины XVIII века, позволяет сопоставление нескольких изданий одного и того же документа. Т. Русен обращается к *Воинскому артикулу*, опубликованному в 1715, 1735 и 1744 гг., и рапортам фельдмаршала П. де Ласси о ходе русско-шведской войны, выходившим в Москве и Санкт-Петербурге осенью 1742 г. Т. Русен отмечает, что в публикации *Воинского артикула* 1744 г. встречается, например, исключенная из алфавита в 1735 г. ижица; издания 1715 и 1734 гг. содержат архаичные падежные окончания; все три издания содержат инфинитивы на *-ти*. Публикации рапорта Ласси имеют между собой ряд орфографических различий, при этом содержат устаревшие морфологические формы и синтаксические конструкции.

Размышляя в 8-й главе книги о причинах появления отмеченных особенностей, Т. Русен приходит к выводу о сильном влиянии традиции на языковой узус 1740-х гг. Именно властью традиции он объясняет появление устаревших форм и синтаксических конструкций в государственных актах и дипломатической переписке. Другим важным фактором является уровень образования населения. В 1740-е гг. большая его часть была неграмотна. Множество текстов создавалось профессиональными писцами, которые зачастую не были знакомы с предполагаемым адресатом, и, составляя текст, предпочитали следовать образцам. Использование формульных выражений облегчало понимание текста, оберегало от неверного толкования – именно

поэтому формулы и шаблоны широко использовались в государственном делопроизводстве. Наконец, язык текстов исследуемого периода всегда в той или иной степени стремился отразить социальный статус адресата и адресанта; речевые формулы выстраивали и закрепляли иерархические отношения между ними. Эта тенденция прослеживается не только в документах, но и в частной переписке.

Подводя итоги, Т. Русен формулирует в 9-й главе следующий вывод. Если применительно к языку более раннего периода регистрационная принадлежность текста устанавливается на основании наличия или отсутствия в нем тех или иных морфологических форм, то в материале 1740-х гг. она маркируется в первую очередь лексическими средствами – формульными выражениями и коллокациями. Анализ лексики, в свою очередь, показывает, что некоторые регистры были тесно связаны друг с другом (например, язык документации и профессиональный язык), тогда как другие обладали большей независимостью. В этой связи Т. Русен предлагает рассматривать как отдельный регистр язык печатной продукции, отличающийся относительным единообразием. А к другому регистру – включающему в себя множество подрегистров – относит язык рукописных текстов, характеризующийся вариативностью графики и орфографии, а также широким использованием формульных выражений. Исследование рукописного наследия XVIII в. до настоящего времени привлекало внимание лишь отдельных исследователей – А. П. Майорова, О. В. Никитина, С. И. Коткова.²⁰ Тем не менее, именно обращение к рукописным памятникам, по мнению Т. Русена, позволяет составить реалистичное представление о письменном языке русского общества этого периода. Анализ печатных материалов, создававшихся небольшой группой высокопрофессиональных переводчиков и книгоиздателей, дает искаженную картину.

Некоторые методологические решения Т. Русена представляются спорными. Так, логически не оправданным кажется выделение шести регистров, из которых в действительности рассматриваются только три, а результатом рассмотрения является вывод о необходимости выделения двух – языка печатных и языка рукописных текстов. При этом, как отмечает сам автор, рукописное наследие 1740-х гг. представляет собой обширный и очень гетерогенный материал. Разносторонний анализ этого массива во всем его многообразии является делом будущего – в этом отношении книга Т. Русена предлагает перспективное направление дальнейших исследований и является существенным шагом на пути к ним.

²⁰ А. П. Майоров, *Очерки лексики региональной деловой письменности XVIII века* (Москва: Издательский дом “Азбуковник,” 2006). (A. P. Maiorov, *Ocherki leksiki regional'noi delovoi pis'mennosti XVIII veka* (Moscow: Izdatel'skii dom “Azbukovnik,” 2006)); О. В. Никитин, *Проблема этнолингвистического изучения памятников деловой письменности* (Москва: “Флинта,” “Наука,” 2000). (O. V. Nikitin, *Problema etnolingvisticheskogo izucheniia pamiatnikov delovoi pis'mennosti* (Moscow: “Flinta,” “Nauka,” 2000)); С. И. Котков, “Русская частная переписка XVII–XVIII вв. как лингвистический источник,” *Вопросы языкознания*, 1963, №6, 107–116. (S. I. Kotkov, “Russkaia chastnaia perepiska XVII–XVIII vv. kak lingvisticheskii istochnik,” *Voprosy iazykoznanii* 6 (1963), 107–116).

Кроме того, значимым представляется стремление автора снова поставить вопросы, ответы на которые до настоящего момента не вызывали сомнений. Русский язык XVIII века принято рассматривать как период радикального обновления литературного идиома.²¹ Однако так ли это было на самом деле? Возможно, трансформационный процесс носил постепенный характер?²² Ответ может дать только всестороннее исследование рукописного наследия. Эта работа, как указывает Т. Русен в заключении, должна начаться с создания размеченного корпуса источников, и не исключено, что её результаты заставят научное сообщество пересмотреть сложившиеся взгляды на роль XVIII века в истории русского литературного языка.

²¹ Вспомним хрестоматийное определение В. М. Живова: “Восемнадцатое столетие – эпоха радикального преобразования русской языковой ситуации, захватывающего все уровни русского языка и все сферы его функционирования.” В. М. Живов, *Язык и культура в России XVIII века* (Москва: Школа “Языки русской культуры,” 1996), 13. (V. M. Zhivov, *Iazyk i kul'tura v Rossii XVIII veka* (Moscow: Shkola “Iazyki russkoi kul'tury,” 1996), 13).

²² Говоря о языковых изменениях, Т. Розен прибегает к терминологии В. Г. Костомарова, который пользуется понятием “синхрония,” определяя его следующим образом: “Синхрония представлена как виртуальный период, в котором диахрония скрыта или дает о себе знать вариативностью, раздражающими ‘ошибками,’ другими свидетельствами языковой динамики.” В. Г. Костомаров, *Стилистика, любовь моей жизни* (Санкт-Петербург: “Златоуст,” Гос. ИРЯ им. Пушкина, 2019), 179. (V. G. Kostomarov, *Stilistika, liubov' moei zhizni* (St. Petersburg: “Zlatoust,” Gos. IRIa im. Pushkina, 2019), 179).

Birth of the Thick Journal: Gerhard Müller and *Monthly Compositions*

Colum Leckey
Piedmont Virginia Community College
cleckey@pvcc.edu

Рецензия на книгу: А. Г. Готовцева, "Сие есть наипольнейшее для российского общества:" Журнал "Ежемесячные сочинения" как российский интеграционный просвещенческий проект середины XVIII века. Москва: Издательский Дом ЯСК, 2018. 369 с. ISBN: 9785907117358.

Review of: A. G. Gotovtseva, "Sie est' naipolezneishee dlia rossiiskogo obshchestva": Zhurnal "Ezhemesiachnye sochineniia" kak rossiiskii integratsionnyi prosveshchencheskii proekt serediny XVIII veka. Moscow: Izdatel'skii Dom IaSK, 2018. 369 p. ISBN: 9785907117358.

In the late 1770s, the Russian-German academic Gerhard Friedrich Müller (1705-83) paused from his hectic routine to jot down the milestones of an eventful career spanning more than five decades. His brief memoir detailed an immense range of activity: transcontinental explorations through Siberia; scholarly research in ethnography, history, geography, and cartography; cataloguing rare archival materials; publishing books, newspapers, journals, and historic documents; and even managing the Moscow Foundling Home, a job he loathed. He earned honorary membership in academies and learned associations across Europe and Russia, and in 1767 represented the Academy of Sciences at the Legislative Commission. A true state servant in the mold of Peter the Great, Müller finished his chronicle with a tersely worded vow to "continue doing useful work to the last hour of my life so long as God keeps me alive."¹ Despite his foreign origins, Müller earned a spot in Russia's intellectual elite alongside native-speaking luminaries like Aleksandr Sumarokov and Mikhail Lomonosov, the latter his most bitter rival in the Academy. In 1772, when Nikolai Novikov issued his *Historical Dictionary of Russian Writers*, the journalist lauded Müller as a "learned man, worthy of great praise for his many useful works."²

Müller is now remembered for his contributions to Siberian historiography and his controversial theory on the "Varangian" origins of the ancient Rus'. In light of this impressive legacy, it is telling that he considered the Academy of Sciences' journal *Ezhemesiachnye sochineniia* (*Monthly Compositions*) to be his greatest achievement. "Of all my compositions," he wrote, "this is, perhaps, the most useful for Russian society."³ This statement provides the inspiration for the title of Anastasia Gotovtseva's new book. Throughout its ten-year run from 1755 through 1764, *Ezhemesiachnye sochineniia* created—

¹ G. F. Müller, "Opisanie moikh sluzhb," in *Istoriia Sibiri*, volume one (Moscow: Izdatel'skaia firma "Vostochnaia literatura," 1999), 157.

² N. Novikov, *Opyt istoricheskago slovaria o rossiiskikh pisatelei. Iz raznykh pechatnykh i rukopisnykh knig, soobshchennykh izvestii, i slovesnykh predanii* (St. Petersburg, 1772), 141.

³ Müller, "Opisanie moikh sluzhb," 154.

and catered to—a well-rounded, refined, and educated public. Despite the many obstacles standing in Müller's way, he believed its lively and varied content would have wide appeal. It turned out that his expectations were premature. Like other government-funded publications of the time, *Ezhemesiachnye sochineniia* was printed in huge quantities: 2,000 copies per issue for the first three years and 1,200 for the last seven. The Academy never factored in low consumer demand and sales for the journal remained stubbornly low throughout its existence. In its inaugural year, *Ezhemesiachnye sochineniia* typically sold only 239 copies per issue, a meager 12% of its print run. By 1762 and 1763, sales in St. Petersburg dipped below 100 per issue (p. 21).

Of course, publishing in eighteenth-century Russia was an uphill battle and few journals survived for long without state subsidies or well-connected patrons. Not until the 1780s did a sufficiently broad readership exist for a journal like *Moskovskie vedomosti* (*The Moscow News*), and it took a veteran salesman like Nikolai Novikov to find the formula for marketing it to the public.⁴ Moreover, books and journals occupied only a tiny share of space for the written word. Simon Franklin's recent work on the Russian "graphosphere" has unveiled a rich landscape of written artifacts, everything from icons, coins, medals, beard tokens, collectibles, and textiles to government decrees, signposts, blank forms, triumphal arches, and monumental inscriptions. And although the quantity of conventional printed material grew exponentially beginning with Peter the Great's reign, handwritten manuscripts displayed remarkable resilience within the governmental and private spheres.⁵ Prior to 1783, when Catherine II permitted private presses to operate, the space of print corresponded to the elite domain of church and state power. Meanwhile, Russia witnessed the steady growth in writers and readers who carried on pre-Petrine practices of small-scale reading communities engaged with handwritten materials.⁶ Trained as scribes and clerics, they possessed what Marshall Poe has called "administrative literacy"⁷ and constituted a potential, yet ultimately untapped, audience for elite publications such as *Ezhemesiachnye sochineniia*.

If Müller faltered in energizing and expanding his readership, he did succeed in promoting what Gotovtseva aptly calls an "integrationist enlightenment project." To support his efforts, he recruited writers from the first generation of Russia's secular intelligentsia. Together they came to form their own community of readers and writers, who, despite their claims to speak for the public, represented a rather narrow cohort of imperial Russian society. They included playwrights, poets, and translators (Vasilii Trediakovskii, Aleksandr Sumarokov, Mikhail Kheraskov, Ivan Elagin, Andrei Nartov, Grigorii Kozitskii, Grigorii Teplov, and even Müller's opponent Lomonosov); historians and geographers (Fedor Soimonov, Petr Rychkov, Mikhail Shcherbatov); and various European

⁴ Gary Marker, *Publishing, Printing, and the Origins of Intellectual Life in Russia, 1700-1800* (Princeton: Princeton University Press, 1985), chapter four.

⁵ Simon Franklin, *The Russian Graphosphere, 1450-1850* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 64-101, 147-60, 197-99.

⁶ See Gary Marker, "The Eighteenth Century: From Reading Communities to a Reading Public," in Damiano Rebecchini and Raffaella Vassena, eds., *Reading Russia: A History of Reading in Modern Russia*, volume one (Milan: Ledizioni, 2020), 98-111.

⁷ Marshall Poe, "Elite Service Registry in Muscovy, 1500-1700," *Russian History*, 21:3 (Fall 1994), 286-88.

intellectuals, whose works appeared in translation (Voltaire, D'Alembert, Buffon, Linnaeus, Condamine, Alexander Pope, Samuel Johnson, Johann von Justi). Its most dedicated contributor was Müller himself, who authored or translated nearly 70 items, including his histories of Siberia and ancient Novgorod. *Ezhemesiachnye sochineniia*, moreover, enabled Müller to pluck new writers out of obscurity, and many of its alumni went on to establish or manage their own publications: Kheraskov with *Poleznoe uveselenie* (*Useful Entertainment*), Sumarokov with *Trudoliubivaia pchela* (*Busy Bee*), and Nartov with the *Trudy* (*Transactions*) of the Free Economic Society.

As Russia's first thick journal, *Ezhemesiachnye sochineniia* occupied a seminal niche in the country's graphosphere. In contrast to the Academy's previous publications, it strove to activate a community of "patriotic readers" (p. 24) whose curiosity would render them useful and inspire them to become writers themselves.⁸ Rather than examine *Ezhemesiachnye sochineniia* as a chapter in the history of Russian journalism, however, Gotovtseva situates it in the broader context of the European and Russian Enlightenments. This is no easy task—not only does the journal evade easy categorization, but "enlightenment" is an inherently slippery concept, particularly in the Russian context.⁹ Clearly, *Ezhemesiachnye sochineniia* embodied *prosveshchenie* (enlightenment, education) in the broad sense of the word, and it shared the same pedagogical goals as Moscow University, also the creation of ambitious educational "projectors."¹⁰ Yet beyond promoting an engaged public with varied reading tastes, it still lacked a unifying theme or agenda. Thumbing through a random number from 1759, for instance, we find installments from Petr Rychkov's *Orenburg History* and Voltaire's *Zadig*; two brief descriptions of women writers in England and Italy; and a remedy for treating corns and calluses. The remaining 119 issues offered a similarly eclectic range of *belles lettres*, translations, scholarship, and science.

Is it even possible to construct a coherent history atop a publication like *Ezhemesiachnye sochineniia*, so encyclopedic in scope, without imposing one's *a priori* assumptions on its content? The figure of Müller himself offers a potentially unifying narrative thread, but his editorial persona remains frustratingly enigmatic. Moreover, in contrast to the Free Economic Society's *Trudy*, whose editors left behind a voluminous archival record, *Ezhemesiachnye sochineniia* lacks a comparable paper trail. Aside from Müller's personal correspondence with select contributors, the main source is the journal itself, which Gotovtseva investigates in painstaking detail. Following an introductory chapter that traces the journal's origins, she groups its contents into three tiers: *belles lettres*, social sciences, and natural sciences. Chapter Two examines the literary section, focusing on the poets,

⁸ See Müller's preface to the first number of volume one: "Predovedomlenie," *Ezhemesiachnyiia sochineniia k pol'ze i uveseleniiu sluzhashchiia* (January 1755), 3-13.

⁹ For an overview of the various meanings and applications of "enlightenment" in eighteenth-century Russia, see Simon Dixon, "Prosveshchenie': Enlightenment in eighteenth-century Russia," in Richard Butterwick and Simon Davies, eds., *Peripheries of the Enlightenment* (Oxford: Voltaire Foundation, 2008), 229-250.

¹⁰ Igor Fedyukin, *The Projectors: The Politics of School in Early Modern Russia* (Oxford: Oxford University Press, 2019), 186-200; I. P. Kulakova, *Universitetskoe prostranstvo i ego obitateli: Moskovskii universitet v istoriko-kul'turnoi srede XVIII veka* (Moscow: Novyi khronograf, 2006), 27-47.

playwrights, and translators for whom *Ezhemesiachnye sochineniia* offered the fastest, if not only, way to reach an audience beyond the court, Academy, and private circles. Chapter Three addresses the contributions of historians, ethnographers, and geographers, writers like Müller himself who participated in Russia's exploratory expeditions and who introduced readers to the empire's vast "Asian" holdings east of the Volga. The final chapter investigates its coverage of the natural and applied sciences, fields dominated by Western European scholars.

Gotovtseva opens her analysis by picking apart several longstanding misconceptions concerning the creation of *Ezhemesiachnye sochineniia*. According to the Soviet-era scholar P. N. Berkov, it was Lomonosov who conceived the journal, only to have its editorial reins "seized" by Müller. Like so much else in the imagery of the famed polymath,¹¹ Berkov built his case on flimsy proof, in this case Lomonosov's passing suggestion to I. I. Shuvalov that the Academy begin issuing a European-style monthly.¹² Yet as Gotovtseva demonstrates (p. 28), Lomonosov was already tied up with planning Moscow University and had little interest in editing a new publication. At any rate, as J. L. Black concluded long ago,¹³ all the evidence suggests that the journal was the collective initiative of the Academy's Conference and that Müller was the natural choice to assume the managerial reins given his prior experience editing other Academy publications. Gotovtseva also dismisses the notion of the transference of the Russian-German struggle in the Academy to *Ezhemesiachnye sochineniia*. Again, this myth traces back to Lomonosov, who tended to conflate his own personal animus against Müller with Russia's quest for national greatness on the European stage (p. 33). To his credit, Müller never took the bait. Under his direction, *Ezhemesiachnye sochineniia* became an imperial Russian (*Rossiiskii*) project that transcended the national origins and affiliations of its contributors.

Chapter Two examines the bitter debates within the journal's literary section against the evolving backdrop of Russia's cultural politics and media environment. *Ezhemesiachnye sochineniia*'s early years coincided with the rivalry in the Academy of Sciences between Trediakovskii and Lomonosov, as well as the rise of the Society of Lovers of the Russian Word, the literary circle led by Sumarokov at the Naval Cadet Corps. While Lomonosov mostly steered clear of *Ezhemesiachnye sochineniia*, he still encouraged his surrogates to attack Trediakovskii in the journal. Meanwhile, Sumarokov and Trediakovskii let their own fights spill on to its pages despite Müller's admonition to desist from "emotional objections to the essays of others."¹⁴ Being the only print media outlet in the mid-1750s worked to *Ezhemesiachnye sochineniia*'s advantage, as it became a lively arena for the titans of Russian poetry to take sides and sharpen their rhetorical knives. They sparred over a wide range of topics—the role of writers in society, the proper training for poets, the virtues of state service, and the qualities of good literature. As the debates unfolded, other writers jumped into the ring, often anonymously, exacerbating the bitter tone of exchanges and prompting

¹¹ On the image of Lomonosov in Russian history and culture, see Steven Usitalo, *The Invention of Mikhail Lomonosov: A Russian National Myth* (Boston: Academic Studies Press, 2013).

¹² P. N. Berkov, *Istoriia russkoi zhurnalistiki XVIII v.* (Moscow-Leningrad: Akademii Nauk, 1952), 83-4.

¹³ J. L. Black, *G.-F. Müller and the Imperial Russian Academy* (Montreal: McGill-Queens University Press, 1986), 125.

¹⁴ "Preduedomlenie," *Ezhemesiachnyiia sochineniia* (January 1755), 6.

Trediakovskii to quit the journal (and the Academy) altogether. By 1758-59, the polemics had exhausted themselves. After Sumarokov and Kheraskov branched out with their own journals, taking their protégés with them, Müller was compelled to use translations from French, German, and English to fill its poetry section.

With the exodus of the poets in the late 1750s, the historical and geographical emphasis in *Ezhemesiachnye sochineniia* became more pronounced. Gotovtseva chronicles these developments in Chapter Three, paying special attention to the journal's provincial correspondents and their relationship with its editor. One of Müller's pastimes was rummaging through the Academy's archive. His efforts led to the discovery and publication of landmark historical, geographical, and ethnographic works. These were all rising academic disciplines, borne out of the Petrine reforms and the state-sponsored expeditions across Eurasia. As a veteran of the Second Kamchatka Expedition, he had an inside knowledge of these ventures and drew heavily from his own Siberian history for publication. In the meantime, he encouraged subscribers in the provinces to submit their own material. Between 1759 and 1762, *Ezhemesiachnye sochineniia* published in serial form two of Petr Rychkov's works, *Orenburg History* and *Orenburg Topography*. In 1763 and 1764, the journal's final two years, the scholar-administrator, Siberian governor, and famed political survivor Fëdor Soimonov was Müller's most reliable contributor, publishing his landmark studies of the Caspian Sea, Siberia, and the Far East.

Gotovtseva taps Müller's voluminous private papers to chronicle the rise of Soimonov and Rychkov in Russian letters. Her analysis confirms the vital importance of patronage and personal relationships for provincial service nobles to enter this rarified world. The academics, poets, and playwrights who formed the core staff of *Ezhemesiachnye sochineniia* in its early years were expected to write and publish. Indeed, their livelihoods were tied directly to their output. By contrast, independent scholars who worked as officials by day and withdrew to their private libraries in the evening were seen as misfits, especially in the mid-eighteenth century when writing as a vocation, let alone a career, remained inconceivable for so many. As Irina Kulakova has shown, journal titles from the 1760s (e.g., *Useful Amusement*, *Leisure Hours*) suggest that most Russians held literary pursuits in low regard.¹⁵ Rychkov's letters to Müller, for instance, chronicle the indignities he experienced regularly at the hands of his colleagues who derided his scholarship as a waste of time and effort.¹⁶ Yet as longtime administrators on Russia's eastern and southern frontiers, he and Soimonov had compelling stories to tell, and it was Müller's task to convert the written record of their service experience into publishable essays. Gotovtseva traces Müller's collaboration with Soimonov over the decades, from their time together in Okhotsk during the Second Kamchatka Expedition to their epistolary friendship in the 1760s. Soimonov produced an impressive body of scientific work over his life, but his service duties, combined with the dearth of publishing opportunities, prevented it from reaching a readership. *Ezhemesiachnye sochineniia* thus enabled him to fashion a new role as a public

¹⁵ Irina Kulakova, "Russia's 'Enlightened Nobility': Forms of Everyday Cultural Self-Presentation (Eighteenth and Early Nineteenth Centuries)," *Russian Studies in History*, 48:3 (Winter 2009-2010), 85-6.

¹⁶ See, for example, Rychkov's undated letter to Müller from the end of 1759, reprinted in P. P. Pekarskii, *Zhizn' i literaturnaia perepiska P.I. Rychkova* (St. Petersburg: Akademiia Nauk, 1867), 41.

intellectual, as Müller capitalized on their personal friendship to coax articles out of Soimonov. (pp. 118-21, 136-38).

By contrast, Müller's correspondence with Rychkov underscores the hit-or-miss quality to *Ezhemesiachnye sochineniia*'s editorial process. While combing through the Academy archives, Müller uncovered an unsigned copy of Rychkov's "Conversation Between Two Friends on Commerce." Müller published the piece in 1755 without a byline (and without permission), adding a request to the anonymous author to submit more articles to the journal. Before long, Rychkov found himself in the spotlight as *Ezhemesiachnye sochineniia*'s chief provincial correspondent. Although a career boost for the Orenburg writer, it was also self-defeating for the journal—as Müller later told his readers, Rychkov was supposed to serve as an example to aspiring geographers and historians across Russia, not just a token voice from the frontier (p. 131). His pleas fell on deaf ears. In 1763 and 1764, as Müller scrambled to expand his readers, he appended a "tasks" (*zadachi*) section to each number, inviting readers to weigh in on topics like Russian antiquity, philology, farming, household management, and natural history. The lone submission came from Rychkov himself.

Gotovtseva devotes her closing chapter to *Ezhemesiachnye sochineniia*'s coverage of science and technology. In his efforts to forge a readership with secular leanings, Müller rounded out almost every issue with information on the natural world. As a correspondent with academic connections throughout Europe and Russia, he never lacked material to publish and strived to keep his audience up to speed on advances in every branch of the sciences. *Ezhemesiachnye sochineniia* included landmark works in Russian translation by Linnaeus and Buffon, certainly the most celebrated biologists of the eighteenth century, as well as excerpts from Hans Hirzel, the famed Swiss naturalist who argued for the popularization of scientific discoveries. Keeping with the practical spirit of the age, it featured dozens of pieces on applied sciences: experiments with electricity; meteorological observations; innovations in agriculture and animal husbandry (including potato farming and opium growing); and updates on small-pox treatment and prevention. Müller also waded into contemporary debates on the origins of earthquakes, a contentious subject in the wake of the destruction of Lisbon in 1755. While Russian churchmen like the Moscow bishop Gedeon viewed the catastrophe as divine punishment and a foretaste of the world's end, *Ezhemesiachnye sochineniia* printed an unequivocally naturalistic explanation from the German pastor Georg Wilhelm Wegner. Although Müller instinctively avoided conflict with government and church authorities, his editorial mission was to promote a scientific and secular approach to the natural world. As Gotovtseva argues (p. 168), whether the topic was earthquakes, smallpox, or electric currents, the journal was always set to combat traditional "prejudices" in favor of what she calls the "enlightened worldview."

In its ten-year lifespan, *Ezemesiachnye sochineniia* thus stood at the intersection of multiple crosscurrents in eighteenth-century educated society: the consolidation of European intellectual practices and norms among the Russian elite; the ascent of a national literati, confident in its powers yet reliant on official patronage; and the quiet entrance of provincial writers into the public arena. The journal's appearance also signaled the rise of the printed periodical as a preferred format for elite communication, beaming an aura of

authority, prestige, and utility, to borrow Simon Franklin's terminology.¹⁷ Still, *Ezemesiachnye sochineniia* was by no means the only journal for Russia's self-proclaimed enlightened elite, just as print was not the only discursive medium. In focusing exclusively on Müller and his project, Gotovtseva sometimes loses sight of the social, institutional, and technological contexts in which Russian writers (and readers) operated. To assess its broader significance, *Ezemesiachnye sochineniia* should also be studied in relation to other institutions of enlightenment, such as Moscow University, which also dabbled with its own short-lived periodical in 1762, *Sobranie luchshikh sochinenii* (*Collection of the Best Essays*).¹⁸ Equally important, the journal's disappointing public reception might be better explained by situating it against the tangled landscape of traditional reading and writing practices. Even if Müller's intended readers knew of the journal's existence, they may well have regarded it as indistinguishable from the other items in the barrage of official decrees, manifestos, and government-run newspapers.¹⁹

But these are just minor objections to an otherwise excellent book. The appendix alone measures 170 pages, providing an exhaustive breakdown of each issue, including titles, bibliographic information, authors, translators, and references to the pertinent secondary literature. Given that Müller rarely divulged the identities of his authors—and that much of his material came from English, German, French, and Italian sources—it is a remarkable achievement. The appendix confirms Müller's centrality as editor and contributor, with Sumarokov, Soimonov, Rychkov, and the translators V. I. Lebedev and Andrei Nartov rounding out the top tier of his team. Thanks to Gotovtseva's digging, it is now possible to consult this consolidated source to track citations and establish authorship. If *Ezemesiachnye sochineniia* ever becomes available in digital form (regrettably, it is still not available through *Runivers*), research into the journal and its contributors should become more convenient than ever. Specialists will no doubt regard her book, to paraphrase Müller himself, as a most useful resource for eighteenth-century Russian history and literature.

¹⁷ Franklin, *The Russian Graphosphere*, 242, 247-48.

¹⁸ *Sobranie luchshikh sochinenii k rasprostraneniuiu znanii i k proizvedeniuiu udovol'stviia ili smieshannaia biblioteka*, 2 vols. (Moscow: Moscow University, 1762).

¹⁹ For a discussion of official printing as a mechanism of state control in the eighteenth century, see Alison K. Smith, "Information and Efficiency: Russian Newspapers, ca. 1700-1850," in Simon Franklin and Katherine Bowers, eds., *Information and Empire: Mechanisms of Communication in Russia, 1600-1850* (Cambridge: Open Book Publishers, 2017), 185-94.

Emperor Alexander I and the Nobility in the Russian Empire, 1801-1825

Robert Collis

Drake University

robert.collis@drake.edu

Review of: Patrick O'Meara, *The Russian Nobility in the Age of Alexander I*, Bloomsbury Academic: London, 2019. xvi + 367p. ISBN: 9781788314862.

On December 1, 2025, Russia and the world will mark the bicentenary of the death of Emperor Alexander I (1777-1825) and, twenty-five days later, the Decembrist Uprising carried out by a small section of the Russian nobility on Senate Square in St. Petersburg. In the near future, we are likely to see many works published to commemorate these anniversaries. All prospective authors eyeing up an opportunity to publish commemorative studies of these monumental events in Russian history would do well to have a copy of Patrick O'Meara's *The Russian Nobility in the Age of Alexander I* within easy reach.

Over four decades, Professor O'Meara has established himself as one of the foremost scholars of Russian history in the age of Emperor Alexander I. He has published two ground-breaking biographical studies on pivotal Decembrists.¹ However, his latest monograph encompasses a far broader panorama, which attempts to "offer readers a densely textured social and political portrait of the entire Russian nobility" (p. ix). At the same time, as O'Meara also makes clear at the very beginning of his study, this is also a work that aims "to shed new light on the character of this famously enigmatic tsar," that is, of Emperor Alexander I (p. x). Hence, what O'Meara offers the reader is a fascinating discussion of the symbiotic relationship between the autocratic vanquisher of Napoleon Bonaparte and the key elite class in Russia's pre-revolutionary social hierarchy. As one would expect with such an ambitious work, O'Meara draws on a rich variety of primary and secondary source material. Most notably, the author effectively utilizes the Central Archive of Nizhnii Novgorod Province (*Tsentral'nyi Arkhiv Nizhegorodskoi Oblasti*) to provide a perceptive case study of how the provincial nobility of the Russian empire reacted to fundamental issues of state and societal reform. What is not clear, however, is whether similar conclusions can be drawn across the vast Russian Empire, especially among the non-Russian nobility from this focus on a single province.

O'Meara's study tackles the key issues related to Alexandrine Russia: the complex dynamic between the liberal mindset of the Russian autocrat and a sizeable minority of his nobility *and* the reality of a conservative (and obdurate) majority opposed to any meaningful reform of state and society. As the author illustrates with notable assurance, this ideological struggle encompassed all aspects of Russian life, but was particularly focused on the questions of the emancipation of the serfs and whether Russia would

¹ Patrick O'Meara *K. F. Ryleev: A Political Biography of the Decembrist Poet* (Princeton: Princeton University Press, 1984); *ibid.*, *The Decembrist Pavel Pestel: Russia's First Republican* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003).

become a constitutional monarchy. The six-part structure of the book also helps to highlight the importance of these two key issues, whilst also detailing a wealth of other factors at play in the relationship between the Russian monarch and the nobility. The first two parts of the book focus on the nobility's privileges and prestige; its legal and social status, as well as questions of wealth and poverty and its educational pathways. Part 1 contains an excellent examination of the effects of the re-introduction of Catherine II's Charter of the Nobility (1785), which had been jettisoned by Emperor Paul. There is also a fascinating and informative overview of the main privileges enjoyed by the hereditary nobility and a clear account of its hierarchical structure. This section also contains some discussion of the emergence of a civil society among the Russian nobility, with an acknowledgement, citing Marc Raeff, that "social life was increasingly conducted out of the public gaze" (p. 17). The importance of Masonic lodges, as well as other private associations and literary salons is mentioned here, but overall O'Meara does not devote much space to this important aspect of the associational culture of the Russian nobility.

The second part of the book focuses on education; more specifically, on the quality of home education (or lack thereof) and the efforts to improve the institutional seats of learning within the empire for those members of the nobility who could not travel beyond its boundaries. O'Meara provides a scathing account of the standard home education given by foreign (European) tutors to the children of the Russian nobility. The author goes so far as to posit that, had they been better educated, the Decembrists may have "thought twice about the wisdom of attempting to plunge Russia into a similar catastrophe" as the French Revolution (p. 37). Here, a more in-depth discussion about this contentious issue, based on primary sources, would have perhaps been warranted. This is especially the case in light of the growing historiography relating to foreign language pedagogy in the Russian Empire at this time.²

Chapter 4 (the second section of Part II) provides a succinct, yet thorough, examination of the attempts at wholesale educational reform that were undertaken in the Russian Empire in 1803 (the Preliminary Regulations of National Education) and the educational reform spearheaded by Mikhail Speranskii in 1809. Alongside these legislative acts, the author also provides a brief, but highly informative account of the principal new educational institutions that emerged at this time, such as the Tsarskoe Selo Lycée near St. Petersburg, which opened in 1811.

The third part of O'Meara's study concentrates on the role of the nobility in local government and administration. It is here, especially in chapter 5, which is entitled "The Nobility as Office Holders," that O'Meara makes excellent use of the archival research that he undertook in Nizhnii Novgorod. In this chapter he provides a case study that documents the role of Prince P. S. Trubetskoi as the Marshall of the Nobility in Nizhnii Novgorod Province. Through an analysis of Trubetskoi's correspondence with the central government in Petersburg, the reader learns of the demands placed on him by ministers, as well as the everyday responsibilities that he was expected to carry out as part of his regular duties as the head of a provincial noble association. Indeed, we are

² Most notably, see Derek Offord, Vladislav Rjéoutski and Gesine Argent, *The French Language in Russia: A Social, Political and Literary History* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018), chapter 2, pp. 123-172.

provided with a fascinating account of the role of the provincial marshal in both peace and wartime (during the Napoleonic invasion of Russia).

The author also makes extensive use of the Central Archive of Nizhnii Novgorod Province in Part V of his work, which focuses on the nobility and the “peasant question.” Again, it is the provincial case studies developed by O’Meara from archival research that provide this reader at least with the most satisfying and informative sections of the entire book. In Chapter 9, for example, O’Meara offers a series of case studies regarding how the nobility in Nizhnii Novgorod Province responded to the 1803 law on “free cultivators,” which allowed those landowners who wished to do so to free their peasants with land in entire villages or as separate families on mutually agreed terms. The case studies highlighted by O’Meara, which span from 1807 to 1814, reveal how the petitions sent to Petersburg by the provincial nobility in Nizhnii Novgorod Province almost always came up against a bureaucratic wall that seemed to make it all but impossible for the nobility to emancipate the peasants on their land.

The first two petitions cited by O’Meara come from widows—Elizaveta Zinovieva and M. A. Bogorodskaiia—both of whom encountered frustrating procedural problems. The fact that 50% of the case studies selected by the author featured widows begs the question of whether noblewomen were more likely to request free cultivator status to relieve their financial burdens or for other reasons. This is an untouched area of enquiry, but could, perhaps, have built on the pioneering research of Michelle Lamarche Marrese.³ Another interesting figure cited by O’Meara is that Prince A. N. Golitsyn, one of leading conservative figures during the reign of Alexander I and a prominent minister and confidante of the emperor, freed 13,371 peasants in 1807; an extraordinary number for the time. This figure seems to have been first quoted in 1888 by V. I. Semevskii.⁴ The background as to why Golitsyn, a reactionary conservative, undertook this seemingly progressive act is not discussed by O’Meara (or in the older sources).

The topic of the nobility’s response to constitutionalism, which figures in Part IV, is also highly informative. Central to the author’s discussion here is the public reaction to the speech delivered by Emperor Alexander to the Polish *Sejm* in March 1818. In that speech, the tsar outlined Poland’s constitutional framework and hinted at the fact that he intended to eventually extend a similar form of political organization into the core of the Russian empire itself. Lastly, Part VI, is devoted to how more radical visions of constitutional and political reform among the Russian nobility challenged the autocratic foundations of the tsarist regime after the conclusion of the Napoleonic Wars in 1815. These final chapters reveal a two-fold failure: first, the failure of the Decembrists to radicalize the Russian nobility in order to achieve a critical mass of support; and second, the failure of the political tactics employed by the emperor himself. Here, Emperor Alexander’s inherent caution and unwillingness to go against the conservative majority of the nobility is critiqued by the author. As O’Meara argues at the beginning of his book, the reigning Russian emperor was incapable of overcoming the barrier of the low political culture of his nobility (p. xi).

In his afterword, O’Meara reflects on the relevance of Alexander’s reign—and his symbiotic relationship with the Russian nobility—in light of V. V. Putin’s rule two

³ See, in particular, Michelle Lamarche Marrese, *A Woman’s Kingdom: Noblewomen and the Control of Property in Russia, 1700-1861* (Ithaca: Cornell University Press, 2002), 123-128.

⁴ V. I. Semevskii, *Krest’ianskii vopros v Rossii v 18 veke* (St. Petersburg: “Obshchestvennaia pol’za, 1888), vol. 1, 266.

hundred years later. The complex imperial legacy bequeathed by Alexander I, in which tentative efforts at reform largely gave way to increasing conservatism, has not gone unnoticed by Putin. However, it should be noted that Putin did not even attempt a modicum of political or social reform at the beginning of his first term as president. Yet, like Emperor Alexander I, he has displayed a seemingly ever-increasing obsession with Russia's imperial past in the latter part of his rule. Indeed, in 2014 Putin honoured Alexander I with a new monument in the Alexander Park outside the Kremlin walls. This concluding nod to 21st-century Russia, though short, highlights the heuristic value of studying Alexandrine Russia in terms of the dynamic between an autocratic leader and his nobility/ruling oligarch class and in terms of rejuvenating the role of the Russian leader as a curator and defender of the country's imperial heritage.